

**В.Д. Шинкарук, Р.В. Сопівник, І.В. Сопівник**

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІАЛЬНОГО  
ВИХОВАННЯ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ**



Київ – 2015

УДК 37.013.42 (100)(072)

ББК 74.100

Ш 62

*Рецензенти:*

**Г. П. Шевченко**, член-кореспондент НАПН України, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки, директор Науково-дослідного інституту духовного розвитку людини Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля;

**Т. В. Кравченко**, доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту проблем виховання НАПН України;

**І. В. Зайченко**, доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки Національного університету біоресурсів і природокористування України.

*Рекомендовано до друку вченою радою Національного університету біоресурсів і природокористування України (протокол №10 від 27.05.2015 р.)*

**Шинкарук В. Д.** Теорія та історія соціального виховання в зарубіжних країнах (для студентів напряму підготовки «Соціальна педагогіка») / В. Д. Шинкарук, Р. В. Сопівник, І. В. Сопівник – К.: ЦП «Компринт», 2015. – 236 с.

Навчальний посібник містить основи наукових знань із дисципліни «Теорія та історія соціального виховання» і складений відповідно до програми. У навчальному посібнику розкривається предмет і завдання курсу, висвітлюється розвиток соціального виховання в зарубіжних країнах від найдавніших часів до сьогодення. На основі формаційного і цивілізаційного підходів детально аналізується розвиток соціально-педагогічних ідей та еволюція організованих форм виховання в егалітарному суспільстві в доісторичні часи, епоху Стародавнього Сходу, в добу Античності, Середньовіччя, Відродження і Реформації, Нового і Новітнього часу. Матеріали з кожної теми містять завдання для самоперевірки здобутих знань.

Навчальний посібник призначений для науково-педагогічних, педагогічних працівників, студентів, аспірантів та усіх, хто цікавиться історією соціального виховання.

**Shynkaruk V.D., Sopivnyk R.V., Sopivnyk I.V.**

Theory and history of social education in foreign countries

The manual contains basics of scientific knowledge on the subject "Theory and history of social education" and compiled under the program. The subject and objectives of the course are revealed in the book, the development of social education in foreign countries from ancient times to the present is highlighted. Based on the formational and civilizational approaches the development of socio-pedagogical ideas and the evolution of organized forms of education in the egalitarian society in prehistoric times, the era of the Ancient East, in the period of Antiquity, the Middle Ages, the Renaissance and the Reformation, modern and contemporary is analyzed in detail. The materials for each topic contain tasks for self-acquired knowledge.

The manual is intended for scientific and educational, teaching staff, students and anyone interested in the history of social education.

© В. Д. Шинкарук, Р. В. Сопівник, І. В. Сопівник

## Шановний колего!

Навчальний посібник може прислужитися усім, хто цікавиться теорією та історією соціального виховання, питаннями педагогіки та розвитком ідей про навчання, виховання, способи передачі соціального досвіду від покоління до покоління. Насамперед посібник адресований студентам напряму підготовки «Соціальна педагогіка», бо в ньому відповідно до програми викладені основи наукових знань із дисципліни «Теорія та історія соціального виховання». У праці розкривається предмет і завдання дисципліни, висвітлюється розвиток соціального виховання в зарубіжних країнах від найдавніших часів до сьогодення. На основі формаційного і цивілізаційного підходів у роботі детально висвітлюється розвиток соціально-педагогічних ідей та еволюція організованих форм виховання в доісторичні часи, епоху Стародавнього Сходу, в добу Античності, Середньовіччя, Відродження і Реформації, Нового і Новітнього часів.

Характерною особливістю цього навчального посібника є те, що соціальне виховання, освіта і педагогіка розглядаються в тісному зв'язку із історичною епохою, політичним, культурним, економічним життям. Наводяться цікаві факти з життя мислителів, полководців, державних діячів, провідних психологів і педагогів, які зробили вагомий внесок у науку про виховання, збагатили соціальну педагогіку прогресивними ідеями. Вивчаючи генезу соціального виховання, Ви зможете пізнати дух епохи, познайомитись із головними дійовими особами світової історичної сцени. Окрім відповідей на питання програми курсу, Ви дізнаєтесь, ким був Будда, про геройський подвиг спартанців при Фермопілах, про те, за які кошти Платон відкрив свою Академію, про зустріч Діогена з Олександром Македонським, про те, як Юлій Цезар, повертаючись від свого вчителя Молона Родоського, піратів провчив. Ви отримаєте відповіді на велику кількість цікавих запитань, а саме: чи був Піфагор спортсменом, чому великий учитель Сократ не виховував свою сварливу дружину, хто був найушлавнішим учнем Аристотеля, чому Архімед бігав голим вулицями міста Сиракузи, викликаючи: «Еврика», хто переміг непереможного Ганібалла, як Нерон розправився із Сенекою, хто такий Спартак, хто був першим професійним вчителем Риму, з яким знаком Костянтин I Великий переміг своїх політичних суперників, ким була дружина Юстиніана, що мав на увазі Ян Гус, викрикнувши вмираючи на вогні «*O sancta simplicitas*», за що Жан Кальвін наказав стратити великого іспанського філософа, ученого і лікаря Мігеля Сервета, як пов'язане політичне падіння і страта Томаса Мора із весіллям французького короля Генріха III, як вплинули Нідерландська, Англійська і Французька революції на розвиток ідей соціального виховання в Європі.

Зрозуміти сутність соціального виховання сьогодні можна за допомогою генетичного, історичного підходів, розкриваючи причинно-наслідкові зв'язки і залежності динамічного розгортання реальності в часі від давніх часів до сучасності. Це дозволить ретельно і правильно підібрати потрібний

інструментарій для вирішення актуальних і назрілих проблем соціального виховання незалежної України, визначитись із найбільш ефективними способами соціалізації, окультурення, засвоєння загальнолюдських і національних цінностей як молодим поколінням, так й усіма іншими віковими групами. Враховуючи досвід минулого, посібник допоможе виправити помилки соціального виховання, скоригувати, відповідно до інтересів держави і народу, його зміст, методи і форми. Події 2014-2015 рр., зокрема революція Гідності, війна на сході України, викрили недосконалість системи державного, сімейного, шкільного, соціального виховання, недостатню культурно-просвітницьку роботу громадянського сектору. Наш народ має своєрідне, колоніальне минуле, що позначається на його житті сьогодні. Зрозуміло, що виховання для українства, так само як і для інших народів світу, має відповідати культурним традиціям, що повністю узгоджується з інтересами нашої нації як спільноти, яка хоче творити незалежну, суверенну, демократичну державу, де громадянам гарантуються їх права і свободи, достойний рівень життя, не принижується людська гідність, оберігаються і пропагуються загальнолюдські й національні цінності.

Сьогодні проблеми в суспільстві поглиблюються наростанням у глобальних і національних масштабах моральної кризи. Насадження культу «золотого тельця», вимірювання якості людського життя виключно прибутками, призводять до нівелювання вічних цінностей, що є за своєю суттю згубним для земної цивілізації в цілому. Подолати цю проблему можна за допомогою науково обґрунтованих способів виховання, яке в широкому соціальному значенні можна трактувати як передачу накопиченого людством досвіду. Інколи під поняттям «виховання» розуміють «зустріч з особистістю», інтеріоризацію культурних надбань, формування гармонійно і всебічно розвиненої людини. Йдеться насамперед про зростання особистості, її духовне, інтелектуальне збагачення, засвоєння нею доброго, вічного і розумного – цінностей, які гармонізують стосунки між людьми, між людиною і природою, людиною і суспільством, людиною і державою, людиною і Батьківщиною тощо.

Відповіді на виклики сьогодення у глобальних і національних масштабах багато в чому дає нам історія зарубіжного соціального виховання. Накопичений віками досвід рефреном закликає нас до розуміння того, що, в першу чергу, суспільству потрібна людина, а відтак – фахівець-професіонал. Очевидно, що правильно налагоджена система соціального виховання повинна концентрувати зусилля сім'ї, громадськості, держави, школи, громадських організацій на формуванні гармонійно розвиненої, зрілої в культурному аспекті особистості, яка засвоїла соціальні цінності, мирно співіснує із собі подібними, здатна приносити користь своєму народу й усьому людству. Знання, розвинені здібності, високий рівень фахової кваліфікації за своєю суттю є нейтральними, оскільки можуть використовуватись як на розбудову суспільства, так і на його знищення.

У процесі написання навчального посібника використано наукові праці, монографії, статті, Інтернет-джерела, посібники, підручники, хрестоматії з педагогіки, дидактики, теорії і методики виховання відомих українських і зарубіжних авторів, як-от: І. Бех, Л. Белкіна, О. Васюк, А. Джуринський, М. Євтух, І. Зайченко, А. Капська, В. Кравець, Є. Коваленко, Г. Коджаспірова, М. Левківський, О. Мешко, А. Піскунова, А. Цирульников, Н. Шабаєва, Г. Шевченко та інші. Дослідження вміщує зібрану по «краплинах», потрібну для інтелектуального і професійного збагачення майбутнього соціального педагога, наукову інформацію з предмету «Теорія та історія соціального виховання». До кожної теми розроблені тестові завдання для самоперевірки. Завершується посібник анотованим викладом основ науки (необхідний мінімум знань), що дозволить за допомогою повторення й узагальнення закріпити вивчений матеріал з кожної змістової одиниці (теми). Усе це полегшить студентам підготовку до складання заліків й екзаменів.

Навчальний посібник не претендує на вичерпність і абсолютність у висвітленні питань, що стосуються предмету дисципліни, але пропонує власний, авторський підхід у подачі навчального матеріалу, базуючись на результатах власних досліджень та наукових розвідках попередників. Сподіваємось, робота із пропонованим посібником зробить дозвілля цікавим і, можливо, принесе інтелектуальне задоволення читачеві.

**С. М. Ніколаєнко** – доктор педагогічних наук, професор, ректор Національного університету біоресурсів і природокористування України

## ЗМІСТ

Вступне слово.....	3
<b>Тема 1. Предмет і завдання курсу «Теорія та історія соціального виховання». Виховання в егалітарному суспільстві .....</b>	<b>8</b>
1.1.Предмет курсу «Теорія та історія соціального виховання».....	8
1.2.Сутність поняття «соціальне виховання».....	11
1.3.Основні наукові підходи щодо походження виховання.....	14
1.4.Особливості соціального виховання на різних етапах первіснообщинного ладу.....	16
<i>Завдання для самоперевірки.....</i>	<i>20</i>
<b>Тема 2. Досвід соціального виховання цивілізацій Стародавнього Сходу.....</b>	<b>22</b>
2.1.Загальні риси виховання у добу Стародавнього Сходу.....	22
2.2.Виховання і школи у Месопотамії.....	24
2.3.Виховання у Стародавньому Єгипті.....	27
2.4.Виховання і навчання в Індії. Брахманізм. Буддизм.....	30
2.5.Зародження виховання в Китаї. Вчення Конфуція.....	36
<i>Завдання для самоперевірки.....</i>	<i>39</i>
<b>Тема 3. Соціальне виховання і педагогічна думка в античному світі (Стародавня Греція).....</b>	<b>41</b>
3.1.Система соціального виховання у Стародавній Греції.....	41
3.2.Філософи Стародавньої Греції про виховання.....	50
3.3.Соціальне виховання в добу Еллінізму.....	60
<i>Завдання для самоперевірки.....</i>	<i>64</i>
<b>Тема 4. Соціальне виховання в античному світі (Стародавній Рим).....</b>	<b>66</b>
4.1.Особливості соціального виховання у Стародавньому Римі .....	66
4.2.Ідеї провідних мислителів Стародавнього Риму в контексті соціального виховання.....	75
4.3.Соціальне виховання у ранньохристиянській традиції.....	80
<i>Завдання для самоперевірки.....</i>	<i>84</i>
<b>Тема 5. Соціальне виховання в епоху Середньовіччя у країнах Сходу.....</b>	<b>86</b>
5.1.Загальна характеристика соціального виховання епохи Середньовіччя.....	86
5.2.Виховання і школа у Візантії.....	88
5.3. Система виховання в арабському світі .....	96
5.4.Виховання і освіта у Середньовічних Індії та Китаї.....	101
<i>Завдання для самоперевірки.....</i>	<i>104</i>
<b>Тема 6. Соціальне виховання у західноєвропейських країнах в епоху Середньовіччя, Відродження і Реформації.....</b>	<b>106</b>

6.1. Соціальне виховання у середньовічній Західній Європі.....	106
6.2. Головні ідеї соціального виховання у поглядах мислителів доби Відродження.....	111
6.3. Вплив Реформації на розвиток соціального виховання.....	119
6.4. Соціалісти-утопісти про соціальне виховання.....	123
<i>Завдання для самоперевірки.....</i>	126
<b>Тема 7. Розвиток соціального виховання в Новий час (XVI – XVIII ст.).....</b>	<b>128</b>
7.1. Особливості епохи та головні ідеї виховання мислителів у країнах Європи (XVI –XVIII ст.).....	128
7.2. Соціально-педагогічні ідеї Я.А. Коменського.....	131
7.3. Соціально-педагогічна спрямованість творчості Дж. Локка ....	135
7.4. Педагогічна думка про виховання і освіту епохи Просвітництва.....	137
7.5. Модель соціального виховання Ж.Ж. Руссо.....	143
<i>Завдання для самоперевірки.....</i>	147
<b>Тема 8. Розвиток соціально-педагогічних ідей в Новий час (кінець XVIII –XIX ст.) .....</b>	<b>151</b>
8.1. Соціально-педагогічні ідеї філософів країн Західної Європи (XVIII – XIX ст.).....	151
8.2. Експериментальні пошуки оптимальної моделі виховання Й.Г. Песталоцці.....	160
8.3. Ідеї соціалізації дитини Ф. Фребеля.....	163
8.4. Внесок А. Дістервега у розвиток соціального виховання.....	165
8.5. Соціально-педагогічний проект Р. Оуена.....	167
<i>Завдання для самоперевірки.....</i>	170
<b>Тема 9. Загальні тенденції розвитку соціального виховання у Новітній час (кінець XIX – XX ст.).....</b>	<b>173</b>
9.1. Реформаторські течії у соціальному вихованні.....	173
9.2. Пауль Наторп – засновник соціальної педагогіки.....	181
9.3. Соціальна педагогіка у США. Джон Дьюї.....	184
9.4. Метод проектів У. Кілпатріка. Вальдорфська школа Р. Штайнера.....	188
9.5. Нові системи виховання .....	
9.6. Теорія типів особистості на основі ціннісного підходу Е. Шпрангера. Теорія потреб А. Маслоу. Теорія пошуку смислу життя (логотерапія) В. Франкла .....	191
<i>Завдання для самоперевірки.....</i>	197
<b>Анотований виклад теорії та історії соціального виховання в зарубіжних країнах .....</b>	<b>200</b>
<b>Література .....</b>	<b>222</b>
<b>Глосарій .....</b>	<b>226</b>
<b>Іменний покажчик .....</b>	<b>235</b>

## **Тема 1. Предмет і завдання курсу «Теорія та історія соціального виховання». Соціальне виховання в егалітарному суспільстві**

1. Предмет курсу «Теорія та історія соціального виховання»
2. Сутність поняття «соціальне виховання»
3. Основні наукові підходи інтерпретації походження виховання
4. Особливості соціального виховання на різних етапах первіснообщинного ладу

### **1. Предмет курсу «Теорія та історія соціального виховання»**

Гегель зауважував, що знання минулого дає ключ до розуміння сьогодення і передбачення майбутнього. Хто не знає свого минулого, той не вартий майбутнього. Хто не почитає уславлених предків, той сам не вартий пошани (Й. Гете). Народ, який не знає своєї історії, є незрячим (О. Довженко).

Історія – це наука про минулу реальність, у фокусі якої знаходиться людина, і суспільство та все, що з ними пов'язано (політика, економічні відносини, культура, духовність, наука, педагогіка, соціальне виховання). **У полі зору історії соціального виховання погляди, вчення мислителів різних епох, провідних педагогів, соціальний досвід щодо виховання людини в широкому розумінні цього слова.** Об'єктом історії соціального виховання є соціальне виховання, а предметом – генеза, еволюція поглядів і теоретичних знань в аспекті виховання людини як особистості на різних вікових етапах розвитку, засвоєння нею соціального досвіду, входження до соціального середовища, переведення загальної культури в індивідуальний план, подолання проблем і конфліктів адаптації в соціально-економічному, суспільно-політичному, духовно-культурному середовищі. Аналіз вміщує соціальне виховання з усіма його напрямками (розумове, моральне, господарсько-економічне, сімейне, екологічне, правове, естетичне, фізичне тощо). **Предмет історії соціального виховання пізнається в розвитку, динаміці, впродовж визначеного часу, що охоплює еволюцію ідей і практики соціального виховання від найдавніших часів і до сьогодення.** Головне завдання курсу – у хронологічній послідовності реконструювати розвиток ідей, систематизувати накопичений досвід соціального виховання, розкрити їх особливості в різні історичні періоди (Первісне суспільство, Стародавній Схід, Античність, Середньовіччя, Відродження і Реформація, Новий і Новітній час).

У процесі реконструкції минулого соціального виховання потрібно послуговуватись як **формаційним**, так і **цивілізаційним** підходами. Формаційний підхід досліджує суспільство з точки зору класової боротьби і абсолютизує економічні чинники, акцентує увагу на властивих певному соціуму способах виробництва, рівневі розвитку продуктивних сил. Цивілізаційний підхід – (від лат. *civilis* – громадський, державний) передбачає вивчення способу життя великої спільноти людей, що населяє певну територію, сповідує свою релігію, розвиває власні культурні традиції й систему цінностей,

удосконалює оригінальний комплекс суспільно-економічних відносин. Це дозволить зрозуміти як культура, релігія, економіка, виробничі відносини у комплексі впливають і визначають зміну парадигми виховання особистості, детермінують домінуючі способи передачі соціального досвіду, окультурення людини її соціальну адаптацію.

При вивченні теорії та історії соціального виховання важливо дотримуватись певних методологічних принципів, а саме: історизму, об'єктивності, ціннісного підходу.

**Принцип історизму** полягає у вивченні явищ і процесів, ідей, концепцій соціального виховання в їх розвитку, врахуванні досвіду розв'язання проблем навчання, виховання особистості людини провідними мислителями давнини та вченими-педагогами недавнього минулого. З. Курлянд вважає, що формула сучасного дослідження у вихованні має бути такою: «З минулого через сьогодні – у майбутнє».

**Принцип об'єктивності** – це дотримання нейтралітету особи, яка пізнає певний історичний період розвитку соціального виховання, дистанціювання від політичних, ідеологічних нашарувань, а також психічних станів і настроїв задля точного відтворення предмету вивчення. Об'єктивність передбачає науковість.

**Принцип ціннісного підходу** полягає у тому, що події, явища, факти знання в галузі соціального виховання висвітлюються і оцінюються з позиції домінуючих у суспільстві загальнолюдських і національних цінностей, гуманістичних підходів.

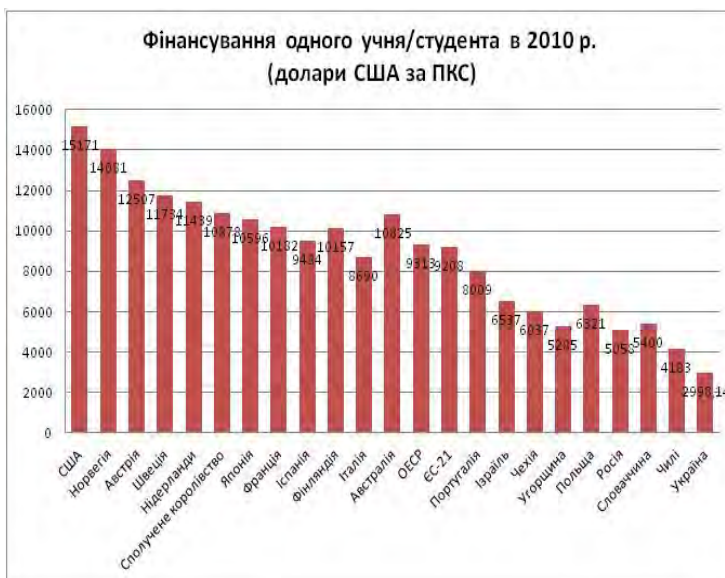
**Основними джерелами** історії соціального виховання є археологічні знахідки, твори визначних філософів педагогів і державних діячів, архівні матеріали з питань освіти й педагогіки, нормативні документи (акти, декларації, закони, постанови, укази, розпорядження, рішення учительських з'їздів, конференцій, конгресів тощо). Відтворити картину еволюції виховання допоможе вивчення пам'яток матеріальної і духовної культури, мови, фольклору. Важливу роль у цьому відіграють етнографічні дані про життя племен, що зберегли риси первісного ладу. Свідчення про виховання містяться в народних іграх, обрядах, розвагах, фольклорі. Важливим засобом пізнання особливостей соціального виховання є вивчення приказок, прислів'їв тощо.

У цілому доречно було б замислитись над тим, чи існує взаємозв'язок між такими явищами, як економічна криза та рівень освіченості, соціальної адаптованості членів певної спільноти, між станом здоров'я людей, соціальними потрясіннями, економічними, екологічними кризами певного регіону і рівнем розвитку системи соціального виховання людей, які його населяють.

Державній системі освіти завжди належала провідна роль у вихованні підростаючого покоління. Пріоритетність освіти зазначена і в сучасному законодавстві України. Право на освіту – одне із основних і невід'ємних конституційних прав громадян України. «Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі»

Цікавими у цьому контексті є ідеї американського філософа, соціолога і футуролога, автора концепції постіндустріального суспільства Елвіна Тофлера (1928), який стверджував, що людство переходить до нової технологічної революції (надіндустріальної), тобто, на зміну першій хвилі (аграрне суспільство) і другій (індустріальне суспільство) приходиться третя хвиля – інформаційна, або постіндустріальна. На думку філософа, суспільство примусу поступилося суспільству стимулів, а зараз ми живемо в епоху суспільства знань, де вкрай важливою є інформація, освіта і соціальне виховання.

Загальновідомо, що економічно розвинуті країни не заощаджують на освіті. Вони щорічно збільшують витрати на освіту з державного бюджету, забезпечуючи таким чином свій майбутній розвиток. Не викликає сумнівів теза щодо пріоритетності розвитку освіти й науки в Україні, необхідності інноваційного розвитку держави. Провідні європейські країни, США давно оголосили про розбудову економіки знань. Наприклад, у країнах, де відсоток валового внутрішнього продукту, який виділяється на фінансування освіти, високий, люди мають вищий рівень життя і добробуту, ніж у тих країнах, де не турбуються про освіту й виховання. Так, витрати державного бюджету на освіту у Великій Британії складають 6,3 %, у Німеччині – 6,4 %, у Франції – 6,9 %, у США – 7,0 %, у Канаді – 7,3 % ВВП. Фінансування вищої освіти здійснювалося в країнах світу з різних джерел. В одних країнах історично переважало державне фінансування



(зокрема, у країнах ЄС), в інших, таких як США, Південна Корея, переважно здійснюється фінансування за рахунок коштів приватних осіб та підприємств.

В Україні частка фінансування освіти від ВВП протягом 2007-2011 рр. коливається на рівні 7,4 - 8,5% (державні витрати складають, відповідно, 5,6 - 6,8% ВВП), а в ЗМІ періодично можна натрапити на заяви політиків про одну з найвищих часток фінансування в порівнянні з розвинутими країнами. Хоча це зауваження є правильним, його не можна сліпо використовувати як аргумент на захист ефективності існуючої системи фінансування освіти в нашій країні. Через невеликий розмір ВВП Україна суттєво відстає від інших країн не тільки за абсолютними показниками фінансування, але також і за показником витрат на освіту однієї особи.

Існує поняття «**Індекс розвитку людського потенціалу**» (ІРЛП). Це інтегральний показник, що розраховується щорічно для міждержавного порівняння і вимірювання рівня життя, грамотності, освіченості і довголіття. При підрахунку ІРЛП враховуються 3 види показників: очікувана тривалість

життя – оцінює довголіття; рівень грамотності населення країни (середня кількість років, витрачених на навчання) та очікувана тривалість навчання; рівень життя, оцінений через валовий національний дохід на душу населення за паритетом купівельної спроможності (ПКС) в доларах США. За цим показником ООН щороку готує звіт і відповідно складе рейтинг країн. Так, у 2014 р., першу десятку у світі за ІРЛП склали Норвегія, Австралія, Швейцарія, Нідерланди, США, Німеччина, Нова Зеландія, Канада, Сингапур, Данія. Інші країни Японія (17), Ізраїль (19), Росія (57). Україна посіла 83 місце у цьому рейтингу. Такий стан справ має спонукати державних мужів, політиків, представників громадського сектору, науковців, освітян приділяти більше уваги питанням педагогіки, соціального виховання. Відповіді на складні запитання щодо такого стану речей знайдемо зазирнувши в минуле, оскільки тоді можна творити сьогодення і наближатися до омріяного щасливого майбутнього.

Отже, у полі зору історії соціального виховання погляди, вчення мислителів різних епох, провідних педагогів, соціальний досвід щодо виховання людини в широкому розумінні цього слова. Таким чином, аналізу підпадатиме соціальне виховання з усіма його напрямками (розумове, моральне, господарсько-економічне, сімейне, екологічне, правове, естетичне, фізичне тощо). Предмет історії соціального виховання пізнається не у «застиглому» стані, а впродовж певного визначеного часу, у динаміці, яка охоплює розвиток ідей і практики соціального виховання від найдавніших часів і до сьогодення. У процесі реконструкції минулої реальності соціального виховання слід послуговуватись як формаційним, так і цивілізаційним підходами, а саме: як культура, релігія, економіка, виробничі відносини у комплексі впливають і визначають зміну парадигми виховання особистості, детермінують домінуючі способи передачі соціального досвіду, окультурення людини, її соціальну адаптацію. При вивченні теорії й історії соціального виховання слід дотримуватись певних методологічних принципів, а саме: історизму, об'єктивності, ціннісного підходу в історії. Державній системі освіти завжди належала провідна роль при вихованні та освіті підростаючого покоління. Загальновідомо, що економічно розвинуті країни не заощаджують на освіті, оскільки від цього в підсумку залежить добробут і якість життя людей, яку можна визначити, використовуючи інтегральний показник – індекс розвитку людського потенціалу (тривалість життя, грамотність, дохід на душу населення і купівельна спроможність людей).

## **2. Сутність поняття «соціальне виховання»**

Про вплив виховання на розвиток певного суспільства красномовно свідчать вислови мудреців, зокрема: «Навчена, але не вихована людина страшніша за звіра» (Платон); «Знання без моральності – це меч у руках безумця» (Д. Менделєєв); «Від правильного виховання дітей залежить добробут всього народу» (Джон Локк); «Майбутнє нації в руках матерів» (Оноре де Бальзак); «Яка користь від англійської мови без доброї думки? Який плід тонка наука без благого серця? Хіба, щоб була зряддям злості, мечем лютості і

сказати притчею: «крила і роги свині» (Г. Сковорода); «Ціль істинного виховання – не тільки в тому, щоб примусити людей робити добрі справи, а й знаходити в них радість, не тільки бути чистими, але й любити чистоту; не тільки бути справедливими, але й прагнути справедливості» (Джон Рескін).

Із вище зазначеного можна зробити висновок, що одним із основних завдань кожного суспільства є виховання високоморальних, активних, самостійних, творчих, ініціативних громадян, здатних не тільки споживати суспільні блага, а й розвивати планетарну й національну культуру.

В етимологічному словнику зазначено, що слово «виховання» є похідним від – **ховати, вирощувати**. У народній педагогіці слово «виховання» вживалось у значенні «**оберігати**», «**ховати від небезпек**». Пізніше воно набуло семантики «**вирощувати дітей, навчати правил доброї поведінки**».

Поняття «виховання» має велику кількість визначень, й усі вони несуть смислове навантаження, у тій чи іншій мірі відображаючи певні особливості цього багатогранного феномену. Так, Н.П. Волкова розуміє **виховання** – як «соціально і педагогічно організований процес формування людини як особистості»; Н.Є. Мойсеюк трактує **виховання** – як «цілеспрямовану динамічну взаємодію (співробітництво, партнерство) вихователя і вихованця, під час якої в різноманітних видах діяльності здійснюється самореалізація, самоствердження вихованця, формується його особистість».

На відмінностях між вихованням і навчанням свого часу наголошувала Н. Крупська, вона зазначала, що навчання спрямовується на засвоєння знань, умінь і навичок, а отже забезпечує навченість людини, а **виховання** – це формування особистісних рис і якостей, які характеризують вихованість.

Сьогодні часто можна зустріти людину, яка має знання, вміння і навички, але їй не вистачає вихованості (низька культура взаємодії з людьми, невироблені громадянські мотиви, проявляється схильність до наживи, ставлення до людей як до засобів і т.д.). Набуті знання, сформовані уміння і навички, розвинені до рівня таланту задатки, професіоналізм є нейтральними, допоки вони не поставлені на службу добру. Тому виховання і навчання – це не одне і те ж. Але навчання є частиною виховання.

Цікаві думки з приводу виховання можна знайти в А. Макаренка, який стверджував, що навіть за умов отримання освіти, навченості, особистість може бути неповноцінною, якщо у неї не сформовані соціальні й духовні ставлення.

Слово «виховання», як процес формування особистості, її ставлень до світу, умінь і навичок соціально схвалюваної поведінки, одним англійським відповідником передати не можливо. Одним із таких слів буде education – «освіта», іншим attitude education – «освіта (формування відношення)», value education – формування ціннісного ставлення до дійсності. Як відповідник може прислужитися дієслово to bring up – «вирощувати, ростити».

Поняття «виховання» зіставляється з поняттями «формування особистості» та «соціалізація особистості». У той час, коли формування є процесом надання особистості завершеної форми, а соціалізація – це процес засвоєння особистістю соціального досвіду людства, інтеріоризація культурних

надбань, то виховання потрібно розуміти як процес передачі усього досвіду людства від покоління до покоління. Цікаву точку зору щодо виховання висловив Ж. Піаже та група інших дослідників. Вони розглядають психічний розвиток людини як дозрівання, а виховання – як процес, який тренує ті здібності, що виникають у процесі дозрівання.

Глибше осягнути соціальне виховання, як формування людини у спільноті, дозволяють дослідження багатьох учених: М. А. Галагузової, О. О. Бодальова, Н. П. Бурої, І. Д. Зверєвої, А. Й. Капської, Л. Г. Коваль, А. О. Малько, З. О. Малькової, Л. І. Міщик, І. М. Пінчук, В. Д. Семенова, І. М. Трубавінової, Л. А. Штефан та інших.

Отже, **соціальне виховання** – це сприяння особистості в оптимальній її реалізації на всіх вікових етапах розвитку в різних сферах суспільного життя з використанням потенціалу всіх суб'єктів виховного процесу. **Соціальне виховання** – керований процес соціального розвитку, соціального формування особистості: допомога людині в засвоєнні та прийнятті нею моральних норм, що склалися в сім'ї та суспільстві, прийнятті правових, економічних, громадянських і побутових відносин; цілеспрямоване виховання людини з урахуванням її особистісно-соціальних проблем і відповідно до соціальних потреб середовища, що її оточує в процесі життєдіяльності. **Соціальне виховання** – це виховання людей усіх вікових груп і категорій в організаціях, як створених для цієї мети, так і в тих, що займаються ним поряд зі своїми основними функціями (І. М. Андреева). **Соціальне виховання** – це турбота суспільства про покоління майбутнього, підтримка людини суспільством, колективом, іншою людиною, допомога людині в засвоєнні і прийнятті моральних відносин, які склалися в сім'ї, суспільстві, прийнятті правових, економічних, громадянських і побутових відношень (Ю. В. Василькова, Т. А. Василькова). Окремі автори вважають, що соціальному вихованню підлягають всі вікові та соціальні категорії людей; інші – подібно до автора терміну «соціальна педагогіка» А. Дістервега, що соціальне виховання необхідне для вразливих категорій: сиріт, безпритульних, малолітніх злочинців.

Проаналізувавши визначення різних науковців відносно суті соціального виховання, можна зробити висновок: першою формою виховання, що зародилась у докласовому суспільстві, було саме соціальне виховання. Необхідно зазначити, що без вироблення навичок соціальної поведінки людина розумна не вижила б як біологічний вид. Адже саме колективний суспільний спосіб життя, з яким тісно пов'язані соціальне виховання, взаємна підтримка, був одним із факторів антропогенезу. Головна мета соціального виховання полягає у формуванні людини, готової до виконання громадських функцій члена певної спільноти. Соціальна освіта і виховання є основними умовами формування суспільної свідомості нації, збереження самобутності й історичної перспективи народу, суспільства і держави, поваги до інших націй і народностей, збагачення і розвитку світової культури і цивілізації. Соціальне виховання різних народів і націй має свої особливості, що зумовлені історією, традиціями, матеріальною і духовною культурою.

Соціальне виховання забезпечується суспільством і державою в організаціях, що спеціально створюються для його здійснення (сім'я, навчальні заклади, мережа позашкільних закладів, дитячі та молодіжні організації), а також там, де виховання не є провідною функцією (армія, виробництво, громадські об'єднання, ЗМІ тощо). Роль держави в організації соціального виховання полягає в тому, що вона не тільки створює його інфраструктуру, а й формулює завдання соціального виховання, закріплені в державних програмах та документах.

**Пауль Наторп** у праці «Соціальна педагогіка» писав: «Людина стає людиною лише через людську спільність. Щоб найшвидше у цьому переконатися, досить собі уявити, що з нею сталося б, якби вона виростала поза всяким впливом людської спільності. Немає сумніву, що специфічно людські нахили у неї розвинулися б вбого, не підносячись вище рівня більш-менш витонченої чуттєвості. ...Людина не виростає самотня..., але кожна під багатостороннім впливом одна на одну, безперестанно реагуючи на ці впливи. Окрема людина – ... лише абстракція, подібно до атому у фізиці. Людина ...є спочатку окремою одиницею, щоб потім вступити у спільність з іншими, без цієї спільності вона зовсім не людина. Наука про виховання дасть великого маху у виконанні свого завдання, якщо не визнає за основне положення і не поставить в основу ту думку, що без спільності взагалі не було б виховання... Так треба розуміти завдання того вчення про виховання, яке повинно підтримуватись у пам'яті терміном «соціальна педагогіка»... Суто індивідуальний розгляд виховання – це абстракція..., яку врешті-решт, необхідно подолати... Соціальні умови освіти й освітні умови соціального життя – це тема цієї науки».

Отже, соціальне виховання – це цілеспрямований, систематичний процес передачі досвіду накопиченого людством від покоління до покоління, коли використовується потенціал як спеціально створених державою інституцій (сім'я, навчальні заклади, мережа позашкільних виховних установ, дитячі та молодіжні організації тощо), а також тих установ, де виховання не є провідною функцією (армія, виробництво, громадські об'єднання, ЗМІ тощо), з метою підготовки людини до життя і праці в умовах соціуму. Тобто соціальне виховання – це сукупність різнобічних впливів на людину, її внутрішній світ і поведінку з метою соціалізації, соціальної адаптації, інтеріоризації культурних надбань цивілізації, входження у спільноту і гармонійного співжиття в середовищі собі подібних.

### **3. Основні наукові підходи щодо походження виховання**

Існує декілька підходів щодо пояснення походження виховання. До традиційних відносять (див. Табл.): еволюційно-біологічний підхід, психологічний підхід, релігійний, трудовий, соціокультурний.

**Таблиця. Основні підходи щодо походження виховання**

<b>Підхід</b>	<b>Представники</b>	<b>Сутність</b>
1.Еволюційно-біологічний підхід	Г. Спенсер, Ш. Летурно, Дж. Сімпсон, А. Еспінас	Вважають, що виховання успадковане людьми з тваринного світу. Помітили зв'язок виховної діяльності людей первісного суспільства з притаманною вищим тваринам інстинктивною турботою про потомство. Людина, що з'явилася на світ, наслідує вже встановлені, підготовлені форми виховання
2.Психологічний підхід	П. Монро	В основі виховання лежить несвідоме, інстинктивне прагнення дітей активно наслідувати дії старших. Версія виникла у кінці ХІХ ст. Пояснюється походження виховання наявністю у дітей надсвідомого інстинкту наслідування дорослих
3.Релігійний	К. Шмідт	В основі лежить твердження, що Бог, створивши людину, наділив її особливим даром – здатність виховувати молодших. У вихованні виявляється насамперед творча дія Духа Всемогутнього. Саме Дух Святий наділяє батьків здатністю виховувати своїх дітей
4.Трудовий	К. Маркс, Ф. Енгельс	Стверджують, що поштовхом до виникнення виховання в людському суспільстві було виробництво найпростіших знарядь праці. Причину виникнення виховання вбачали в трудовій діяльності первісних людей. Лише з виготовленням знарядь праці у первісних людей з'явилась потреба в передачі підростаючим поколінням знань та вмінь виробництва і способів використання знарядь
5.Соціокультурний	І. Бех, І. Зязюн, О. Дубасенюк, М. Левківський, О. Сухомлинська	Виховання розглядається як результат накопичення досвіду соціальної, виробничої, мистецької та професійної культури, а головним його завданням стає інтеріоризація цих надбань зростаючою особистістю з тим, щоб забезпечити оптимальну її соціалізацію

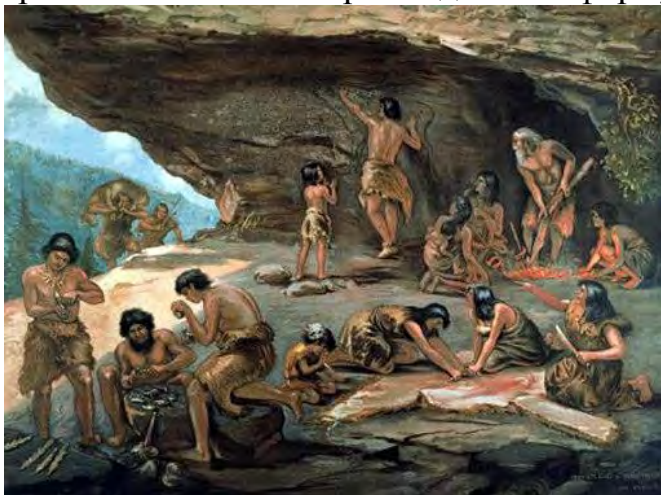
Отже, існує цілий ряд концепцій, які дають пояснення походження виховання, а саме: еволюційно-біологічна (виховання успадковане людиною із тваринного світу); психологічна (несвідоме прагнення дітей наслідувати дії старших); релігійна (Бог наділив людину даром виховувати); трудова (люди змушені передавати наступним поколінням знання про знаряддя праці та способи їх застосування); соціокультурна (накопичений соціальний досвід мусить бути інтеріоризований зростаючою особистістю). Більшість дослідників сходяться на тому, що виховання невіддільне від людського суспільства і притаманне йому з моменту виникнення. Здатність людей виховувати інших пояснюється потребою людини у передачі наступним поколінням нагромадженого виробничого, соціального і духовного досвіду.

#### **4. Особливості соціального виховання на різних етапах первіснообщинного ладу**

Соціальне виховання виникло у первісному суспільстві, яке існувало так довго, що у ньому доцільно виділити окремі стадії. Враховуючи той факт, що виховання як суспільне явище значною мірою визначається характером організації суспільства, за основу періодизації доцільніше взяти саме суспільні відносини, в залежності від розвитку яких виділяються такі періоди:

- а) період первісного стада;
- б) родовий лад, община (матріархат, патріархат);
- в) період розкладу первісного ладу (військова демократія).

Сучасні вчені, спостерігаючи за поведінкою людиноподібних мавп, дійшли висновку, що первісні люди так само, як і їхні предки, щоб вижити, змушені були об'єднуватися в первісне людське стадо. Вони спільно полювали на здобич, збирали рослини, доглядали дітей, захищалися від хижаків. Поступово стадо перетворилося на стійкішу організацію – первісну общину. А приблизно за 30 тис. років до н.е. сформувалися роди. До них належали люди,



що походили від спільного предка, – родичі. Рід – великий колектив родичів, які спільно жили, працювали, вели господарство, мали спільне майно. Археологи вважають, що підтвердженням існування родів є великі розміри жител людини пізнього палеоліту. У такому помешканні жила велика сім'я – 10-20 осіб.

У період існування первісного племені, коли тільки завершується процес біологічного становлення людини, ніяких організованих форм виховання ще нема. Не існує диференціації виховних впливів морального, трудового, тим більше інтелектуального спрямування. Виховання відбувається стихійно і обмежується прямим відтворенням небагатого суспільного досвіду.

Епоха родового устрою характеризується значним розширенням суспільного досвіду та перетворенням людських стад на сталі колективи родичів – роди, племена. У людей з'являються релігійні уявлення. Первісна родова сім'я спочатку ділилася на три вікові групи: діти і підлітки; дорослі, повноправні учасники життя і праці; люди похилого віку.

Для багатьох первісних родів перехід до групи дорослих супроводжувався спеціальними актами, які дістали назву «**ініціація**». Вікова ініціація (11-15 років) – перша в історії виховання інституалізована форма соціалізації дітей. Вона була системою випробувань та церемоніалу посвятити підлітків у повноправні члени колективу. Цьому передувала тривала спеціальна підготовка, яку і можна вважати елементом соціального виховання того часу.

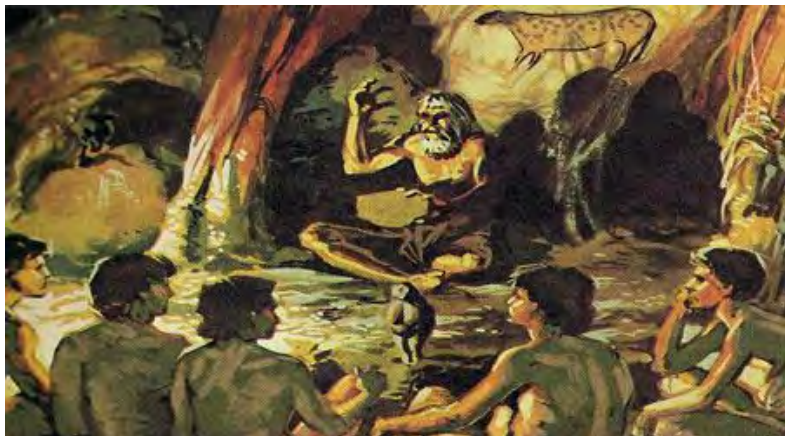
Обряди і різні маніпуляції, яким піддавався той, хто посвячувався, мали виявити і сформувати в молоді ті якості, якими належить оволодіти кожному дорослому членові спільноти, тому цикл обрядів посвячення включав, як правило, такі основні моменти: тривалу ізоляцію того, хто посвячується, від жінок і дітей, зближення його зі старійшинами, мудрецькими; полювання й вироблення вмінь володіння зброєю; загартування і випробування витривалості у вигляді особливих харчових заборон і різноманітних фізичних випробувань, зазвичай більш-менш болісних, як вибивання зуба, надрізи на шкірі, вищипування волосся, їх обрізання і копчення в диму багаття; виховання слухняності, суворої покори старшим, дотримання звичаїв і племінної моралі, постачання старших здобиччю; повідомлення племінних вірувань і переказів, демонстрації священних обрядів; закріплення відмінностей у становищі віково-статевих груп ініціаціями, які огорталися покровом таємниці від непосвячених.



Провідний дослідник міфології Мірча Еліаде зазначав, що ініціація дозволяла підліткови осягнути «потрійне одкровення: одкровення Священного, Смерті та Сексуальності». Усі три види досвіду були відсутні в дитини. Ініційований дізнавався про них, приймав їх і включав у структуру своєї нової, дорослої особистості. Варто коротко описати приблизний перебіг ініціації. Після досягнення віку ініціації всіх хлопчиків племені забирали з сімей. Їх відводили в глухе місце в лісі, джунглях. Там їх об'єднували під керівництвом наставника. Кожну дівчинку також забирали з сім'ї і садили у відгороджений темний кут або відокремлену частину будинку, де з нею ніхто не спілкувався. Потім дівчаток збирали в групи, де під керівництвом досвідченої старої жінки вони навчалися (ткацтву, плетінню, в'язанню, дітородінню), посвячували в таїнства культу та тонкощі любові.

Завершувалась ініціація грандіозним святом, на якому спільнота вітала і вшановувала своїх нових членів.

Прикладом обряду ініціації в африканських племенах було направлення хлопця в джунглі на декілька місяців. У племенах індіанців Америки молодих хлопчиків випробовували на витривалість до болю. До стовбурів дерев підвішували гамак, який наповнювали кусючими комахами, раками та крабами, після цього на них поміщали хлопчиків. Гамак замотували, а молода людина, яка в ньому знаходилась, проходила ініціацію тільки у тому випадку, якщо вона навіть не скривилась від болю чи неприємних відчуттів. Хлопчикам проводили обряд обрізання, дівчаткам – дефлорацію (позбавлення дівочої пліви). Існував обряд ініціації, під час якого хлопчикам вибивали зуби. Були обряди, які змушували юнака стати на колінах у центр вогнища, причому жінки, які



вважалися його «сестрами», били його по спині. У племені аранда (австралійські аборигени) хлопчиків пересвердлювали перегородку носа.

Виховання здійснювалось шляхом прямого залучення дітей у конкретні види трудової діяльності. На останніх етапах матріархату з'явилися перші в історії заклади для життя і

виховання підлітків – **будинки молоді**, у яких старші та немічні готували дітей (окремо хлопчиків і дівчаток) до життя й праці. До найперших в історії людства організованих форм виховання належать дитячі ігри, традиції, звичаї, ритуали, обряди, усна творчість, які служили для набуття навичок соціальної поведінки. Значна увага приділялась виконанню дітьми перших законів людського співжиття: табу і толіону. Табу в перекладі з гавайської мови означає «не робити чогось недозволеного, щоб не нашкодити собі». Толіон розуміється як закон кривавої помсти.

У період раннього матріархату, що особливо важливо, виникає певна система звичаїв і традицій, а також ранні родоплемінні культури: магія (дії чаклуна, через які він намагається досягти влади над тваринами, явищами природи або навіть над іншими людьми), анімізм (віра в безсмертя душі й існування духів), фетишизм (віра у надприродні властивості предметів), тотемізм (віра у спільне походження і кровну спорідненість між людьми і певним видом тварин). Очевидно, що діти пізнавали сутність цих культур у процесі безпосередньої участі у їх виконанні поряд з дорослими.

Вершиною первіснообщинної культури стало виникнення піктографічного письма. **Піктографічне письмо** – це спосіб передачі інформації за допомогою спеціальних малюнків.

Епоха розкладу первісного ладу характеризується становим і майновим розшаруванням суспільства, виникненням моногамної сім'ї. Виховання в цей час починає формуватись як особлива суспільна функція і набирає деяких організованих форм. Разом



з первісним колективом ще одним виховним інститутом поступово стає сім'я. Поступово виховання, як передавання досвіду від покоління до покоління, почало набувати рис особливого виду діяльності. Насамперед воно було частиною повсякденної боротьби за виживання.

**Епоха розкладу первісного ладу** характеризується виникненням сусідських общин, поступовим встановленням патріархальних суспільних стосунків і моногамної сім'ї, становим і майновим розшаруванням суспільства (жерці, старійшини, військові начальники (аристократія) прості люди). На зміну єдиному, колективному і рівному для всіх поступово приходять станово-сімейне виховання, яке диференціюється у залежності від соціальних прошарків, відповідно до їх ідеалів. Поступово втрачалися безпосередні зв'язки між дитиною і суспільством. Виховання все більше втрачало свій природовідповідний і ненасильницький характер.

Розширювались релігійні уявлення людей, збільшувались відомості з астрономії, історії, медицини, набувався досвід виконання сільськогосподарських робіт. Зростання обсягу людських знань разом із становим розшаруванням суспільства породили **відокремлення розумового виховання від фізичної праці і необхідність організації спеціального навчання**. Причому розумове виховання стає монополією панівної групи людей, оскільки саме в їхніх руках зосереджувалися такі знання. Це, у свою чергу, привело до протиріччя між цілями і вимогами виховання й можливостями дитини. Розпорошення суспільства на класи зумовило появу в них різних соціальних орієнтирів у вихованні. У ньому все більше підсилювався соціальний напрям. Все це також привело до **появи людей, для яких виховання стало сферою їх професійної діяльності**.

Отже, процес соціалізації підрастаючого покоління в первісних народів мав загальні риси, що дозволили говорити про систему виховання в первісну епоху, як історично сформований архаїчний тип соціалізації, підготовки до життя і праці.

Для архаїчного типу виховання характерний соціальний характер передачі досвіду в докласовому суспільстві. Воно здійснювалося в процесі повсякденного суспільного (насамперед виробничого) життя: всі без виключення дорослі виконували педагогічні функції по відношенню до всіх неповнолітніх, а не тільки до своїх дітей, виховні функції батьків й інших членів громади тісно перепліталися; фізичні покарання були відсутні, дорослі шанобливо ставилися до особистості дитини й враховували її бажання. Спосіб навчання був практично-діяльним, словесні методи виховання й передачі інформації мали другорядне значення. Усі необхідні знання, уміння, навички діти отримували в процесі життєдіяльності.

Важливе значення у вихованні первісної людини мали обряд ініціації (посвячення у дорослі члени суспільства), а також поява піктографічного письма (накопичення і передача інформації, досвіду) і перші релігійні вірування (анімізм, тотемізм, фетишизм, магія).

## Завдання для самоперевірки

1. Соціальне виховання це –

- а) усунення в діях, вчинках, способі життя людини негативних звичок і хибних схильностей, вад характеру та поступова заміна їх на позитивні риси і якості;
- б) уся сума впливів на людину, її внутрішній світ і поведінку, з метою соціалізації, соціальної адаптації, інтеріоризації культурних надбань цивілізації, входження в спільноту і гармонійного співжиття в соціумі;
- в) виховання, що спрямоване на попередження аморальної, протиправної, іншої асоціальної поведінки дітей та молоді, виявлення будь-якого негативного впливу на життя і здоров'я дітей та молоді й запобігання цьому)

2. Яких основних методологічних принципів необхідно дотримуватися при вивченні історії соціального виховання?

3. Співвіднесіть концепції походження виховання із їх сутністю

1) еволюційно-біологічна	а) Бог наділив людину даром виховувати
2) психологічна	б) люди змушені передавати наступним поколінням знання про знаряддя праці та способи їх застосування
3) релігійна	в) виховання успадковане людиною із тваринного світу
4) трудова	г) накопичений соціальний досвід мусить бути інтеріоризований зростаючою особистістю
5) соціокультурна	д) несвідоме прагнення дітей наслідувати дії старших

4. Вставте пропущений термін: «Виховання постало з потреби людини у передачі наступним поколінням нагромадженого виробничого, соціального і духовного ...»

5. Вставте пропущений термін: «Процеси соціалізації підростаючих поколінь у первісних народів мають загальні риси, що дозволяє говорити про систему навчання й виховання в первісну епоху як історично сформований ... тип освіти»

6. Із запропонованих варіантів відповідей виберіть особливості, що були притаманні для соціального виховання в докласовому суспільстві:

- а) всі без виключення дорослі виконували педагогічні функції по відношенню до всіх неповнолітніх, а не тільки до своїх дітей;
- б) виховні функції батьків й інших членів громади тісно перепліталися;
- в) існували фізичні покарання;
- г) дорослі авторитарно ставилися до особистості дитини й не враховували її бажань

7. Основним способом навчання дітей у докласовому суспільстві був :

- а) словесний
- б) практичний

8. Першою інституалізованою формою виховання дітей, яка стала системою випробувань та церемоніалу посвяти підлітків у повноправні члени суспільства була ...

9. Важливе значення у вихованні первісної людини мала поява ... письма (спосіб передачі інформації за допомогою спеціальних малюнків)

10. Співвіднесіть перші релігійні вірування людей із їх сутністю:

1) анімізм	а) віра в надприродні властивості предметів
2) магія	б) віра у спільне походження і кровну спорідненість між людьми і певним видом тварин
3) тотемізм	в) дії чаклуна, через які він намагається досягти влади над тваринами, явищами природи або навіть іншими людьми
4) фетишизм	г) віра в безсмертя душі й існування духів

## Тема 2. Досвід соціального виховання цивілізацій Стародавнього Сходу

1. Загальні риси виховання у добу Стародавнього Сходу
2. Виховання і школи у Месопотамії
3. Виховання у Стародавньому Єгипті
4. Виховання і навчання в Індії. Брахманізм. Буддизм
5. Зародження виховання в Китаї. Вчення Конфуція

### 1. Загальні риси виховання у добу Стародавнього Сходу

До країн Стародавнього Сходу зазвичай відносять стародавні рабовласницькі держави, що існували на території Північно-Східної Африки, Середньої, Східної і Південної Азії (III тис. – середина I тис. до нової ери).

Найбільші рабовласницькі деспотії Стародавнього Сходу сформувалися в басейнах великих річок, де природа створила сприятливі умови для землеробства: Єгипет – у басейні Нілу; Вавилон й Ассирія – у долинах Тигру і Євфрату; Індія – у басейні Інду і Гангу; Китай – на березі річок Янцзи і Хуанхе. Створена першими рабовласницькими державами цивілізація виявила в подальшому величезний вплив на весь культурний розвиток людства. У всіх цих державах існувала своєрідна система письма, а у спеціальних школах готували майбутніх чиновників-писарів, а також жерців.

**Жерці** – суспільний стан чи кастова група людей, що виконували релігійні обряди. Жерці – це люди, які з дитинства виховувалися в храмах, вивчали науку, магичні знання і служили богам. Вони також були головними носіями і хранителями культур у всіх народів. У різних куточках світу жерці



застосовували свої знання по-різному. Найсильнішою зброєю жерців завжди була **магія**.

Вона використовувалася у всіх сферах життя. З метою зцілення хворого вводили в транс і кодували його свідомість на необхідний результат, зокрема повне одужання. Саме єгипетські жреці найімовірніше і є батьками сучасних знань про гіпноз. Володіли жерці й умінням дистанційно впливати на супротивників і ворогів, для цього вони

входили в стан трансу і за допомогою заклинань, а також різних маніпуляцій

над спеціальним зображенням або восковою фігуркою впливали на свідомість і тіло жертви.

У стародавніх державах, що замінили союзи племен, виховання й навчання дітей здійснювалося переважно в **родинах**. Про важливу роль родини у вихованні дітей відзначалося в таких документах стародавніх держав Близького і Далекого Сходу, як Закони царя Вавилону Хаммурапі (1792 – 1750 рр. до н.е.), книга Притч іудейського царя Соломона (965-928 рр. до н. е.), індійська Бхагавадгита (середина I тисячоліття до н. е.) та ін. Поступово разом з формуванням державних структур з метою підготовки державних службовців - чиновників, жерців, полководців – почала формуватися й особлива соціальна інституція – **школа**.

Школа і виховання в умовах стародавніх цивілізацій Близького і Далекого Сходу розвивались під впливом різноманітних економічних, соціальних, культурних, етнічних, географічних та інших факторів. Хоча хронологічно і територіально ці цивілізації не збігались, однак їм були властиві схожі риси, у тому числі й у сфері соціального виховання.

У всіх народів тієї епохи здійснювалися глибинні зміни у практиці виховання підростаючого покоління, удосконалювались подібні за своєю сутністю способи передачі здобутого досвіду від старших поколінь до молодших. Фактично завершився дописемний період історії, коли мова і піктографічне письмо, як найважливіші способи передачі інформації (орієнтовно з III тисячоліття до н. е.), стали поступово доповнюватися писемністю – клинописною та ієрогліфічною. Клинопис – вид ідеографічної писемності, яку винайшли шумери бл. 3500-3000 рр до н.е.; «Клинопис» – сучасна назва цієї писемності і походить від способу написання знаків – на глиняних табличках прямокутними паличками у вигляді клинів. Ієрогліфічне письмо поєднує в собі елементи логографічного й фонетичного, тобто окремий ієрогліф може означати як предмет чи поняття, так і певний приголосний звук. Виникнення і розвиток писемності став найважливішим фактором розвитку школи. Подальший розвиток письма був пов'язаний з появою його нових форм – спочатку складового (в Стародавній Ассирії), а потім фонетичного (в Стародавній Фінікії), що обумовило спрощення навчання грамоти.

Відокремлення розумової праці від фізичної поступово сприяло виникненню особливої професії – **учителя**.

Отже, головним місцем навчання й виховання в стародавніх державах Сходу були **родина, храми й держава**. Родина однак не була в змозі дати дітям навіть мінімальну освітню підготовку – навчити писати, читати, рахувати. Виховання цивілізацій Стародавнього Сходу формувалось у рамках жорстких соціальних регулятивів, обов'язків і особистої залежності. Ідея людської індивідуальності була розвинена вкрай слабо. Особистість розчинялася в сім'ї, касті, соціальній страті, суспільстві. Цим зумовлюється і домінування жорстких форми і методів виховання. Завершився дописемний період історії, коли мова і піктографічне письмо, як найважливіші способи передачі інформації

(орієнтовно з III тисячоліття до н. е.), стали поступово доповнюватися писемністю – клинописною та ієрогліфічною.

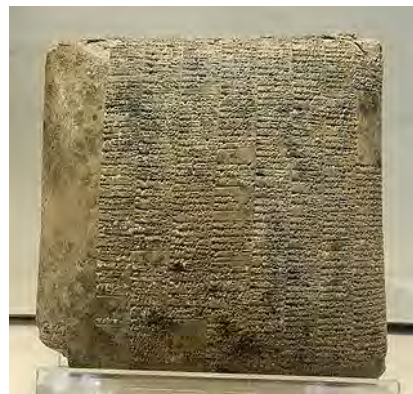
Розвиток ремесел, торгівлі, ускладнення характеру праці, зростання міського населення сприяли деякому розширенню кола людей, яким було доступно шкільне навчання і виховання. Однак абсолютна більшість населення, як і раніше, мало сімейне виховання і навчання.

## 2. Виховання і школи у Месопотамії

Найдавнішим населенням Межиріччя (Месопотамії) було плем'я **шумерів**. За 4 тисячі років до нової ери в межиріччі Тигра і Євфрату виникли міста-держави – Шумер і Аккад, що існували до початку нової ери, а також стародавні держави Вавилон й Ассирія. Всі вони мали достатньо розвинену культуру. У них набули розвитку астрономія, математика, сільське господарство, була створена своєрідна писемність (клинопис), виникли різноманітні види мистецтва.

У містах Месопотамії існувала практика насадження дерев, будівництва каналів і мостів, а також палаців для знаті. Перші організовані форми виховання в Месопотамії виникли ще в III тисячолітті до н.е. у зв'язку з потребами тогочасного суспільства в освічених людях – **писарях**, які мали високий соціальний статус. Перші навчальні заклади, в яких готували **писарів**, називали **Будинками табличок** (шумерська назва – **едубби**), що походить від назви табличок на глині, на яких здійснювалося клинописання. Це відбувалось за допомогою дерев'яного різця на сирій глиняній плитці, яка потім обпалювалася і ставала міцнішою. На початку I тисячоліття до н. е. писарі стали користуватися дерев'яними табличками, покритими тонким шаром воску, на якому викарбовувалися клинописні знаки. У клинописі налічується кілька сот знаків трьох видів: ідеограми (означають цілі слова), фонетичні (склади), детермінативи (назви слів).

Поступово **едубби** набували автономії. Ці школи мали переважно одного учителя, який здійснював управління школою та виготовлення нових табличок-зразків, які вивчали учні, переписуючи їх у таблички-вправи. У великих «будинках табличок» були окремі вчителі письма, рахунку, малювання, а також спеціальний управитель, який стежив за порядком і навчальним процесом у школі, який був платним для учнів. Для привернення додаткової уваги з боку вчителя до своєї дитини її батьки дарували йому подарунки.



У перший період свого існування школи вирішували переважно утилітарні завдання – підготовка необхідних для господарського життя писарів. Пізніше едубби поступово перетворювалися в центри культури й просвіти. Вони мали **великі книгосховища**, як наприклад, **Ніппурська бібліотека** у II тисячолітті до н. е. і **Ніневійська бібліотека** у I тисячолітті до н. е.

Становлення школи як освітнього закладу здійснювалося на засадах традицій **патріархально-сімейного виховання і ремісничого учнівства**. Вплив сімейно-общинного укладу життя на школу зберігався впродовж всієї історії держав Межиріччя. Провідна роль у вихованні належала сім'ї. У «Кодексі Хаммурапі» (вавилонський цар, 1750 р. до н. е.) зазначено, що батько повинен відповідати за підготовку сина до життя і навчання його своєму ремеслу. Найважливішим методом виховання в сім'ї і школі вважався приклад старших. В одній з глиняних табличок, знайдену археологами, міститься звернення батька до сина. Батько закликав нащадка наслідувати позитивний приклад старших, родичів, друзів і мудрих керівників.



#### Витяг із Законів царя Хаммурапі:

§ 22. Якщо людина здійснить пограбування і буде схоплена, то її треба вбити.

§ 25. Якщо у домі людини спалахне вогонь і людина, яка прийшла гасити його, візьме щось із пожитків господаря дому, то цю людину треба кинути в цей вогонь.

§ 130. Якщо чоловік згвалтує жінку, то цього чоловіка треба вбити.

§ 135. Якщо чоловіка буде полонено і в його домі будуть відсутні засоби для харчування, його дружина може ввійти в дім іншого і народити дітей. Коли її чоловік повернеться, ця жінка повинна вернутися до свого першого чоловіка, а діти йдуть за своїми батьками.

§ 168. Якщо батько захоче вигнати свого сина, то судді мають вивчити його справу, і якщо син не здійснив тяжкого гріха, то батько не може позбавити його спадщини. Якщо ж син здійснив стосовно батька тяжкий гріх, то судді повинні на перший раз простити йому; якщо ж він здійснив тяжкий гріх вдруге, то батько може позбавити свого сина спадщини.

§ 187. Якщо людина усиновить неповнолітнього, яким нехтують, і виростить його, то цього вихованця не можна вимагати назад через суд.

§ 192. Якщо усиновлений євнухом або усиновлений зікрум (жрицею) скаже своєму батькові, що виростив його, або матері, яка виростила його: «Ти не мій батько» або «Ти не моя мати», – то йому треба відрізати язик.

§ 195. Якщо син вдарить свого батька, то йому треба відрізати пальці.

§ 196. Якщо людина пошкодить око іншій людині, то треба пошкодити і її око. Якщо вона зламає кістку людині, то треба зламати її кістку.

§ 218. Якщо лікар зробить людині тяжкий надріз бронзовим ножем і спричинить цій людині смерть або зніме більмо людини бронзовим ножем і пошкодить око людини, то йому треба відрізати пальці.

§ 229. Якщо будівельник збудує людині дім і зробить свою роботу неякісно, так, що збудований ним будинок завалиться і спричинить смерть господарю будинку, то цього будівельника треба вбити. Якщо він спричинить смерть синові господаря будинку, то треба вбити сина цього будівельника. Якщо він знищить пожитки, то він повинен відшкодувати все, що було знищено; за те, що збудував будинок неякісно, так, що він завалився, повинен будівельник відбудувати будинок, що завалився, за свій рахунок.



Очоловав школу – **«батько школи»**, учителі називалися «великими братами», учні – «синами школи», які поділялися на старших і молодших «дітей едубби». Учні едубби повинні засвоїти техніку виготовлення глиняних табличок, засвоїти систему клинопису. За роки навчання учень повинен був виготовити повний комплект табличок з визначеними текстами. Упродовж усієї історії «будинків табличок» універсальними прийомами навчання в них було заучування й переписування. Зміст уроку передбачав запам'ятовування «табличок-моделей» і їх копіювання в «таблички-вправи». Пізніше почали використовувати вправи на зразок диктанту.

Навчання в «будинках табличок» було складним і трудомістким. На першому етапі **навчали читати, писати, рахувати**. Були складені таблиці з групами слів: списки назв – дерев і кущів; тварин, комах, птахів; країн і міст; каменів й мінералів. Учні запам'ятовували схему накреслення слів, потім записували їх. У процесі оволодіння грамотою необхідно було запам'ятати багато клинописних знаків. Друга частина програми містила вправи літературного характеру – учні переписували і заучували поетичні й релігійні тексти, міфи, казки, легенди, гімни царям і богам, прислів'я й повчання морально-етичного характеру, набували певного запасу практичних знань і умінь, необхідних при складанні ділових документів. Багато уваги приділялося вивченню математики.

Навчання тривало довго – від раннього дитинства до юності. Утримання учнів коштувало дорого, тому **в школах навчалися тільки діти знатних чиновників і багатих рабовласників**.



Про соціально-педагогічне спрямування діяльності тогочасної школи в Межиріччі свідчать записи на таблицях, знайдених на руїнах столиці Ассирії – Ніневії: *«Справжній писар не той, хто думає про хліб насущний, а хто зосереджений на своїй праці»*; *Наполегливість допомагає учневі «вийти на шлях багатства й благополуччя»* та ін.

Ассирійський цар **Ашшурбаніпал** (669 – бл. 633 рр. до н.е.) навчався в придворній школі для жерців і відомий не лише своїми численними війнами, але й заснуванням **бібліотеки в Ніневії**, де були зібрані десятки тисяч «глиняних книг» історичного, релігійного, магічного і наукового змісту. Десятки тисяч клинописних табличок з бібліотеки Ашурбаніпала були знайдені археологами, і нині ці «глиняні книги» зберігаються майже у всіх великих музеях світу.



Випускник едуббу повинен був володіти письмом, чотирма арифметичними діями, уміти обчислювати площу земельної

ділянки, розділити майно, співати і грати на музичному інструменті, орієнтуватися в законах, знати ритуали здійснення культових обрядів, бути обізнаним у назвах і характеристиках тканин, металів, рослин тощо, розуміти професійну мову жерців, ремісників, пастухів.

У період розквіту стародавньої Вавилонської держави (перша половина II тисячоліття) провідну роль в освіті відігравали едубби при храмах і палацах, які містилися переважно в культових приміщеннях – **зіккуратах**, в яких були



бібліотеки і приміщення для занять. Такі комплекси називалися «Будинками знань». Освіта стала доступнішою не лише для знаті й духовенства, а й для купців, ремісників, інших верств населення.

Отже, найдавнішим населенням Межиріччя (Месопотамії) було плем'я шумерів. За 4 тисячі років до

нової ери в межиріччі Тигра і Євфрату виникли міста-держави – Шумер і Акад, які існували до початку нової ери, а також стародавні держави, такі як Вавилон й Ассирія. У Межиріччі була створена своєрідна писемність (клинопис), виникли різноманітні види мистецтва. Перші навчальні заклади, в яких готували писарів, називали «Будинками табличок» (шумерська назва – едубби), що походить від назви табличок на глині, на яких здійснювалося клинописання. В едуббах готували державних чиновників і писарів. При перших навчальних закладах (едуббах) у шумерів створювались великі книгосховища і бібліотеки, наприклад, Ніппурська бібліотека у II тисячолітті до н. е. і Ніневійська бібліотека у I тисячолітті до н. е. В едуббах навчались тільки діти знатних чиновників і багатих рабовласників. У цю епоху значний вплив на соціальне виховання здійснили закони царя Хаммурапі (від імені вавилонського царя Хаммурапі, 1750 р. до н. е.). Батько повинен відповідати за підготовку сина до життя і навчав його своєму ремеслу. Найважливішим методом виховання в сім'ї і школі вважався приклад старших. Провідна роль у вихованні в цей час належала сім'ї.

### 3. Виховання у Стародавньому Єгипті

У Стародавньому Єгипті помітну роль відігравало теж сімейне виховання. Стосунки між жінкою й чоловіком у родині будувалися на досить гуманній основі, про що свідчить те, що хлопчикам і дівчаткам приділялася однакова увага. Давньоєгипетські папіруси свідчать, що **єгиптяни** багато уваги приділяли **турботі про дітей**, тому що, за їхніми віруваннями, саме діти могли дати батькам нове життя після здійснення похоронного обряду. Все це відображалось на характері виховання й навчання у школах того часу. Діти

повинні були засвоїти думку про те, що **праведне життя на землі визначає щасливе існування в потойбічному світі.**

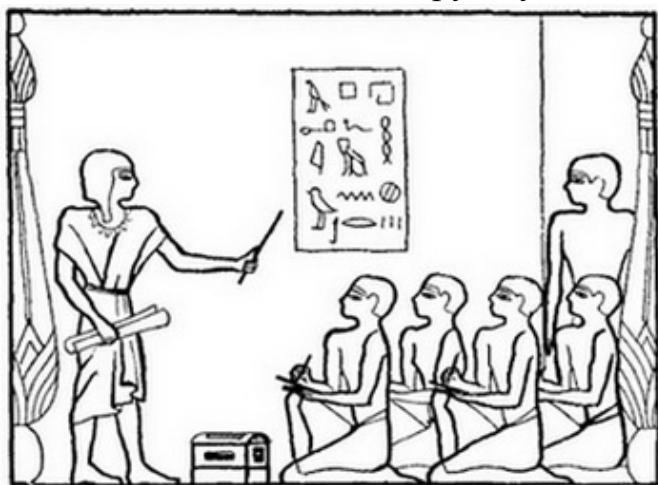
За переконаннями стародавніх єгиптян, боги, оцінюючи душу померлого, за основу беруть «маат» – кодекс поведінки: якщо життя померлого й «маат» урівноважувалися, то покійний міг розпочати нове життя в потойбічному царстві. З метою підготовки до потойбічного життя склалися й повчання для дітей, які повинні були сприяти формуванню моральності кожного єгиптянина.

**Методи й прийоми шкільного виховання й навчання,** що використовувалися в Стародавньому Єгипті, відповідали прийнятим тоді ідеалам людини. Дитині необхідно було, перш за все, навчитися слухати й слухатися. Актуальним у той час був афоризм: **«Слухняність – це найкраща якість людини».** Учитель звертався до учнів переважно з такими словами: **«Будь уважний і слухай мене, нічого не забудь з того, що я тобі говорю».** Найефективнішим засобом досягнення покірності були фізичні покарання, які вважалися природними й необхідними. Гаслом школи тих часів можна вважати вислів, записаний в одному зі стародавніх папірусів: **«Дитина має вухо на своїй спині, необхідно бити її, щоб вона почула».**

Абсолютний і беззастережний авторитет батька й наставника був освячений у Стародавньому Єгипті багатовіковими традиціями. Тісно пов'язаний з цим і звичай **передавати професію в спадщину – від батька до сина.** В одному з папірусів, наприклад, перераховані покоління здодих, що належали одній єгипетській родині.

Головне призначення всіх форм шкільного й сімейного виховання передбачало вироблення у дітей і підлітків моральних якостей, що намагалися здійснювати переважно шляхом заучування різноманітних моральних настанов, наприклад: *«Краще зважати на людинолюбство, ніж на золото у своїй скрині; краще їсти сухий хліб і радіти серцем, ніж бути багатим і пізнати смуток».*

До III тисячоліття до н. е. у Єгипті сформувався певний інститут **«сімейної школи»:** чиновник, воїн або жрець готував свого сина до професії, якій той повинен був присвятити себе в майбутньому. Пізніше в таких родинах стали з'являтися невеликі групи учнів з інших родин.



Своєрідні **державні школи** в Стародавньому Єгипті існували при палацах царів і вельмож, згодом – при храмах, а в Новому царстві – при великих державних установах. **Мета виховання і школи тієї доби – формування людини, яка коротко й чітко висловлює свої думки, уміє терпіти негаразди й тримати удари долі.**

Навчали в школах дітей з 5 років. Спочатку майбутній писар повинен був навчитися красиво й правильно писати й читати ієрогліфи; потім –

оформляти ділові папери. В окремих школах, крім того, вивчали математику, географію, астрономію, медицину, мови інших народів. Щоб навчитися читати, учневі необхідно було запам'ятати понад **700 ієрогліфів**, уміти користуватися швидкими, спрощеними й класичним способами написання ієрогліфів, що вимагало особливих зусиль. Ось що говорив один жрець своєму учневі: **«Люби письмо й ненавидь танці. Цілий день пиши твоїми пальцями й читай уночі»**.

В епоху Стародавнього царства (3 тис. років до н. е., тоді виникла й писемність) ще писали на глиняних черепках, шкірі й кістках тварин. Але вже й у цю епоху як матеріал для письма стали використовувати **папірус** – папір, виготовлений з болотної рослини тієї ж назви. Надалі папірус став основним матеріалом для письма. У переписувачів і їхніх учнів був своєрідний письмовий прилад: чашка з водою, дерев'яна дощечка з поглибленнями для чорної фарби із сажі й червоної фарби з охри, а також очеретяна паличка для письма. Майже весь текст писали чорною фарбою. Червоною фарбою користувалися для виділення окремих фраз і позначення пунктуації. Сувої папірусу можна було використати багаторазово, змиваючи те, що було написано раніше.



Разом із цим навчали й елементам географії в поєднанні з геометрією: учень повинен був уміти, наприклад, накреслити план місцевості. Поступово у школах Стародавнього Єгипту стали запроваджувати спеціалізацію навчання. В епоху Нового царства (V ст. до н. е.) у Єгипті з'явилися школи, де готували лікарів. На той час були накопичені знання й створені навчальні посібники з діагностики й лікування багатьох хвороб. У документах тієї епохи дається опис майже півсотні різних хвороб.

У школах Стародавнього Єгипту діти навчалися з раннього ранку й до пізнього вечора. Спроби порушення шкільного режиму нещадно каралися. Щоб досягти успіхів у навчанні, школярі повинні були пожертвувати всіма дитячими і юнацькими радощами. В одному з листів XIX династії містились настанови вчителя недбайливому учневі: **«Пиши ретельно, не лілуйся, бо будеш жорстоко побитий... Твоя рука повинна безперестану опиратися на науки, жодного дня відпочинку не давай собі, бо інакше тебе будуть бити. У парубка є спина; він відчуває, коли його б'ють. Уважно слухай, що тобі говорять, і ти матимеш із цього користь. Кіз навчають танцювати, коней приборкують, голубів змушують зграюватись, яструбів літати. Тебе не повинна обтяжувати напруга духу, книги не повинні набридати тобі, ти отримаєш із них користь»**. Посада переписувача вважалася досить престижною. Батьки не дуже знатних родин вважали за честь, коли їхніх синів зараховували до школи переписувачів.

Отже, у Стародавньому Єгипті помітну роль відіграло сімейне виховання. Єгиптяни багато уваги приділяли турботі про дітей, тому що, за їхніми віруваннями, саме діти могли дати батькам нове життя після смерті. Важливим у вихованні було зведення норм поведінки, яких мав дотримуватись кожен єгиптянин. Абсолютний і беззастережний авторитет батька й наставника був освячений у Стародавньому Єгипті багатовіковими традиціями. Тісно пов'язаний з цим і звичай передавати професію в спадщину – від батька до сина. Загалом, до III тисячоліття до н. е. у Єгипті сформувався певний інститут «сімейної школи»: чиновник, воїн або жрець готував свого сина до професії, якій той повинен був присвятити себе в майбутньому. Державні школи в Стародавньому Єгипті існували при палацах царів і вельмож, згодом – при храмах, а в Новому царстві – при великих державних установах. Мета виховання і школи тієї доби – формування людини, яка коротко й чітко висловлює свої думки, уміє терпіти негаразди й тримати удари долі. Важливу роль у соціальному вихованні Єгипту відіграло виникнення писемності, з'явилися матеріали для письма – папірус.

#### 4. Виховання і навчання в Індії. Брахманізм. Буддизм

Історія Стародавньої Індії умовно поділяється на два періоди: дравідсько-арійський – до VI ст. до н. е. і буддистський – з VI ст. до н. е. Особливістю індійської культури була її замкненість.

Організоване виховання здійснювалось у **школах**, які виникли в долині ріки Інду ще в доарійський період у III – II тисячоліттях до н. е. і за своїм характером були схожі на школи Стародавньої Месопотамії. У II – I тисячоліттях до н. е. на територію Індії вторглися арійські племена зі Стародавньої Персії. Стосунки між корінним населенням і завойовниками-**аріями** породили лад, що пізніше одержав назву **кастового**: все населення Стародавньої Індії поділилось на чотири касты. Нащадки аріїв утворювали три вищі касты: **брахманів** (жерці), **кшатріїв** (воїнів) і **вайші** (селян-общинників, ремісників, торговців). Четвертою, нижчою кастою, були **шудри** (наймані робітники, слуги, раби). Найбільшими привілеями користувалася каста **брахманів**. Кшатрії, будучи професійними військовими, брали участь у походах і боях, а в мирний час перебували на утриманні держави. Вайші належали до трудової частини населення. Шудри не мали ніяких прав.

Відповідно до цього соціального розподілу, **виховання й навчання дітей ґрунтувалося на ідеї, згідно з якою кожна людина повинна розвивати свої моральні, фізичні й розумові якості так, щоб стати повноправним членом своєї касты.** У брахманів провідними якостями особистості вважалися **праведність і чистота помислів**, у кшатріїв – **мужність і сміливість**, у вайші – **працьовитість і терпіння**, у шудри – **покірність і слухняність**.

Найважливішими завданнями виховання дітей вищих каст у Стародавній Індії до середини I тисячоліття до н. е. були: фізичний розвиток – загартовування, уміння управляти своїм тілом; розумовий розвиток – ясність розуму й мудра поведінка; духовний розвиток – здатність до самопізнання. Вважалося, що людина народжується для досягнення щастя в житті. У дітей вищих каст виховували такі якості, як любов до природи, почуття прекрасного, самодисципліна, самовладання, стриманість. **Ідеалом моральної поведінки вважалося сприяння загальному добру, відмова від вчинків, які шкодять такому благу.** Зразки виховання черпалися насамперед у сказаннях про **Кришну** – божественного і мудрого царя – воїна й пастуха. У цих сказаннях подано докладний опис сімейно-суспільного виховання в Стародавній Індії. Епічний Кришна виховувався спочатку серед ровесників у спільних іграх і праці. Пізніше батьки віддали його на навчання до мудрого брахмана. Тут він разом з однолітками вивчав Веди, а після повинен був опанувати різноманітними видами мистецтв й оволодіти уміннями – «всією людською вченістю».



**Ідеал давньоіндійського виховання** втілено в образі **царевича Рами** – героя «**Махабхарати**», що є епосом народів Індії. Для індусів Рама був зразком досконалої людини, еталоном вихованості. Ось яким уявлявся їм Рама: *«Ніхто не міг зрівнятися із царевичем у силі й відвазі, і всіх перевершив Рама вченістю, і вихованням, і мудрим розумінням.*

*Сповнений чеснот, він ніколи не вихвалявся й не вишукував вад в інших. Чистий душею, він був привітний і лагідний у спілкуванні, незлісний і прямодушний, шанобливий зі старшими. У години відпочинку він постійно удосконалювався у військовому мистецтві, вів корисні бесіди з вченими й досвідченими людьми. Він знав Веди, закони й звичаї, був красномовний і розважливий і ніколи не сходив зі шляху обов'язку».*

Зразком давньоіндійської повчальної літератури можна вважати «**Бхагавадгіту**» (середина I тисячоліття до н. е.) – пам'ятку релігійно-філософської думки Стародавньої Індії, що містить філософську основу **індуїзму**, яка була не тільки священною, але й навчальною книгою, написаною у формі бесіди учня з мудрим учителем. В образі вчителя постає сам Кришна, в образі учня – царський син Арджуна, який, потрапивши в скрутні життєві ситуації, шукав поради у вчителя. Бхагавадгіта з санскриту перекладається як «Божественна пісня» і є одним із самих священних текстів індуїзму. Головними дійовими особами Бхагавадгіти є Кришна – втілення (аватар) Бога на землі та його улюблений учень Арджуна – спадковий принц царської династії Пандавів. Бхагавадгіта є основною частиною «Махабхарати» – ще більшого індійського релігійного епосу, в якому описується епічна боротьба за престол давнього

індійського царства Куру між двома родами, які на нього претендують: **Пандавами та Кауравами.**

Події Бхагавадгіти відбуваються на полі Курукшетри, де зібрались два великих війська для генеральної битви. У вирішальний момент, перед початком битви, головнокомандуючий армією Пандавів, принц Арджуна, впав у відчай, адже на стороні його противників Кауравів зібрались всі його вихователі та купа людей, з якими він провів свої дитячі роки і з якими за мить йому доведеться зійтись у смертельній битві. Арджуна вже готовий кинути свою зброю та здатись на милість несправедливим та жорстоким Кауравам, та Крішна (який був візником його колісниці) переконує його почати битву. Бесіда, яку провів Крішна з Арджуною, лягла в основу Бхагавадгіти.

Окрім переконування Арджуну вступити в бій, який був його обов'язком та дхармою (законом), Крішна навчає його ще багатьом мудрим та цікавим речам. Він відкриває йому велику мудрість йоги та медитації, показує шлях, який допоможе людині вдосконалити своє тіло та дух. Цей шлях складається власне з самої **йоги, медитації**, праведної діяльності, благородного служіння Богу (бхакті) та знання. Головна ідея Бхагавадгіти – це розуміння, що все у світі є виявленням Бога (Брахманом), на якому тримається усе, наш же світ людей та людських цінностей є тимчасовими та ілюзорними (є проявом ілюзії, яку Крішна називає маєю.) Лише та людина знаходить щастя та насолоду, яка прагне пізнати справжню сутність світу – Бога (Брахмана) і служити йому.

Віддане служіння Богу Крішна називає «бхакті» і закликає Арджуну та всіх читачів Бхагавадгіти слідувати цьому шляху служіння, який отримав назву «Бхакті-йоги». Кінцевою метою духовного вдосконалення людини є її остаточне звільнення з нескінченного круговороту життів та смертей (таке звільнення називається мокшею) і потрапляння душі до високої обителі Вішну-Крішни, де душа отримує вічне щастя та блаженство, споглядаючи Бога.

Серед різноманітних трактувань подій Махабхарати та Бхагавад-гіти є й така думка, що події, описані в цих священних текстах, були не історичними, а суто алегоричними. І сама боротьба Пандавів та Кауравів на полі Курукшетра є алегорією внутрішньої боротьби, яка постійно точиться в середині кожного із нас. А багаточисельні брати Каурави (яких було аж 100) символізують численні гріхи та людські недоліки, які стоять на заваді нашого шляху до Бога. Брати Пандави, народжені від різних індійських богів, символізують божественну природу, яка є всередині кожної людини і, щоб утвердитись на престолі царства нашого життя, мають перемогти свої гріхи та недоліки (себто Кауравів та Кауравчиків).

Приклад: Від тіла – і холод, і жар, насолода, нещастя,

Тож тілові не довіряй: воно короткочасне.

Лиш тим, хто стійкий, незворушний у горі і щасті,

Здолати сум'яття й здобути безсмертя удасться.

Де грані буття й небуття? Хто знайти їх зуміє?

Лише просвітлений між ними зв'язок розуміє.

Лиш те, що пронизує тіло, – одвічне і суще,

Його ще ніхто не зробив і не зробить минушим.  
 Минуці тіла, але вічності дух – незнищений.  
 До бою ставай без вагань під знамена священні.  
 Хто вбити боїться чи в битві кривавій умерти,  
 Не відає того, що він не убивця й не жертва.  
 Народження й смерть не властиві могутньому духу,  
 Він – вічний, живе і тоді, коли тіло без руху.  
 І хто незнищеного, хто нерожденного знає,  
 Той сам не уб'є і на вбивство когось не штовхає.  
 Ми одіж вдягаємо нову, як стара перетліла,  
 Й душа із старого в нове поселяється тіло.

До середини I тисячоліття до н. е. в Індії сформувалася певна виховна традиція. Перший ступінь виховання й навчання був прерогативою родини, систематичного навчання в якій зазвичай не передбачалося. Для представників трьох вищих каст воно розпочиналося після особливого ритуалу посвячення в дорослі – «упанаяма» (ініціація – для трьох вищих каст з 8-12 років). Ті, хто не пройшов подібного ритуалу, нехтувалися суспільством; вони позбавлялися



права одружуватися із представниками своєї касты, отримувати подальшу освіту.

Прикладом підвищеної освіти можна вважати заняття, яким присвячували себе деякі юнаки з вищої касты. Вони відвідували відомого своїми пізнаннями учителя – **гуру** («шанований», «гідний») і брали участь у зібраннях і дискусіях учених людей. Поблизу міст з'являлися так

звані **лісові школи**, де навколо гуру-пустельників збиралися їхні вірні учні. Спеціальних приміщень для навчальних занять не було; навчання відбувалося на відкритому повітрі, під деревами. Основною формою компенсації за навчання була допомога учнів родині вчителя по господарству.

Новий період в історії давньоіндійського виховання розпочинається з релігійної діяльності **Будди** (623-544 рр. до н. е.).

**Будда, Шак'ямуні** – народився в Північній Індії (нині Непал), був сином короля **Шуддходани** і королеви **Майї**. При його народженні було передбачено, що принц або стане світовим лідером (всесвітнім монархом) або **Буддою (Пробудженням)**. Це залежало від того, вступить він чи ні в зіткнення з мінливістю життя – з набуттям і втратою, вихваланням і осудженням, славою і невідомістю, насолодою і болем. Малося на увазі, що після пізнання трьох неминучих речей життя, тобто хвороби (обмеження),



старіння (розпад) і смерть (обов'язковий кінець усього сущого), він буде глибоко схвилюваний цим і дуже засмучений, тому багато років король Шуддходана дбав про те, щоб принц не стикався з цим, тому що він не бажав, щоб син його пізнав справжню природу життя. Оточений щоденними задоволеннями і розкішшю, принц був відмежований від неприємностей життя. Він одружився з принцесою **Яшодхаре**, яка народила йому сина, **Рахулу**. Незважаючи на пильність короля, він не зумів повністю відгородити принца від спостереження за старінням, хворобою і смертю. Відповідно до пророцтва, принц зустрів стару людину, хвору людину і бачив похоронну процесію. Потім він зустрів жебрака-монаха. У результаті перших трьох зустрічей йому стала зрозумілою марність життя, а четверта зустріч показала йому безтурботність (святість) того, хто відмовився від світу і хто звільнив себе від його впливу. У віці 29 років принц відмовився від мирського життя і протягом шести років віддавався суворим аскетичним практикам. Зрештою, він зрозумів, що шлях надзвичайного самозречення й голодування не був правильним шляхом, і тоді він виявив **Серединний Шлях**. У віці 35 років він досяг Просвітлення і став Буддою. Ось що Будда сам сказав про це: *«Я звуся Буддою, тому що я зрозумів Чотири Благородні Істини»*.

**Перша** благородна істина (Дукха), або **істина Страждання**. Світ повний страждань. Народження – страждання, хвороба – страждання, смерть – страждання. З'єднання з неприємним – страждання, розлучення з приємним – страждання. Навіть нейтральні емоційні стани не вільні від впливу причин і обставин, які людина не може контролювати. Людина залучена в процес, який передбачає страждання.

**Друга** істина про походження і **причини страждання** (Самуд). Причина страждання полягає в **жадобі**, що призводить до круговороту народження і смерті (**сансарі**). Джерело страждання – **прихильність і ненависть**. Решта згубних емоцій, як правило, породжені ними. Їх наслідки призводять до страждання. Корінь же прихильності і ненависті – в невіданні, незнанні істинної природи всіх істот і неживих предметів. Це не просто наслідок недостатнього знання, але помилковий світогляд, помилкове розуміння реальності.

**Третя** істина про справжнє **припинення страждання** та усунення його джерел (Ніродхі). Стан, в якому немає страждань, є досяжним. Очищення розуму (прихильності, ненависті, заздрості і нетерпимості) – це і є істина про стан за межами страждання і причин.

**Четверта** істина про **шляхи до припинення страждання** (Марга). Запропоновано так званий **серединний або Восьмирічний Шлях досягнення нірвани**. Цей шлях напряду пов'язаний з трьома різновидами плекання чеснот: **моральністю, зосередженням і мудрістю**. Духовна практика проходження по цих шляхах призводить до істинного припинення страждання і знаходить свою найвищу точку в **нірвані**.

У релігії буддизму Шак'ямуні – особа, що досягла стану вищої досконалості, що виступала проти монополізації релігійного культу брахманізму й за рівність каст у сфері релігійного життя й виховання. Він проповідував **непротівлення злу** й відмову від всіх бажань, що відповідало поняттю «нірвана». За переказами, свою просвітительську діяльність Будда розпочинав у **«лісовій школі»** біля міста Бенареса. Довкола нього, вчителя-пустельника, збиралися групи добровільних учнів, яким він проповідував своє розуміння істини. Буддизм виокремлював особистість, ставлячи під сумнів непорушність принципу нерівності каст і визнаючи рівність людей від народження. Тому в буддійські громади приймалися люди будь-якої касті.

У буддизмі головним завданням виховання було внутрішнє вдосконалення людини, душа якої повинна бути врятована від мирських пристрастей через самопізнання й самовдосконалення, відмову від бажань. У процесі пошуку знань, буддисти розрізняли стадії зосередженого уважного

засвоєння й закріплення. Найважливішим його результатом вважалося пізнання раніше не пізаного.

На початку нашої ери в Індії почали змінюватися погляди щодо мети виховання: воно повинно було не тільки допомагати людині навчитися розрізняти сутнісне й тимчасове, досягати щиросердечної гармонії й спокою, відкидати похапливе й тлінне, але й домагатися реальних результатів у житті. Це призвело до того, що в школах при індуїстських храмах, крім санскриту, стали навчати читанню й письму місцевими мовами, а при брахманських храмах стала утворюватися двоступенева система освіти: **початкові школи («толь»)** і **школи повної освіти («аграхар»)**. **Останні були співтовариствами вчених і їх учнів.** Програма навчання в «аграхар» у процесі їхнього розвитку поступово ставала менш абстрактною, враховуючи потреби практичного життя. **Був розширений доступ до освіти дітей з різних каст.** У зв'язку з цим, тут почали вивчати в більшому обсязі географію, математику, мови; знайомили зі способами лікування, ліплення й іншими ремеслами і мистецтвом.

Серед різноманітних релігійно-філософських вчень, у межах яких формувалися окремі напрями педагогічної думки Індії, можна виділити основні: брахманізм, буддизм. Брахманська й буддійська системи поступово злилися й утворили так звану індуїстську систему виховання.

Отже, на зорі індійського соціального виховання провідною ідеологією і моральною основою виховання був Брахманізм, що ґрунтувався на визнанні фатальної неминучості кастового розшарування суспільства, освяченого Богом, як і раніше, ділив людей на брахманів (жерців), кшатріїв (воїнів), вайші (хліборобів, ремісників) і шудри (слуг). Перші три касты проголошувалися вищими, їхні діти при досягненні юнацького віку проходили свій обряд посвячення (другого народження), що давало їм право навчатися далі, осягати суть священних гімнів, створення яких датується ще XI ст. до н. е.

Сутність життя з погляду брахманізму полягала в тому, щоб відректися від земного, пізнати вищу силу й набути безсмертя у «вищому світі»; сутність людського буття визначалася як «самопізнання».

Кастова система побудови суспільства впродовж багатьох століть обумовлювала обмеження доступу до освіти широких верств населення. Серед трьох вищих каст головною була каста брахманів. Саме їхні діти готувалися стати священнослужителями, які виконували й головні виховні функції. Для кшатріїв і вайші вивчення Вед не мало такого значення, як для брахманів, які готувалися до містичного трактування ведичних текстів і їхнього роз'яснення всім віруючим. У школах при індуїстських храмах, крім санскриту, стали навчати читанню й письму місцевими мовами, а при брахманських храмах стала утворюватися двоступенева система освіти: початкові школи («толь») і школи повної освіти («аграхар»). Останні були співтовариствами вчених і їх учнів.

Починаючи з VI ст. до н. е. і до VIII ст. н. е. панівною в Індії була ідеологія буддизму. Засновником буддизму став Сидхартхі Гаутама Шак'ямуні, або Будда (Просвітлений), який пізнав Чотири благородні істини (страждання,

пристрасті, звільнення від пристрастей, моральність і зосередження на добродійності – досягнення нірвани). Буддійська система освіти в порівнянні з брахманською була більш демократичною і не орієнтувалася на кастові відмінності. Вона відкривала доступ до освіти всім дітям незалежно від касты й статі. Діти навчалися протягом 10-12 років під керівництвом буддійських ченців. Тут від учнів вимагалася беззаперечна слухняність, у випадку порушення дисципліни, учня відраховували зі школи.

## 5. Зародження виховання в Китаї. Вчення Конфуція

Основою виховання й навчання дітей у Стародавньому Китаї, як і в інших країнах Сходу, слугував досвід сімейного виховання, який своїми витокami сягав первісної епохи. Усім необхідно було дотримуватись численних традицій, що впорядковували життя й дисциплінували поведінку кожного члена родини. Не можна було лаятись, шкодити родині й старшим. Основою сімейних відносин була повага молодших до старших, шкільний наставник шанувався як батько. Роль вихователя й виховання була в Стародавньому Китаї надзвичайно значущою, а діяльність вихователя вважалася досить почесною.

У школах навчалися лише діти вільних і заможних людей. До того часу вже **існувала ієрогліфічна** писемність, якою володіли так звані жерці. Уміння користуватись писемністю передавалося в спадщину й у край повільно поширювалося в суспільстві. Спочатку ієрогліфи висікали на черепашачих панцирах і кістках тварин, а потім (в X-IX ст. до н. е.) – на бронзових посудинах. Пізніше, аж до початку нової ери, для письма використовували розщеплений бамбук, зв'язаний у пластини, а також шовк, на яких писали соком лакового дерева за допомогою загостреної бамбукової палички. В III ст. до н. е. лак і бамбукову паличку поступово замінили туш і волосяний пензлик. **На початку II ст. н. е. з'являється папір.** Після винаходу паперу й туші навчання техніки письма стало легкою справою.

В VI ст. до н. е. у Стародавньому Китаї сформувалося декілька філософських напрямків, найбільш відомими з яких були **конфуціанство й даосизм.**



Значний вплив на розвиток думки про виховання в Стародавньому Китаї здійснив **Конфуцій** (551-479 рр. до н. е.). Основою його педагогічних ідей слугувало трактування ним питань етики й управління державою. Особливу увагу він звертав на моральне самовдосконалення людини. Центральним елементом його вчення була теза про **правильне виховання як неодмінну умову процвітання держави.** За Конфуцієм, міцність і життєвість суспільства ґрунтуються на правильному вихованні його членів, згідно з їхнім соціальним статусом: «Государ повинен бути государем, сановник – сановником, батько – батьком, син – сином». Правильне виховання було, за Конфуцієм, найважливішим фактором людського існування. На його

думку, природне в людині – це матеріал, з якого при правильному вихованні можна створити ідеальну особистість. Конфуцій не вважав виховання всесильним, **оскільки можливості різних людей від природи неоднакові**. За природними задатками Конфуцій розрізняв **«синів неба»** – людей, які мають вищу вроджену мудрість і можуть претендувати на лідерство; людей, що опанували знаннями за допомогою навчання й здатних стати «опорою держави»; і, нарешті, **чернь** – людей, не здатних до важкого процесу осягнення істини. Конфуцій наділяв ідеальну людину, сформовану вихованням, особливо високими якостями: шляхетністю, прагненням до істини, щирістю, шанобливістю, багатою духовною культурою. Він висловлював ідею різнобічного розвитку особистості, віддаючи при цьому перевагу моральності людини перед її навченістю.

Його педагогічні погляди знайшли відображення в книзі «Бесіди й судження», що містить, за переказами, запис бесід Конфуція з учнями, які вони заучували напам'ять, починаючи з II ст. до н. е. Ось деякі сентенції з цієї книги, що відображають високу оцінку ролі навчання: «Навчатися без перенасичення, просвіта без утоми»; «Навчатися й час від часу повторювати вивчене, хіба це не є приємним?»; «Навчатися й не міркувати – даремно гаяти час, міркувати й не навчатися – згубно»; «Якщо не можеш удосконалювати себе, то як же зможеш удосконалювати інших людей?»

Конфуцій вважав, що учителеві і його учневі пропонувалося вдосконалюватися одночасно: «Учитель і учень зростають разом».

У розділі «Записка про навчання» названої книги сформульовано ряд принципів виховання: «Якщо не припиняти пустого, коли воно виявилось, то пусте не перебороти»; «Коли шляхетна людина навчає й наставляє, вона веде, але не тягне за собою, спонукає, але не змушує, відкриває шляхи, але не доводить до кінця»; «Шляхетна людина у навчанні загартовується, удосконалюється, а відпочиваючи, здобуває знання в розвагах»; «Якщо навчатися, коли пройшов час, то, як не старайся, не досягнеш успіху»; «виховуй повагу до послідовності, постійно виконуй свій обов'язок, і досконалість прийде»; «Хто утвердиться в навчанні, а наставник стане йому рідним ... він буде одержувати насолоду в колективі своїх товаришів»; «Якщо навчатися на самоті, не маючи товаришів, то світогляд буде обмежений, а пізнання убогі» та ін.

Загалом, конфуціанський підхід до виховання висловлений у змістовній формулі: згода між учнем і вчителем, легкість навчання, спонукання до самостійних розмірковувань – ось що називається вмільм керівництвом. У Стародавньому Китаї особливого значення надавалося **самостійності учнів** в оволодінні знаннями, а також умінню учителя навчити своїх вихованців самостійно ставити питання і знаходити на них правильні відповіді.

Конфуціанську систему виховання й освіти розвивали **Менцзи** (бл. 372 – 289 рр. до н. е.) і **Сюньцзи** (бл. 313 – бл. 238 рр. до н. е.). Менцзи запропонував тезу про добру природу людини і тому визначав мету виховання як формування добрих людей, які володіють високими моральними якостями. Сюньцзи,

навпаки, висунув тезу про злу природу людини і тому завдання виховання вбачав у подоланні цієї злої першооснови.

Філософія **даосизму** теж справила значний вплив на соціальне виховання, багато у чому визначила його зміст. Засновником даосизму є **Лао-цзи** (604–531 до н. е.). У трактаті «Дао де цзин» (IV–III ст. до н. е.) викладені основи даосизму, філософії Лао-цзи. В центрі доктрини – вчення про великого **Дао**, про загальний Закон і Абсолют. Дао панує всюди і в усьому беззастережно. Його ніхто не створив, але все походить від нього. Невидиме і нечуване, недосяжне для органів чуття, постійне й невичерпне, безіменне і безформне, воно дає початок, ім'я і форму всьому на світі. Навіть велике Небо наслідує Дао. Пізнати Дао, йти за ним, злитися з ним – у цьому зміст, мета і щастя життя. Даосизм визнає існування першоджерела і зберігача всього у світі – Дао, що означає «шлях» або «істина». Таким чином, Дао – початок всіх початків, «ненароджене, яке породжує все суще». Даосизм вчить, що жити відповідно до вчень Дао – **це покірно слідувати потоку життя, не пручаючись йому**. Розвиток релігійної форми даосизму був пов'язаний з обрядами, лікуванням, вигнанням злих духів і народними святами.



Мета adeptів даосизму – досягти гармонії з природою за допомогою медитації, слідуючи Дао, шляхом, який приведе до набуття благоденства, процвітання і довголіття, навіть безсмертя. Таке вчення великого мислителя даосизму Лао-цзи. Про його життя відомо мало, мабуть, він свідомо приховував свою біографію; можливо, така таємничість влаштувала людей, які обрали життя на самоті і проповідували мовчання.

Над усіма богами панує таємнича сила Дао. Наприклад, секрет довголіття полягає в тому, щоб слідувати Дао, що є загальне начало і правило, що управляє всесвітом, природою і людським суспільством. Дао – притаманна міць (де), за допомогою якої вона і проявляє себе.

Отже, основою соціального виховання у Древньому Китаї було – сімейне виховання і дотримання традицій. Важливу роль у передачі досвіду від старших до молодших відігравав **батько**. У школах навчалися лише діти вільних і заможних людей. До того часу вже існувала ієрогліфічна писемність, якою володіли жерці. У II столітті до нової ери китайці винайшли папір, який став незамінним матеріалом для зберігання інформації. Значний вплив на розвиток виховання, освіти й педагогічної думки в Стародавньому Китаї здійснив Конфуцій (551 – 479 рр. до н. е.). Основою його педагогічних ідей слугувало трактування ним питань етики й управління державою. Центральним елементом його вчення була теза про правильне виховання як неодмінну умову

процвітання держави. Конфуціанську систему виховання й освіти розвивали Менци (бл. 372 – 289 рр. до н. е.) і Сюньци (бл. 313 – бл. 238 рр. до н. е.). Менци запропонував тезу про добру природу людини і тому визначав мету виховання – це формування добрих людей, які наділені високими моральними якостями. Сюньци, навпаки, висунув тезу про злу природу людини і тому головною метою виховання вбачав у подоланні цієї злої першооснови. Філософія даосизму теж справила значний вплив на соціальне виховання. Його засновником був Лао-цзи. Даосизм вчить, що жити слід згідно з Дао (Абсолютом). Даосизм акцентував на тому, що життя людини повинно протікати у гармонії з природою.

### *Завдання для самоперевірки*

1. Перші навчальні заклади, в яких готували писарів, називали ..., шумерська назва ...
2. За Законами Хаммурапі, за навчання і виховання дітей несе відповідальність ...
3. У Межиріччі найважливішим методом виховання в сім'ї і школі вважався ...
4. Мета виховання у Стародавньому Єгипті – формування людини, яка ...
5. Основними суб'єктами виховання в епоху Стародавнього Сходу були:
  - а) сім'я;
  - б) рабовласники;
  - в) школи;
  - г) представники релігій;
  - д) воїни
6. Провідною ідеологією і моральною основою соціального виховання в Стародавній Індії до VI ст. до н.е. був ...
7. Яка система побудови суспільства в Індії впродовж багатьох століть обумовлювала обмеження доступу до освіти широких верств населення?
8. Починаючи з VI ст. до н. е. і до VIII ст. н. е. панівною в Індії була ідеологія ...
9. У буддійських школах у випадку порушення дисципліни учня ...
10. Які 4 благородні істини пізнав Будда:

- а) моральність;
- б) патріотизм;
- в) звільнення від пристрастей;
- г) зосередження на добродійності;
- д) страждання;
- е) кохання

11. Необхідною умовою процвітання держави Конфуцій вважав ...

12. Які два мислителі (у III ст.. до н.е.) розвивали конфуціанську систему виховання ...

13. Даосизм робив акцент на тому, що людина повинна жити у гармонії з ...

14. Співвіднесіть релігійно-філософські течії із їх засновниками та країнами

1.Буддизм	А.Лао-цзи	І.Китай
2.Даосизм	Б.Сидхартхі Гаутама Шикьямуні	ІІ.Індія
3. Конфуціанство	В.Конфуцій	ІІІ.Єгипет

### Тема 3. Соціальне виховання і педагогічна думка в античному світі (Стародавня Греція)

1. Система соціального виховання у Стародавній Греції
2. Філософи Стародавньої Греції про виховання
3. Соціальне виховання в добу Еллінізму

#### 1. Система соціального виховання у Стародавній Греції

Часові межі античного світу охоплюють період від III тисячоліття до н. е., коли в басейні Егейського моря, на островах і материку, лише зароджувалася стародавня грецька культура. Цей період продовжився до V ст. н. е., коли греко-римський світ був знищений під натиском варварської агресії. Територіально античний світ на різних ступенях свого розвитку охоплював землі трьох материків; від Атлантичного океану до Єгипту, Середньої Азії й Індії.

На островах Егейського моря, зокрема на Криті, і на материковій території Греції у **III–II тисячоліттях до н. е.** сформувався особливий тип культури, багато в чому схожий зі стародавніми східними цивілізаціями і певною мірою пов'язаний економічними і культурними зв'язками з Єгиптом, Малою Азією, Фінікією, Межиріччям.

В умовах цієї самобутньої культури уже в III тисячолітті до н. е. на Криті **зародився особливий вид писемності**, який увібрав у себе елементи піктографічних знаків та шумерської писемності, що задовольняло потреби храмів та палаців. У середині II тисячоліття до н. е. в цьому регіоні набуло поширення **складове письмо**, яким володіли не лише жерці, але й служителі царських палаців та багаті містяни. У критському письмі вже з'явилися знаки для передачі як приголосних, так і голосних звуків, інші ознаки поступового переходу до алфавітного письма.

Наступним етапом генезису культурно-освітнього розвитку є так званий **період архаїчної Греції (IX–VIII ст. до н. е.)**. Виховання й навчання молоді в цей період відображено в епічних поемах «Іліада» й «Одіссея», авторство яких, за античною традицією, приписують грецькому поетові Гомеру (VIII ст. до н. е.). Обидві поеми належать до жанру героїчного епосу, де поряд з відомими історичними постатями змальовано легендарних і міфологічних героїв. Шанобливе ставлення до богів, любов та повага до батьків, захист вітчизни – це основні заповіді греків, відтворені у поемах Гомера. Шкільних форм навчання гомерівська Греція ще не знала, але увага до виховання дітей була досить суттєвою. Сформувався ідеал досконалої людини, особистості розвиненої розумово, морально і фізично. **Мета виховання**, за Гомером, – **досягнення слави, перевершити в доблесті свого батька**. Герої Гомера виховувалися домашніми вчителями; вони володіли яскравою й образною мовою, знали міфи, діяння богів і предків, історію свого роду, співали і грали на музичних інструментах, читали письмові послання, не цуралися ручної праці, їх життя

було постійним суперництвом, прагненням бути першими, досягти досконалості й успіху. Герої відображали ідеали й розуміння виховання нової аристократії, яка покликана до виконання різноманітних соціальних ролей – воїна, атлета, співака, моряка тощо.

«Іліада». Сюжет започатковується на тому, що греки під верховним командуванням Агамемнона десятий рік поспіль тримають Трою в облозі після того, як була викрадена Єлена, дружина спартанського царя Менелая, троянським царевичем Парісом, сином царя Пріама. Під час розорення сусідніх областей була захоплена в полон дочка Хріса, жерця бога Аполлона, і віддана на відкуп Агамемнону. Основною рушійною силою сюжету «Іліади» є гнів Ахілла внаслідок його сварки з воєначальником греків Агамемноном, який грубо образив жерця Аполлона Хріса, коли той прийшов до грецького табору, щоб викупити доньку Хрісеїду з полону. Ображений відмовою і грубощами Агамемнона Хріс звертається за допомогою до Аполлона, і той нападає на греків «пошесть лиху». Щоб її відвернути, Ахілл на загальних зборах греків пропонує Агамемнону повернути Хрісеїду батькові. Агамемнон погоджується, але жадає, щоб Ахілл за це віддав йому полонянку Брісеїду, що є трофеєм славновісного героя. Зі смутком в душі Ахілл підкорюється воєначальнику. Але серце героя палає гнівом, тому він відмовляється брати участь у боях.

Самі боги поділилися на два протиборчі табори: одні підтримують Афродіту, яка на боці троянців, інші – Афіну, що допомагає ахейцям (грекам). Марними були благання посланців Агамемнона повернути Ахілла на поле бою. У вирішальний момент, рятуючи військо греків від розгрому, найближчий друг Ахілла, Патрокл, вдягає обладунки Ахілла і відбиває атаку троянців, але й сам гине від руки Гектора, троянського царя. Біль втрати друга переважив образу й гордощі Ахілла. Гнів Ахілла обертається проти троянців. Одягнувши найкращі обладунки, викувані самим богом Гефестом, Ахілл наганяє жах на троянців і вступає у двобій з Гектором. Майстерність Гомера полягає не лише в зображенні батальних сцен між троянцями і греками, описі героїчних подвигів персонажів як з одного, так і з іншого ворожого табору. Ліричність, ніжністю проникнуті рядки, що розповідають про прощання Гектора з коханою дружиною Андромахою. Жінка просить свого чоловіка бути подалі від бою: «Гекторе, все замінюєш ти – батька і матір для мене, Ти ж і за брата мені, і мій чоловік ти прекрасний. Зглянься ж на мене тепер і зостанься тут з нами на вежі, щоб не лишити сиротою дитя і дружину вдовою».



Цар троянців жаліє дружину, але залишається невмолимим, бо не може зронити свою честь, осоромити батька: Гектор готовий за свою родину – Андромуху і сина – віддати життя: «Краще нехай я умру, хай пагорб землі мене вкриє, аніж почую твій зойк, як вестимуть тебе до полону!». Керуючись моральними засадами античності, де герой, в першу чергу, проявляє мужність, силу, відвагу, захищаючи свою землю, Гомер змальовує Гектора і як ніжного чоловіка і батька, і як сильну людину, що мріє бачити таким же сильним і мужнім свого сина. Геніальність Гомера в тому, що він вийшов за умовні межі зображення лише героїчних сторінок античної історії, поет передав й усе

розмаїття почуттів своїх героїв.

Гомер не стає на бік будь-якого табору або будь-якого героя. З однаковим захопленням звучать рядки, присвячені мужності, патріотизму, відданості як греків, так і троянців. Завершується «Іліада» смертю Гектора у двобой з Ахіллом. Зворушлива і прониклива сцена викупу тіла Гектора його батьком, старим Пріамом. Гнів Ахілла вщух, і він поступово проникається співчуттям до батьківського горя, обіцяє дванадцятиденне замирення для достойного поховання троянського героя.

#### «Одіссея»

Події поеми «Одіссея» повністю пов'язані з долею багатостраждального Одіссея, що був активним учасником облоги Трої. Упродовж десяти років після її падіння герой не може дістатися на рідний острів Ітаку через гнів Посейдона, бога морів. Сім років він сумує вдалині від Батьківщини на зачарованому острові Огігія у закоханій в нього німфи Каліпсо. Одісей відмовляється від безсмертя, яким його спокушає Каліпсо, заради непереборного бажання повернутися на Батьківщину, до дружини Пенелопи і сина Телемаха. А на Ітаці героя вважають загиблим, і тому до Пенелопи сватаються знатні особи, всіляко кривдять сина Одіссея – Телемаха.

На Олімпі вирішується доля Одіссея: боги дозволили героєві повернутися на Ітаку, але до цієї щасливої миті Одіссею треба йти довшим шляхом, долаючи перешкоди. По дорозі додому Одіссею зустрічаються різні перепони: на острові лотофагів, куди буря прибила кораблі, мешканці пригостили ахеїв духмяним лотосом, що мав чудодійну силу. Ті, що його скуштували, забули свою Батьківщину й не захотіли плисти далі. На іншому острові Одісей зустрічається з велетнем циклопом Поліфемом. Лише завдяки хитрощам і хоробрості Одісей

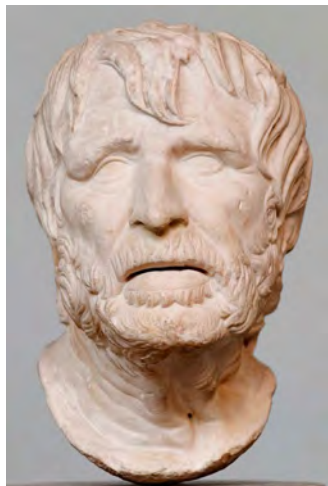
рятується разом з друзями: він називає себе Ніхто, а коли одноокий Поліфем засинає в заваленій камінням печері, Одисей вибиває велетню загостреною палицею око. На поклик про допомогу прийшли до печери інші велетні – циклопи. На питання, хто обдурив Поліфема, вони почули відповідь: «Ніхто!», тому й покинули межі володінь пораненого Поліфема. Тримаючись за довгу шерсть овець велетня, Одисей з друзями вибрався з печери, коли Поліфем вивільнив хід від каміння. Грізний бог землетрусів і морських бур Посейдон поклявся помститися за свого сина Поліфема.

Проймається співчуттям до Одисея бог вітрів Еол, на острові якого висадилася команда героя. Еол зібрав у лантух усі буйні й небезпечні вітри, міцно зав'язав і наказав Одисеєві не випускати їх, доки не допливе до Батьківщини. Недовірливі супутники Одисея розв'язали лантух, коли стомлений герой спав. Буйні вітри вирвалися на волю і відігнали корабель далеко назад від Батьківщини. На острові чаклунки Цирцеї сталися дивні події: вродлива, але підступна чарівниця перетворила супутників Одисея на звірів, а героя – не змогла, бо йому вчасно допоміг Гермес. Довелося Цирцеї звільнити від звіриної подобі всіх людей. Одисей вдається до допомоги померлих рідних і друзів: він спускається у підземне царство Аїда, де перебувають мертві. Віщун Тересій попереджає Одисея про помсту бога Посейдона; герой бачить тінь матері, що померла з журби за сином. Тінь Агамемнона, воєначальника всіх греків під час облоги Трої, попереджає про підступність жіноцтва, бо після переможного повернення додому Агамемнона вбила дружина Клітемнестра. Чародійними солодкими піснями заманюють греків на свій острів сирени. Щоб уникнути небезпеки, Одисей знову вдається до хитрощів: «Товаришам я по черзі тоді позаліплював вуха, потім вони вже за руки і ноги мене прив'язали Стімю до щогли міцної, ще й лінвами міцно скрутивши». Фантастичні кровожерливі потвори Сцілла (Скілла) і Харібда – ще одне випробування Одисея на шляху до Ітаки: «Сцилла – бо там по один бік, по другий – божиста Харібда Грізно ковтала із моря глибокого воду солону. А як назад викидала, шумливо навкруг клекотіло, мов у котлі на великім вогні. І бризками піна Високо вгору злітала, обидві зрошуючи скелі».



Одисеєві вдалося врятуватися і не загинути у пащі одного із чудовиськ. І знову випробування на долю Одисея: на острові бога сонця Геліоса паслися корови, яких супутники Одисея потай від героя зарізали і з'їли. Коли ж ахейці покинули острів, Геліос наслав на них сильну бурю, загинули всі, крім Одисея. Через деякий час після поневірянь греків феаки на своєму кораблі доставляють Одисея на Ітаку. Невпізнаний, в образі старця-жебрака, Одисей прибуває додому. Богиня Афіна, яка опікується Одисеєм, допомагає йому у всьому. Пенелопа, навчена Афінною уві сні, призначає женихам випробування: прострілити 20 кілець, не зачепивши ні одного. Ніхто з женихів не може натягнути тятиву з лука Одисея, що винесла на змагання Пенелопа. Коли лук бере старець-жебрак, над ним глузують усі присутні женихи.

Але, на подив, жебрак спокійно натягнув тятиву, а потім пронизав стрілою всі 20 кілець. Не даючи женихам отямитись, Одисей вражає кривдників влучними пострілами з лука: «А, собаки! Не думали ви, що я цілий додому з краю вернуся троянського! Дім мій ви тут руйнували, гвалтом на ложе до себе моїх ви тягнули челядниць, ще за життя мого сватати мою намагались дружину і не боялись богів, що простором небес володіють, ані того, що спостигне їх помста людська коли-небудь. Злої загибелі сіті давно-бо над вами нависли». З самого початку знали, що за особою жебрака ховається Одисей, лише його син Телемах, вірний пес Аргус і няня Евріклея, що впізнала героя за старим рубцем на нозі. Коли й Пенелопа переконалася, що перед нею її чоловік, богиня Афіна повернула Одисею його справжню подобу, а потім омолодила подружжя, повернувши їм розквіт сил і красу.



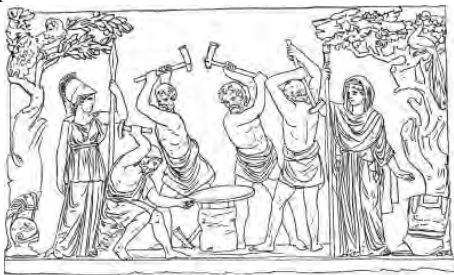
Прийняті в архаїчній Греції норми життя й виховання змальовані також Гесіодом (VIII-VII ст. до н. е.) в поемі «Труди і дні», де йдеться про побут і життєві принципи тієї епохи. Провідним мотивом поеми є думка про трудову діяльність як найважливішу умову життя людини. При цьому фізична праця як засіб існування розцінюється як прокляття, яке носить над людством. На відміну від Гомера, Гесіод веде мову, перш за все, про виховання нижчих прошарків суспільства.

«Труди і дні». Цікавою є творча історія поеми. Гесіод мав підступного легковажного брата Перса, удвох із яким після смерті батька вони мали успадкувати по половині батькової землі. Проте Перс підкупив суддів і відібрав у Гесіода більшу частину батьківщини, яку негайно пустив за вітром. Через певний час ситуація повторилася, і через хабарництво суддів Гесіод позбувся ще однієї частини своєї спадщини, до

того ж, буцімто, Перс ще й погрожував повторити своє крутіство. І Гесіод вирішив оформити свої повчання шалапутному братові у вигляді дидактичної поеми. А оскільки поет постраждав через продажність суддів і можновладців, то в його творі поруч із постійними повчальними звертаннями до Перса досить відчутне вкрай негативне ставлення до суддів-хабарників і можновладців-дармоїдів, оскільки вони не заробляють собі на прожиток чесною працею, а проїдають надбане іншими.

Поема Гесіода «Труди і дні» складається з моральних повчань і практичних порад щодо різних господарських робіт. До неї також увійшов перелік «щасливих» та «нещасливих» днів.

Поет звертається до такого землероба, який вже має ділянку землі, хату з добром, пару волів. Але він ще не такий багатий, щоб придбати одного-двох рабів, у нього навіть немає наймитів, яких, радить Гесіод, слід залучати до робіт лише у короткий період жнив, щоб зібрати врожай швидко і без усяких втрат. Отже, головним знаряддям праці цього селянина стають його власні руки та руки його домочадців. Гесіод уважає працелюбність чи не найголовнішою добродією людини. І навіть попри пануючу в суспільстві несправедливість, невідповідність витрачених зусиль плодам роботи, поет усе ж бачить вихід у важкій і часом невдячній, але чесній праці.



Поему «Труди і дні» можна умовно розбити на чотири частини. У першій частині Гесіод після звернення до брата розповідає йому кілька притч і одну байку, мораль яких – у світі панують несправедливість, неправда, і людські справи на землі безперервно погіршуються. Друга частина поеми, яку можна назвати «Поради», прославляє правду, без якої люди не можуть жити. Інша справа, що в буденному житті вона дуже часто порушується «царями – дароюдцями», але поет нагадує, що безсмертні боги пильно стежать за їхніми діями, «Зевсове око все бачить і всяку річ примічає». Ідея справедливості стає у Гесіода вищим етично-моральним принципом. Тема основної, третьої, частини поеми охоплюється першою половиною її назви – «Труди». Йдеться про ті роботи, що їх повинен виконати селянин протягом чотирьох сезонів року. Гесіод не обіцяє Персові легкої праці й великих успіхів, навпаки, попереджає про важкі умови сільськогосподарських робіт. Але це єдиний засіб «з голодом більше не знатись», єдина можливість досягти добробуту. Говорячи про роботи, Гесіод має на увазі виключно сільський труд, навіть не згадуючи про працю ремісників численних професій, яких у Греції на той час уже було багато. Як і попередня, третя частина також містить ряд повчально-афористичних сентенцій, декотрі з яких є, мабуть, народними прислів'ями. У заключній, четвертій частині поеми розгортається тема, пов'язана з другою половиною назви – «Дні». Посилаючись на судження народу, Гесіод перелічує дні, щасливі й нещасливі для початку тієї чи іншої роботи. Визначені завдяки спостереженням багатьох поколінь, ці дні в стародавні часи були єдино відомим своєрідним календарем для землеробства, який зумовлював порядок сільських робіт.

Завдяки поемі «Труди і дні» Гесіода вважають основоположником виховного епосу. Він надихнув багатьох письменників до створення нових притч та байок. Також в поемі «Труди і дні» ми знаходимо першу в європейській літературі байку – «Притчу про яструба і солов'я». Сюжет її простий – це діалог «сильного і слабого»: Соловей потрапив у пазурі до Яструба, тож кричить від болю та вмовляє відпустити його. Проте Яструб йому відповідає, що з-поміж них сильнішим є саме він, Яструб, а тому, якщо схоче, то відпустить солов'я, а не схоче, то й задушить. Розшифрувати цю алегорію неважко: Яструб озвучує погляди знахабнілих, упевнених у своїй силі можновладців, а Соловей – скарги простих людей, часто безсилим щось удіяти проти несправедливості з боку перших.

Важливий етап розвитку виховання й освіти в Стародавній Греції пов'язаний з **культурою міст-полісів (VI-IV ст. до н. е.)**, коли освіта посіла особливе місце в суспільстві. Держава починає брати на себе імущих і вільних



громадян. Першими мали можливість одержати освіту за рахунок держави юні громадяни острова Крит.

У цей період провідну роль серед дрібних держав-полісів стали відігравати Афіни з республіканським устроєм правління і Спарта, формально очолювана царями, влада яких обмежувалася Радою старійшин – **герусією**. Ці два полярних поліси, міста-держави, подали два різних

зразки організації виховання в стародавньому світі: спартанську (VIII-IV ст. до

н. е.) і афінську (VII-V ст. до н.е.) системи, обумовлені різним рівнем економічного, політичного і культурного розвитку Спарти та Афін.

**Спарта** (головне місто Лаконії) займала в Південно-Східній частині Пелопоннеського півострова територію, де не було зручних гаваней. Зовнішня торгівля, техніка і наука перебували на низькому рівні. Життя населення мало замкнутий характер, переважало землеробство, засноване на праці рабів.

9 тис. родин рабовласників (спартіатів) жорстоко експлуатували 250 тис. рабів, серед яких часто спалахували повстання. Життя спартіатів було підпорядковане головній вимозі – бути в стані військової готовності, проявляти жорстокість і насильство до рабів (періеки – ремісники, на відміну від ілотів (хліборобів), користувались певною свободою).

Головною метою спартанського виховання була підготовка **сильного, витривалого, мужнього воїна члена військової общини**. В Спарті «...майже все виховання і сукупність законів розраховані на війну» – писав Арістотель у «Політиці».

Виховання й освіта жорстоко контролювалися державою. Освіта була привілеєм спартіатів; періеки отримували лише навички, необхідні для занять ремісництвом і торгівлею, ілоти не проходили жодного навчання. Контроль держави над вихованням починався з перших років життя дитини: новонароджених оглядали члени Герусії і відбирали для державного виховання тільки здорових дітей (немічних і хворобливих, за переказами, скидали в ущелини Тайгетського хребта).

До 7 років діти виховувалися в сім'ї, потім до 30 років людина постійно перебувала в системі державної опіки.

З 7 до 18 років хлопчики-спартіати об'єднувалися в загони – **агели**, які в свою чергу складалися з **ілів** – дрібніших підрозділів. Хлопчики навчалися читати й писати, але все виховання мало єдину мету: формування в дітей бездоганної слухняності, витривалості й науки перемагати. З кожним роком суворість режиму зростала. В юнаків виховували беззаперечне підпорядкування старшим, звичку ходити в легкому одязі, без взуття, спати на жорсткому ліжку тощо. Для розвитку спритності хлопчикам дозволялися крадіжки з приватних городів і під час громадських трапез. Однак тих, яких хапали на гарячому, піддавали жорстокому покаранню. Державний контроль над вихованням здійснювався у формі періодично організованих змагань (агонів) – гімнастичних і мусичних.

У 14 років кожен спартанець проходив через **агон** – публічне покарання різками біля алтаря Артеміди Ортії, в якому вихованці змагалися в терпінні й витривалості. Після «випробувального року» молодь отримувала право носіння зброї і участі в так званих **криптіях** – систематичних побиттях і навіть убивствах ілотів.

З 15 років розпочинався новий етап виховання. Учні були наглядачами в ілах і агелах, биченосцями при покараннях порушників, керівниками під час гімнастичних тренувань і змагань; цю роль вони виконували як помічники старшого вихователя – **педонома**. Фізичне виховання доповнювалося співами

(особливого значення надавали хоровому співу) й танцями, що мали військовий характер і спонукали до мужності. Особливістю виховання було привчання до небагатослівності, чіткості й чистоти мови, поєднаною з гострими дотепами. Грамоті й читанню навчали в обмеженій кількості.

З 18-ти до 20-ти років юнаки перебували в ефебії. З 18 років вони ставали членами військової общини, отримували право носіння зброї, перебували на військовій службі, брали участь в облавах над підозрілими ілотами і рабами.

Впродовж наступних років не припинялася військова підготовка і фізичні тренування, зміцнювались моральні і світоглядні засади.

Спартанців навчали говорити коротко про головне (лаконічно). Здійснюючи антиалкогольне виховання, учням показували п'яну людину, підкреслюючи її жалюгідність, смішний вигляд. Бути посміховиськом в очах інших – тяжке покарання.

Молоді люди віком 20-30 рр. отримували право на сімейне життя, але громадянська зрілість розпочиналась фактично з 30 років.

Спартанські дівчата також отримували військово-фізичну підготовку: для зміцнення тіла вони повинні були бігати, боротись, кидати диск, спис та ін., щоб їхні майбутні діти були загартовані тілом. Чинні на той час статuti забороняли їм розніжувти себе, сидіти і відпочивати. Під час військових походів чоловіків, спартанські жінки повинні були тримати в покорі рабів, охороняти місто.

Про результативність соціального виховання в Спарті красномовно свідчить доблесть воїнів Лаконії у битві при Фермопілах.

**Битва при Фермопілах.** Наприкінці VI століття до н.е. Перська держава, завоювавши до того часу грецькі міста-держави Малої Азії (Іонію), направила свою експансію на територію Еллади. У 480 році до н. е. величезне військо персів на чолі з Ксерксом перейшло з Малої Азії до Європи через протоку Геллеспонт.

Геродот обчислює військо персів і залежних народів в 1 мільйон 700 тисяч осіб. Сучасні історики оцінюють чисельність персів до 200 тисяч осіб, хоча і ці цифри ставляться під сумнів як завищені.

Представники незалежних грецьких міст-держав зібралися на раду в Коринфі, щоб вирішити, як разом відбити нашествя персів.



Спартанці не хотіли відправляти велике військо в Фермопіли, бо збиралися захищати лише свої землі. Афіняни пропонували послати військо якраз в Фермопіли. У той час Фермопільський прохід був єдиним шляхом з Північної Греції до Південної.

Греки шанували богів і тому навіть під час навали персів не збиралися прогнати богів відмовою від святкувань. У Спарті відзначали свято Карні, яке збіглось до того ж із 75-ми Олімпійськими іграми 480 р до н.е. Під час Олімпійських ігор війни не велися. Проте зовсім

відмовитися від участі у війні проти Ксеркса спартанці не могли і тому відправили маленьке військо на чолі з царем Леонідом. Леонід відібрав з громадян 300 достойних мужів, що вже мали дітей, щоб не припинився рід. Решта спартанців збиралися приєднатися до війська відразу ж після закінчення свят.

Коли загін виходив зі Спарти, спартанське керівництво обливалось крокодилячими сльозами: візьми, мовляв, Леонід, хоч тисячу, на що він резонно зауважив: «Щоб перемогти, тисячі не вистачить, щоб померти, досить і трьохсот».

Об'єднане військо греків при Фермопілах складалося з професійних тяжкоозброєних воїнів-гоплітів, посланих як передові загони, поки міста збирали ополчення.

Всього при Фермопілах зібралося до 6000 голплітів. Спартанський загін в 300 воїнів очолював цар Леонід; тоді йому було близько 40 років.



На заході від Фермопіл піднімається стрімка і висока гора. На сході прохід підходить безпосередньо до моря і боліт. Там була дорога 20 метрів завширшки і 1 км завдовжки, по якій міг проїхати лише один віз.

У Фермопільській ущелині була побудована стіна, а в ній колись були ворота. Стіна була невисокою барикадою, викладеною з важких каменів. Греки вирішили тепер відновити стіну і таким чином перекрити персам шлях до Еллади. Вони розбили табір за стіною, що перекиває вузький Фермопільський прохід.

Перші два дні греки успішно відбивали атаки персів завдяки тому, що були озброєні довгими списами і діяли злагоджено в фаланзі, прикриваючись великими щитами. Перси не могли розвернутися у вузькому проході і масово гинули в тисняві або будучи скинутими зі стрімкого берега. Ксеркс не знав, що робити, і послав гінців оголосити, що нагородить того, хто вкаже шлях в обхід Фермопільської ущелини. І тоді до нього звернувся якийсь місцевий житель Ефіальт, що викликався за винагороду провести персів гірською стежкою в обхід Фермопіл. Стежку охороняв загін фокійців (з Середньої Греції), що нараховував 1000 воїнів. Добірний перський загін у 20 тисяч під командуванням Гідарна таємно йшов всю ніч, а зранку несподівано напали на греків. Фокійці надіслали бігунів повідомити грекам про обхідний маневр персів; про це ж греків попередив ще вночі перебіжчик на ім'я Тіррастїад з перської табору.

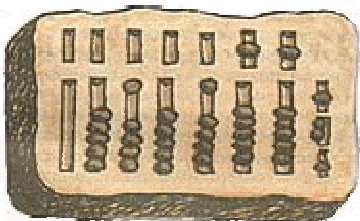
Греки опинилися в оточенні. Корячись волі обставин, більшість загонів з об'єднаного грецького війська вирушили до своїх рідних міст. Прикривати відхід залишилися тільки 300 спартанців царя Леоніда, 700 феспійців і 400 фіванців. Феспії і Фіви – міста в Греції, через які неминуче повинен був пролягати шлях перського війська, так що загони цих міст захищали в Фермопілах рідну землю. Ксеркс запропонував Леоніду здатися. На що цар Леонід відповів лаконічно: «Прийди і візьми!» Фіванців Леонід нібито змусив залишитися насильно, щоб не перебігли до ворогів. За словами Геродота, під час відступу фіванці відокремилися і здалися в полон, таким чином вони врятували свої життя ціною таврування рабством. Не розраховуючи на перемогу, але лише на славу смерті, спартанці і феспійці прийняли бій. У спартанців списи були зламані, вони вражали ворогів короткими мечами. До кінця битви у них не залишилося навіть зброї - затупилася, і тоді почався рукопашний бій. Всі спартанці, звичайно, загинули. У бою поліг цар Леонід, у персів загинули брати царя Ксеркса. Цар Ксеркс особисто оглянув поле битви. Знайшовши тіло Леоніда, він наказав відрубати йому голову і посадити на кіл. Під Фермопілами загинуло, за словами Геродота, до 20 тисяч персів і 4000 греків, включно зі спартанськими ілотами.

З 300 спартанців живим залишився лише Арістодем, який хворим був залишений Леонідом в селищі Альпах. Після повернення в Спарту Арістодема очікувало безчестя і ганьба. Ніхто не розмовляв з ним, йому дали прізвисько Арістодем-Боягуз. Наступного року у битві при Платеях він бився, як нав'язаний, намагаючись спокутувати свою провину.

За голову зрадника Ефіальта Спарта оголосила нагороду. Але він був убитий одноплемінником у сварці. Полеглих еллінів поховали на тому ж пагорбі, де вони мали останній бій. Імена всіх загиблих в Фермопілах були викарбовані на плиті. На могилі поставлено камінь з епітафією поета Симоніда Кеосського: «Мандрівник, піді сповісти нашим громадянам в Лакедемоні, що, їх заповітів дотримуючись, тут ми кістками полягли». На місці загибелі останніх спартанців поставили згодом порожній саркофаг – кенотаф (щоб душі знайшли спокій), на якому була статуя кам'яного лева (Леонід по-грецьки Лев). На саркофазі було написано: «Зі звів я – найсильніший, із людей сильніший за всіх той, кого стережу я тут в кам'яній труні».

Цікавою і знаковою є сентенція, яка дійшла до наших днів мовою Ціцерона, *Aut cum scuto, aut in scuto* – зі щитом або на щиті (вислів матері лакедемонянки Горго, яка подала сину, що йшов на війну, щит; ці слова означали – «перемога або смерть»). Для спартанського воїна вважалося за велику честь загинути на полі бою за свою Батьківщину.

В **Афінах** (VII-V ст. до н. е.) на базі розвинутого ремесла, торгівлі, мореплавання утворився найбільш прогресивний для того часу державний устрій античної рабовласницької демократії. Це обумовило розквіт афінської культури і прогресивний характер афінського виховання.

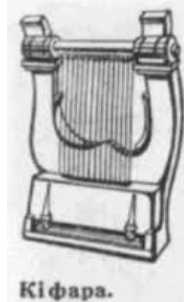


Афінське виховання передбачало іншу мету, ніж спартанське, а саме: «Найбільше ми прагнемо, щоб громадяни були прекрасні душею і загартовані тілом, бо саме такі люди добре живуть у мирний час і рятують державу під час війни» (Лукіан). Це виховання мало різнобічний характер.

До 7 років діти отримували традиційне сімейне виховання, метою якого був розвиток у дитини фізичних сил, почуття краси й формування традиційних моральних принципів. Вихованням дитини займалися мама, няня, раб.

Після досягнення 7 років дівчатка залишалися виховуватися в сім'ї, а хлопчики починали відвідувати **платні школи** (одночасно або послідовно): **мусичні** і **гімнастичні**, останні мали назву **палестри**. У заможних сім'ях опіку над юним школярем здійснював раб-вихователь, **педагог**. Слово «педагог» означає «той, що веде дитину». Це був домашній раб, який супроводжував дитину до школи й стежив за нею вдома. Поступово зі звичайного раба педагог перетворювався на домашнього вихователя.

У мусичних школах (8-16 рр.) дітей навчали **учитель-граматист** і **учитель-кіфарист** (від слова «кіфара» – давньогрецький струнно-щипковий музичний інструмент, схожий на ліру, але ширший і коротший). Тут діти повинні були навчитися читати, писати, рахувати, використовуючи при цьому спеціальний предмет для лічби – **абак** (дошка для рахунку, подібна до рахівниці). Навчання грамоті здійснювалося буквоскладальним методом. Для цього діти використовували навощені дошки – «пери», на яких учні «стилом» – загостреними паличками – наносили букви, складали тексти, записували результати обчислень. Ці елементи техніки письма засвідчують зв'язок стародавньої культури Греції з історично близькою до неї культурою Стародавнього Сходу.



Кіфара.

Мусичне виховання охоплювало ті сфери культури, які перебували під опікою муз, за грецькою міфологією, – дочки богині пам'яті Мнемосіни. До цієї сфери належали поезія, музика, танці, науки й мистецтва в цілому. У мусичних школах діти вивчали напам'ять уривки з класичної літератури: твори Гомера, Гесіода, Езопа, Есхіла, Софокла, Евріпіда. Музика, поезія і граматики настільки тісно були взаємопов'язані, що викладати їх міг лише один учитель, паралельно навчаючи дітей грі на кіфарі. Грі на флейті в афінських школах не навчали, бо, на думку афінян, вона не поєднувалася з усною мовою, а отже, й з інтелектуальним розвитком дитини.

В палестрах (13-14 рр.) афінські діти тренувалися в бігу, стрибках, боротьбі, плаванні, метанні диска. Велика увага приділялася мистецтву танцю, в якому прагнули передати гаму людських переживань. Учні брали участь в народних іграх і виставах. Знатні люди проводили з дітьми бесіди на моральні теми.

Юнаки з найзаможніших родин, які успішно завершили курс навчання в мусичних школах і палестрах, продовжували удосконалюватися в державних навчальних закладах – **гімнасіях** (16-18 рр.). В Афінах у V-IV ст. до н. е. їх було три: **Академія**, **Лікей** та **Кіносарг**, де видатні риторичні і поети вели з юнаками повчальні бесіди. Грецьке слово «схола» (школа), означає дозвілля, відпочинок від праці, що сприяє фізичній і духовній досконалості.



Гімнасій **Академія** розміщувався в храмі легендарного афінського героя Академа. У садах Академа стояли жертівники музам і Прометею, який, згідно з легендою, подарував людям писемність. Саме тут Платон збирав своїх учнів і проводив з ними бесіди. Гімнасій **Лікей** містився біля храму міфічного Аполлона Лікейського, в якому навчав Арістотель. У гімнасії **Кіносарг**, де могли навчатися юнаки не лише з середовища повноправних афінян, працював зі своїми учнями Антисфен, засновник філософської школи кініків (від грецького «собака» – вели аскетичний спосіб життя). Поряд з цим гімнасієм розташовувалось святилище Геракла, легендарного напівбога-трудівника, який був немовби покровителем цієї школи.

Історія зберегла для нас перекази про події, які відбулися з **філософом-кініком Діогеном** (учень Антисфена), що мешкав у бочці.

Якось Діоген на міській площі почав читати філософську лекцію. Його ніхто не слухав. Тоді Діоген заверещав по-пташиному, і навколо зібралася сотня зівак. – Ось, афіняни, ціна вашого розуму, – сказав їм Діоген. – Коли я говорив вам розумні речі, ніхто не звертав на мене уваги, а коли защебетав, як нерозумна птиця, ви слухаєте мене роззявивши рота. Діоген вважав афінян негідними називатися людьми. Він насміхався над релігійними церемоніями і зневажав тих, хто вірив в тлумачення снів. Демагогів і політиків він вважав підлесниками черні. Себе оголосив громадянином світу; пропагував відносність загальноприйнятих норм моралі.

Коли Олександр Македонський прийшов до Аттики, то, зрозуміло, захотів познайомитися з уславленим «маргіналом», як і багато інших. Плутарх розповідає, що Олександр довго чекав, доки сам Діоген прийде до нього висловити свою повагу, але філософ преспокойно проводив час у себе. Тоді Олександр сам вирішив



відвідати його. Він знайшов Діогена в Кранії (неподалік від Коринфа), коли той грівся на сонці. Олександр підійшов до нього і сказав: «Я – великий цар Олександр». «А я, – відповів Діоген, – собака Діоген». «І за що тебе звать собакою?» «Хто кине шматок, тому лешуюся, хто не кине, гавкаю, хто зла людина, того кусаю». «А мене ти боїшся?» – запитав Олександр. «А що ти таке, – запитав Діоген, – зло чи добро?» «Добро», – сказав той. «А хто ж боїться добра?» Нарешті Олександр сказав: «Проси в мене чого хочеш». «Відійди, ти затуляєш мені сонце», – відповів Діоген і продовжив грітися. На зворотному шляху, у відповідь на жарти своїх приятелів, які потішалися над філософом, Олександр нібито навіть зауважив: «Якби я не був Олександром, то хотів би стати Діогеном». За

іронією долі Олександр помер в один день з Діогеном 10 червня 323 року до н. е.

З 18-ти до 20-річного віку афінські юнаки повинні були вчитись в **ефебії** – дворічному військовому державному закладі, в якому юнаків навчали військовій справі. Після першого року перебування на службі вони давали клятву на вірність Афінській державі.

В Афінах та інших містах Еллади в кінці V – на початку IV ст. до н. е. суб'єктами соціального виховання були мандрівні вчителі мудрості – **софісти**, які навчали, у першу чергу, красномовству й логіки. У соціальних умовах, що склалися в Афінах, досягти успіху можна було тоді, коли оволодів мистецтвом слова.

Отже, часові межі античного світу охоплюють період від III тис. до н. е., коли в басейні Егейського моря, на островах і материку, лише зароджувалася стародавня грецька культура, і аж до V ст. н. е., коли греко-римський світ був знищений під натиском варварської агресії. Умовно античний світ, стосовно давньої Греції, можна поділити на кілька періодів: кріто-мікенський (III-II тис. до н.е.), коли сформувався особливий тип культури, багато в чому схожий із

культурами Давнього Сходу (Межиріччя), зародилась писемність, якою володіли жерці, служителі царських палаців, багаті містяни; період архаїчної Греції (X-VIII ст. до н.е.), виховання й навчання молоді в цей період відображено в поемах «Іліада» й «Одіссея» (Гомер), «Труди і дні» (Гесіод) звідси впливає мета і зміст виховання людини, яка має **досягнути слави, перевершити в доблесті свого батька**; герої Гомера виховувалися домашніми вчителями; вони володіли яскравою й образною мовою, знали міфи, діяння богів і предків, історію свого роду, співали і грали на музичних інструментах, читали письмові послання, не цуралися ручної праці, їх життя – постійне суперництво, прагнення виявитися першими, досягти досконалості й успіху. Герої відображали ідеали й розуміння виховання нової аристократії, яка покликана виконувати різноманітні соціальні ролі: воїна, атлета, співака, моряка тощо. У Гесіода провідним мотивом поеми є думка про трудову діяльність як найважливішу умову життя людини; період розквіту класичної Греції (VIII –IV ст. до н.е.), коли розвивалися міста-поліси, а освіта і виховання посідали провідні місця в суспільстві, виникали два різних за змістом і формою зразки організації виховання в стародавньому світі: спартанська (VIII-IV ст. до н. е.) і афінська (VII-V ст. до н.е.) системи. Головні відмінності цих систем щодо соціального виховання подаються в узагальненій формі у таблиці.

**Таблиця. Порівняння афінської та спартанської систем виховання**

Особливості	Спартанська	Афінська
Провідний суб'єкт соціалізації	Держава	Родина
Спрямованість	Фізичний розвиток	Єдність фізичного і духовного
Формування особистості	Пригнічування особистості	Культивування індивідуальності
Стиль управління вихованням	Авторитарний	Демократичний
Гендерна рівність	Майже однакове виховання	Виховання здебільшого хлопчиків
Провідний метод виховання	Фізичні покарання	Бесіда

## 2. Філософи Стародавньої Греції про виховання



Засновником однієї із філософських шкіл, піфагорійської, є **Піфагор** (576-496 рр. до н. е.). Він народився в Греції на острові Самос у сім'ї «золотих справ майстра» Мнесарха. За легендою, оракул пророчив йому та його дружині Парфенісі народження сина, який буде славитися віками своєю мудрістю, справами та красою. Пророцтво збулося, і тоді Парфеніса приймає ім'я Піфіада, на честь Аполлона Піфійського, а сина називає Піфагором, на честь пророцтва Піфії. У легенді нічого не сказано про рік народження Піфагора, історичні ж дослідження датують його появу на світ приблизно 580 роком до нашої ери.

Можливості дати сину гарну освіту та виховання у Мнесарха були. Як і будь-який батько, Мнесарх мріяв, що син буде продовжувати його справу – ремесло «золотих справ майстра». Життя вирішило інакше. Майбутній математик та філософ вже в дитинстві виявив велику здатність до наук. У свого першого вчителя Гермодамасу Піфагор отримав знання основ музики та живопису. Для покращення пам'яті Гермодамас примушував його вчити пісні з «Іліади» та «Одіссеї». Перший вчитель навчив Піфагора любити природу.

Прошло кілька років, і за порадою свого вчителя Піфагор вирішує продовжити навчання в Єгипті, у жерців. Потрапити до Єгипту у той час було дуже важко, тому що країну практично закрили для греків. За допомогою вчителя Піфагору вдається залишити острів Самос. Але до Єгипту далеко, і Піфагор поки що живе на острові Лесбос. Там відбувається знайомство Піфагора з філософом Ферекидом – другом Фалеса. У Ферекида Піфагор навчається астрології, таємницям чисел, медицині та іншим обов'язковим на той час наукам. Піфагор прожив на Лесбосі кілька років. Звідти шлях Піфагора лежить до Мілету, до відомого Фалеса, засновника першої в історії філософської школи.

Навчання Піфагора в Єгипті сприяє тому, що він стає одним із найбільш освічених людей свого часу. Волею долі 12 років прожив Піфагор у Вавилоні, де залюбки почав вивчати такі науки як східна астрологія та містика. І лише в 60 років Піфагору вдалося повернутися на Батьківщину.

Після повернення додому Піфагор переселився до Південної Італії, яку тоді називали великою Грецією. Тут, на острові Сицилія в Кротоні, він створив власну філософську школу. Це був одночасно і релігійний союз, і політичний клуб, і наукове товариство. Учні цієї школи зобов'язувались вести так званий піфагорійський спосіб життя. **Статут піфагорійського союзу** був дуже суворим. Кожний, хто вступав до нього, відмовлявся від приватної власності на користь союзу, зобов'язувався не проливати крові, не вживати м'ясної їжі, берегти таємницю вчення свого вчителя. Членам союзу заборонялося навчати інших за винагороду. Усі учні Піфагора і він сам були працелюбні. Досконало володіючи методами єгипетських жерців, Піфагор «очищував душі своїх слухачів, виганяв вади з серця та наповнював уми світлою правдою». В «Золотих віршах» Піфагор показав ті моральні правила, суворе виконання яких вело до ідеалу. Ось декілька з них: роби тільки те, що не засмутить тебе і не примусить розкаюватись; навчись тому, що потрібно знати; не нехтуй здоров'ям свого тіла; привчайся жити просто і без розкошів; не закривай очей тоді, коли хочеш спати, не розібравши всіх своїх вчинків за минулий день.



знак піфагорійців.

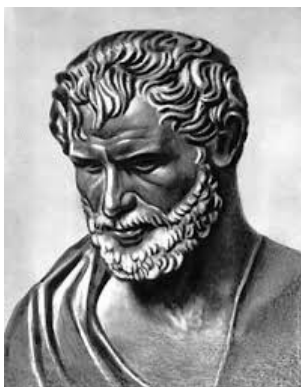
На персні Піфагора було викарбувано такий девіз: «Тимчасова невдача краща за тимчасову удачу». В якості символу піфагорійці вибрали пентаграму – п'ятикутну зірку. Це символ здоров'я і досконалості, опізнавальний

Піфагорійці вважали, що всі тіла складаються з найменших частинок, «одиниць буття», які в різних сполученнях відповідають різним геометричним фігурам. **Число для Піфагора було і матерією, і формою всього світу.** З цього сформувалось і основне правило піфагорійців: «Усе впорядковується відносно чисел». Тому вони пояснювали природні явища з допомогою чисел.

Числам надавали містичних властивостей: одні числа, вважалось, приносять успіх, добро, а інші – зло. Піфагор вважав, що душа – теж число, вона безсмертна і передається від однієї людини до іншої. Числова містика Піфагора та його учнів нанесла великої шкоди розвитку математики. Сучасна церква визнає числову містику. Наприклад, у Біблії число 666 є «числом звіра», 12 – несе щастя, а 13 – нещастя. Піфагор вважав, що число 5 символізує колір, 6 – холод, 7 – розум, здоров'я та світло, 8 – кохання та дружбу, 9 – постійність. Особливо ненависними піфагорійцям були числа 13 та 17.

Піфагорійцями розроблена періодизація розвитку людини, в основу якої були покладені основні вікові рубежі, що відповідають цифрі 7: у першу «седмицю» випадають зуби, у другу – настає статева зрілість, у третю – відростає борода. Це дало можливість дійти висновку, що навчати і виховувати дітей потрібно відповідно до віку, щоб «діти не поводитися, як немовлята, юнаки – по-дитячому, чоловіки – по-юнацьки, а старі не впадали в маразм».

**Цікаво знати.** Відомо, що Піфагор був міцним юнаком з широкою шиєю та коротким носом, малим на зріст, тому судді однієї з перших олімпіад не хотіли допускати його до змагань. Але він переміг усіх своїх суперників. Нікому не відомий Піфагор завоював золоту медаль у кулачному бою. Ось чому серед знаменитих олімпійських чемпіонів він довго залишався найвідомішим.



Одним із перших філософів Стародавньої Греції був **Геракліт** (520-460 рр. до н. е.). Гераклітові належить філософський прозовий твір «Про природу». Відомо, що його праця поділялася на три частини: «Про космос», «Про державу», «Про бога». Виклад думок у цьому творі овіяний стилістичною загадковістю, тому ідеї його не цілком чіткі, «темні» (недарма Геракліта називали «темним»). Проте мова Геракліта проста й невимушена, багата метафорами і порівняннями, міфологізована. Дослідники стверджують, що у творах Геракліта міфології більше, ніж у мілетських філософів.

У вченні Геракліта основою наук вважається **логос**. Саме Геракліт вперше ввів у філософську термінологію це поняття, яке у нього означало **загальний закон буття**, основу світу. Геракліт стверджує: все здійснюється за логосом, який є вічним, загальним і необхідним; **вища мета пізнання – пізнання логоса, а разом з тим пізнання вищої єдності світобудови і досягнення вищої мудрості**, бо ознака мудрості – здатність погодитися з твердженням логосу, що все єдине. При цьому Геракліт вказує, **що пізнання логосу та мудрості дається не всім**, хоча всі люди від природи розумні.

Логос, на думку філософа, проявляється у всьому, а у вогні особливо, який є не лише тим, що лежить в основі всього буття, але й тим, з чого все виникає. «Все, що існує, – вказує Геракліт, – завжди було, є і буде вічно живим вогнем, який з часом то спалахує яскравіше, сильніше, то згасає». Логос у

Геракліта – це закон Всесвіту. Згідно з цим законом, все абсолютно змінне, у світі нічого не повторюється, все минуще і одноразове – «все тече».

Геракліт – один із перших філософів, хто помітив, що одне й те саме є водночасі відмінним, і навіть протилежним. Він вказував, що суттєва зміна – це зміна в свою протилежність, що одна протилежність виявляє цінність іншої, а суперечливість зближує протилежності. Гераклітівський вогнелогос притаманний не тільки всій світобудові, а й людині, її душі. Душа має при цьому два аспекти: речово-натуральний і психічно-розумовий. Завдяки тому, що душа вогняна, вона має самозростаючий логос. У соціальній філософії Геракліта закладалися основи демократії. Він акцентував на тому, що народ у державі вище за все має ставити закон, він повинен боротися за нього, як за свій власний дім. Це необхідно робити тому, що всі людські закони живляться від єдиного божественного закону – логосу.

Інтелектуальний розвиток й моральне виховання у Геракліта – єдиний процес: «Очі і вуха – кепські свідки для людей варварського духа»; «Неуцтво краще ховати, ніж виставляти напоказ»; «Сонце не тільки нове кожен день, але вічно і безперервно нове»; «Якби щастя полягало в тілесних задоволеннях, то ми би називали щасливими биків, коли вони знаходять горох для їжі...»; Гераклітова діалектика на прикладі «Стріляючого лука» формулювалась так: «Ворогуюче об'єднується, те, що розходиться – найпрекрасніша гармонія, і все відбувається завдяки боротьбі»; «Кращі люди одному віддають перевагу понад усе – вічній славі; натовп задовольняють по-тваринному...»; «Мудрість полягає в одному – визнати розум, як те, що управляє усім за допомогою всього»; «Один для мене – десять тисяч, якщо він найкращий»; «В одну і ту саму річку неможливо увійти двічі, і не можна двічі застати смертну природу в одному і тому ж стані»; «Логос є всезагальним... Необхідно підкорятись всезагальному»; «Народ повинен боротись за закон, як за свої стіни».

Геракліт надавав важливого значення розвитку здатності самостійно мислити, опанувати розумінням, учитися діяти згідно з природою. Звідси – висновок про провідну роль самовиховання й самоосвіти в становленні особистості.

**Демокрит** (460-370 рр. до н. е.) – автор атомістичної концепції буття.



Демокрит приходив до ідеї неподільних атомів, які можуть бути різної конфігурації: гачкоподібні, кутасті, вигнуті тощо. Філософ надавав величезного значення вихованню й вважав, що воно веде до володіння трьома дарунками: «добре мислити, добре говорити, добре робити». Він сформулював одну із найважливіших категорій соціального виховання – категорію міри: «від чого ми отримуємо добро, від того ми можемо отримати і зло, а також засіб його уникнути».

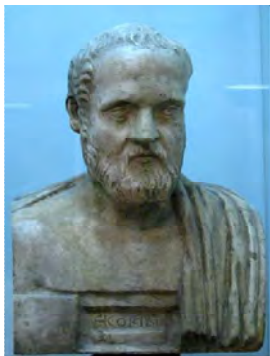
У вихованні Демокрит бачив один з головних засобів розв'язання соціальних проблем. Вихованням регулюється процес розвитку потенціалів особистості і їхня реалізація, входження людини до системи суспільних відносин. Через виховання, на його думку, вирішується доля людини, залежить

щастя її близьких і суспільства: «Виховання дітей – ризикована справа, тому що у випадку удачі остання придбана ціною великої праці й турботи, а у випадку невдачі – горе, що не порівняти з будь-яким іншим».

Демокрит стверджував, що людину формує передусім життєвий досвід, а виховання і навчання розвивають розум, роблять людину благородною і щасливою. Тому обов'язок дорослих – дати можливість дітям навчатись. Демокрит засуджував жадібних батьків, що не бажали витратити свої заощадження на навчання дітей. Розглядаючи навчання дітей як тяжку працю, Демокрит вважав природним застосування примусу щодо них у цій справі. У той же час Демокрит радив досягати педагогічних результатів не одним лише примусом, а пропонував формувати прагнення осягати невідоме, виховувати почуття відповідальності.

Філософ обґрунтував принцип природовідповідності виховання, висловив думку про роль праці в навчанні дитини. Зокрема, він зазначав, що «хорошими людьми стають скоріше від вправ, ніж від природи, виховання перебудовує людину й створює (їй іншу) природу».

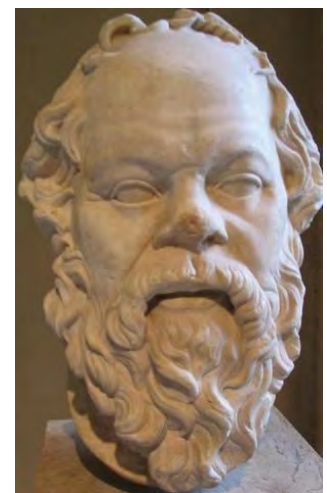
Досить оригінальним є твердження Демокрита з приводу виховання інтелекту. На його переконання, головним є не кількість отриманих знань, а «всебічне формування розуму». «Багатознання не навчає мудрості», «Пристойність вимагає підкорення закону, владі і розумовим перевагам. Важко знаходитись в підпорядкуванні гіршого. За самою природою управляти властиво кращому».



Софісти переймалися проблемами виховання. **Ісократ** (436-338 рр. до н .е.) був відомим афінським оратором і керівником школи. У промові «Про значення Ареопагу» висловив думку про те, що керувати вихованням і освітою молоді можуть наймудріші афіняни. Він ставив виховання

вище за державні закони, вважаючи, що добре виховані громадяни, навіть за умов неправильно укладених законів, можуть залишатися в межах законного.

**Сократ** (469-399 рр. до н .е.) народився в «золоту епоху» Греції. У цей час він бачив підйом демократії після правління тиранів, він спостерігав, як відбудовуються з руїн Парфенон і Акрополь, а музика, мистецтво, література почали досягати свого zenіту. Але коли виріс, він також став свідком морального занепаду грецького суспільства і, нарешті, відчув на собі увесь негатив змін у суспільстві у віці 70 років, коли афіняни засудили його на смерть.



Сократ був філософом, який не дбав про матеріальні блага, а присвячував своє життя вдосконаленню душі через добродієність. «Добродієність – це коли ви уникаєте крайнощів», – говорив він. Бесіди Сократа викликали захоплення в людей. Своїх слухачів він вважав, в першу чергу, друзями, а вже потім – учнями.

Він був одружений і мав трьох синів. Дружиною Сократа була Ксантіппа, сварлива жінка, ім'я якої дало алегоричну назву жінкам, що мали нестерпний характер. Якось Антисфен запитав Сократа: «Чому ти не виховуєш свою сварливу дружину?». На це Сократ відповів: «Якщо я зможу вживатись із своєю дружиною, то я зможу знайти спільну мову з будь-якою людиною. З нею я вправляюсь у терпінні й стриманості». Одного разу зі злості Ксантіппа вилила Сократу на голову горщик із поміями. На це філософ спокійно відповів: «Можна було чекати, що буря не пройде без дощу». Коли одного разу друг Сократа запитав його: «Одружуватись чи не одружуватись мені?». Сократ відповів: «У будь-якому випадку пошкодуєш». Одного разу учень запитав Сократа: «Вчителю, одружуватись мені чи ні?». Сократ відповів: «Одружуйся обов'язково. Якщо пощастить і дружина буде хорошою, станеш виключенням, а якщо буде як у всіх, перетворишся на філософа».

Сократ працював спочатку в якості скульптора, але залишив роботу, щоб зануритися у філософію. Сократ не мав формальної освіти і не залишив ніяких писань. Ми знаємо про нього від його учнів.

Сократ ніколи ні від кого не брав гроші і ніколи не обіцяв поділитися знаннями або успіхом. Погано одягнений, без взуття, він ходив з ранку до ночі по ринках або гімнастичних залах, безкінечно обговорюючи теми з усіма, хто хотів навчатися під його керівництвом.

Сократ прагнув обговорювати питання на основі того, що ми зараз називаємо «сократівський метод». Він вислуховував мовчки обговорення і ставив запитання, як ніби він нічого не знав про цю тему, поки висновок не впливав від усіх учасників суперечки. «Природа наділила нас двома вухами, двома очима, але лише одним язиком, щоб ми дивилися і слухали більше, ніж говорили», – стверджував філософ. Він мав дар брати верх у суперечці. І деякі люди зненавиділи його за це.

Якось до Сократа прибіг чоловік і каже: - Слухай, Сократ, я повинен тобі



сказати, **що твій друг...** - Почекай, почекай, – перебив Сократ. – Чи просівав ти те, що хочеш сказати мені, через **три сита**? - Які? - Перше – це сито **правди**: те, що ти хочеш сказати, – це правда? - Не знаю, я так чув... - Досить! А чи просівав ти ці слова через сито **доброти**? Чи справді те, що ти хочеш мені сказати, – це щось добре? - Не знаю. Напевно, ні! - Ну, тоді просіємо ще через третє сито: чи так вже **необхідно**, щоб ти сказав мені те, з чим прийшов? - Ні, в цьому

необхідності немає! - А значить, – сказав Сократ, – якщо в цьому немає ні правди, ні доброти, ні необхідності, то залиш це! Не говори та не обтяжуй цим ні мене, ні себе.

Афінський уряд дав йому вибір: мовчати або прийняти смерть від отрути. Він вважав за краще випити отруту. «Моя мета в тому, щоб переконати молодих і старих займатися не своїми тілами або грошима, а душами, для того, щоб усе було якомога кращим. Я кажу їм, що добродетель не створюється грошима, проте гроші та інші матеріальні цінності, як приватні, так і громадські, можуть бути створені добродетеллю. Якщо, говорячи це, я псую молодь, то це було б сумно. Звільніть мене чи ні, я все одно буду робити те ж саме, навіть якщо мені доведеться померти багато разів», – казав філософ, будучи засудженим. Коли Сократ вже взяв чашу з отрутою, один з учнів його вигукнув: – «Ти вмираєш невинним!» – «Хіба ти хочеш, щоб я помер винуватим?» – заперечив Сократ.

Сократ одним із перших виступив проти поверховості філософії софістів і довів, що існує одна безсумнівна, вічна й абсолютна правда і добро. Пізнання цієї правди й добра повинно бути найвищою метою людського життя та основою морального виховання особистості. Він був упевнений, що «добро і знання – єдині».

Метою кожної людини філософ вважав самопізнання і моральне самовдосконалення, що перетворювало її на активного суб'єкта соціалізації і виховання. Головним завданням вихователя вважав пробудження у вихованців кращих потаємних душевних сил. Переконавання, на думку Сократа, найдієвіший метод виховання дитини та формування її моральних якостей. У практичній діяльності Сократ намагався дати знання учням, використовуючи словесні методи навчання: бесіди, проблемні питання тощо. Сократ як син повітухи розробив так званий метод «майєвтики», в основі якого покладено пізнання учнем істини шляхом бесіди з учителем, де останній ставить запитання, що нашоухують учня на правильні висновки. При цьому виникає свого роду «ефект генерації з середини», коли істина не дається в готовому вигляді, а шукається людиною самостійно, як суб'єктом пізнання і мислення.

Сократ закликав учнів до самопізнання, формулюючи мету: «Людино, пізнай саму себе». Одним із головних життєвих завдань кожного, на думку Сократа, є моральне самовдосконалення. Щастя філософ вбачав в усуненні протиріч між особистим і суспільним буттям. Сократу також належить досить важлива думка про те, що наукове знання є обов'язковою умовою соціалізації вільної людини, що дозволяє їй пізнати себе, визначити мету життєдіяльності, відрізнити добро від зла, прекрасне від потворного.

**Платон** (427-347 рр. до н. е.) – автор філософії ідеалізму. Погляди на виховання філософ виклав в найбільш знаковому своєму творі «Держава», а також у працях «Закони», «Федр», «Тімей». Зокрема, у перших двох роботах була здійснена спроба створити проект ідеального суспільного ладу. Платон виходив із того, що кожен член суспільства має виконувати одну визначену спеціальністю роботу, але досягти у ній справжньої майстерності. Вибір фаху людиною має бути здійснений на основі природних задатків.



Платон першим у світі обґрунтував систему виховання підростаючого покоління, метою якого стало формування гармонії тіла і душі. За Платоном, мета і завдання виховання впливають із провідної ідеї філософії – ідеї добра, а також теорії чеснот. У своїй ідеальній державі Платон виокремив три типи людей, існування яких зумовлене природою людської душі, яка, у свою чергу, може мати три властивості. Перша і найважливіша – здатність мислити (розумне начало душі), друга – шаленість (покликана захищати), третя – чуттєвість – охоплює людину жаданням насолоди. На основі цього Платон виводить три типи лідера: філософ – державний діяч, який керує республікою на основі розуму і справедливості; військовоначальник – захищає державу і підпорядковує всіх інших людей своїй волі; ділова людина (ремісник) – забезпечує задоволення матеріальних потреб. Платон приходиться до висновку, що, поки в державах не будуть царювати філософи або поки так звані царі і владика не стануть благородно і наполегливо філософствувати і поки влада й філософія не зіллються воєдино, до тих пір держава не позбудеться зла. На думку Платона, при підборі правителів перевагу треба віддавати найнадійнішим, мужнім і шляхетним. Вони повинні бути здібними в навчанні і кмітливими. Автор «Держави» вважає, що треба шукати людей з хорошою пам'яттю та наполегливих у праці. Але для того, щоб досягти успіху в підготовці майбутніх царів, треба здібну молодь виховувати «на високих знаннях та посиленних вправах» (мистецтво, хоровий спів, гімнастика).

Платон зауважував, що виховання – це справа держави. У своїх ґрунтовних педагогічних вказівках він вимагає забезпечити мусичне виховання дітей (для душі) та гімнастичне (для тіла). Зокрема, мусичне передусім гімнастичному і спрямовується на формування чеснот. Результатом такого виховання є ідеал воїна. Платон вважав, що першість треба визнати за душею, бо вона надає тілу прикмет шляхетності. Мова й поезія мають впливати на розвиток розуму особистості.

З раннього віку повинне розпочинатися і гімнастичне виховання дітей, метою якого є формування здорового тіла, що досягається не тільки фізичними вправами, а й утриманням від пияцтва, правильним харчуванням. Вправи для тіла мусять застосовуватися з метою виховання душі. При цьому, вважав філософ, гімнастика разом з музикою допомагає створити гармонію між тілом і розумом.

На думку Платона, система виховання воїнів не повинна виокремлюватися за гендерним принципом. Жінки ідеального суспільства мусять також володіти музичним і гімнастичним мистецтвом, а також військовою справою.

На вході до Академії Платона був напис: «Хто не геометр – той не увійде». Це вказувало на велику повагу в школі Платона до математичних знань в цілому і геометрії зокрема. Варто зауважити, звідки походить слово

«Академія» і чому навчальні заклади називаються саме так. Цікавим фактом є те, що Академії і Платона, як її лідера, могло і не бути, якби не щасливий збіг обставин. Платон побував у Сіракузах, де правив тиран Діонісій Старший, який захопив владу з допомогою сили у 406 р. до н.е. Важливу роль при дворі відігравав його шурина (брат дружини Арістомахи), якого підтримав Платон чим розгнівав Діонісія. Тиран наказав убити Платона. Мислитель швидко покидає Сіракузи на борту судна спартанського посла Полліда, якого таємно підмовили, щоб він убив філософа. Поллід убити Платона побоявся, вирішив продати егінцям, які перебували на той час у стані війни з Афінами і усіх афінян сприймали як полонених рабів. На невільничому ринку в Егіні Платона упізнав Аннікерід, заможний аристократ, який за великі гроші викупив філософа, щоб одразу відпустити. Друзі Платона зібрали гроші і хотіли їх повернути Аннікеріду, але той, як справжня людина честі, відмовився. Ці гроші залишились Платону, і він за них викупив сад у передмісті Афін (сад Академа – міфічного героя чи простолюдина, який показав діоскурам Кастору і Полідевку, де Тезей заховав викрадену ним їхню сестру Єлену Прекрасну). На цьому місці вже був старий гімназій, Платон віродив його і створив школу, яку назвали Академією на честь саду Академа, у якому до того ж були вівтарі Прометея та муз.

Велику увагу приділяв Платон релігійному, моральному, національному та громадянському вихованню молоді. Науку письма вважав непотрібною, бо письмо псує пам'ять, ускладнює доступ слова до душі.

Досить своєрідними є висловлювання філософа з приводу звільнення суспільства від людей, що не можуть виконувати його вимоги та є безнадійно хворими. Функцію контролю за родиною щодо виконання нею завдань виховання сильного і здорового потомства пропонував покласти на державу. Платон був переконаний, що в ідеальному суспільстві повинні бути спеціальні організатори соціального виховання підростаючого покоління та особи, які безпосередньо будуть здійснювати виховні функції.

**Аристотель** (384-322 рр. до н. е.) – філософ-діалектик, вчений-енциклопедист. У своїх працях «Метафізика», «Нікомахова етика», «Категорії», «Про душу», «Політика» Аристотель відстоював ідею всебічного, гармонійного розвитку молоді.



Аристотель розробив вікову періодизацію, яку необхідно враховувати у процесі виховання людини: від народження до 7 років (дитина знаходиться у сім'ї); від 7 років до настання статевої зрілості – 14 років; від 15 до 21 року, тобто періоду змужніння. Критерієм такої періодизації, за Аристотелем, є природа розвитку особистості.

Аристотель вважав, що виховання повинно бути державним, але не заперечував впливу родини на формування особистості. При цьому діяльність сім'ї має контролюватися особливими державними чиновниками –

**педономами.** Ці люди мають спостерігати, як діти проводять вільний час, які казки читають, у які ігри граються. Він вимагав, щоб вихователі звертали увагу на особистісний розвиток дитини, на формування її характеру й індивідуальності. Аристотель відмовляв жінкам у рівних правах з чоловіком. Філософ надавав великого значення розумовій діяльності у вихованні, вважаючи її необхідною умовою удосконалення життя, засуджував важку фізичну працю, якою повинні займатись тільки «розмовляючі знаряддя» – раби. Мислитель вважав, що аристократи повинні займатися філософією, здійснювати військові походи і завоювання, а також вести державні справи.

У людині філософ бачив тіло і душу. Він вважав, що існує три види душ: **рослинна**, яка виявляється в розвитку та розмноженні; **тваринна**, що, крім властивостей рослинних, виявляється у відчуттях та бажаннях; **розумова**, яка, окрім рослинних і тваринних властивостей, характеризується мисленням. Аристотель зазначав, що в людині існує тваринна частина душі, але оскільки вона підкорена розумові, то може називатися вольовою. Трьом видам душі, за Аристотелем, відповідає три аспекти виховання: фізичне, моральне й розумове, і всі вони пов'язані, але фізичне є передумовою розумового. На думку мислителя розвиток природних задатків, навичок, розуму – три основні джерела морального виховання дитини.

Як відомо, Аристотель у 367 р. до н.е. став учнем Академії Платона. Він надзвичайно поважав свого вчителя, автора філософського вчення про «ейдоси» (саме вони, на думку Платона, є першоосновою речей світу і визначають їх сутність). Ейдоси походять з ідеального світу неба. Все, що на землі, є їхніми копіями. Люди колись теж знаходились в ідеальному світі, але після народження вони потрапили до реального, земного світу. Все, що вони знають і пізнають, є не що інше, як згадування суті речей, які вони бачили в ідеальному світі – так вважав Платон. Аристотель не погоджувався з цим, оскільки під сутністю речей розумів їх форму (обрис). Матерії надає конкретне значення форма. Шляхом набуття форми матерія опредмечується. Слова Аристотеля «Платон мені друг, але істина дорожча» стосуються саме цього твердження.

У 340 р. до н. е. Аристотель перебував на о. Лесбос. Саме туди йому надійшов лист від македонського царя Філіпа (син Амінти III, якому служив батько Аристотеля, будучи придворним лікарем), у якому зазначено: «Цар македонський вітає Аристотеля. Повідомляє тобі, що у мене народився син; але я вдячний богам не тільки за те, що вони дарували мені сина, а й за те, що він народився в часи Аристотеля; тому що, я сподіваюсь, твоє наставництво зробить його достойним успадкувати мій трон і правити македонянами». Аристотель прибув у нову столицю Македонії м. Пелли. Він займався з царевичем три роки. В результаті Олександр Великий скаже про Аристотеля як свого вчителя таке: «Я шаную Аристотеля так само, як і свого батька, тому що батькові я зобов'язаний життям, а Аристотелю – тим, що дає йому ціну».

Коли Александр здійснював свій похід на персів, у Македонії намісником залишився мудрий Антипатр, який, за вказівкою свого царя, відбудував для

Аристотеля його рідне місто Стагір (зруйноване внаслідок придушення антимакедонського повстання) та допоміг фінансово заснувати в Афінах школу – **Лікей**.

Отже, у період розвитку класичної Греції з'являються оригінальні ідеї щодо соціального виховання, авторами яких стають знамениті мислителі, філософи, учені: Піфагор, Геракліт, Демокрит, Ісократ, Сократ, Платон, Аристотель та інші. У морально-етичних вченнях вище згаданих мудреців знаходимо ідеї поєднання навчання і виховання, необхідності формування таких важливих рис, як добродійність, патріотизм, чесність, любов до істини тощо. Згаданими мислителями обґрунтовується необхідність врахування вікових особливостей у вихованні, пропагуються математичні знання (Піфагор), ідея необхідності пізнання логосу, або усього суцього, опори у вихованні не тільки на чуття, а й на мислення (Геракліт), виховувати не примусом, а взивати до відповідальності людини, багатознання не навчає мудрості (Демокрит), виховання важливіше за закон (Ісократ), метод пошуку істини – майєвтика (Сократ), гармонії тіла і душі, природу якої (розумну, шалену, чуттєву) необхідно враховувати в процесі виховання, виховувати молодь на «високих знаннях і посилених вправах», виховання – завдання держави (Платон), інтелектуальна праця повинна застосовуватися як засіб виховання благородної людини, трьом сторонам душі (рослинна, тваринна і розумова) відповідає три напрями виховання – фізичне, моральне і розумове (Аристотель).

### 3. Соціальне виховання в добу Еллінізму

**Еллінізм** (грец. *nellen* – грек) – період в історії Східного Середземномор'я, Передньої Азії та Причорномор'я з часу завоювань Олександра Македонського (IV ст. до н. е.) до 30-х рр. н. е. Доба Еллінізму – це історія військової та мирної колонізації греками величезних територій Східного Середземномор'я, Передньої Азії, Причорномор'я та утворення ними різних за обсягами і формою правління держав: від величезних монархій на зразок Єгипту Птолемеїв або Імперії Селевкідів (колишня Персія) до держав-полісів Північного Причорномор'я, таких як Ольвія, Херсонес та ін., що були засновані раніше, проте найвищого розквіту досягли за доби еллінізму. Період **еллінізму** насичений величезною кількістю подій – війнами за переділ імперії Олександра Македонського, утворенням та розпадом царств, будівництвом величезних міст, створенням мистецьких шедеврів і насамперед розвитком освіти, що позначена змішанням різних культур із греко-македонською. У цей період система грецької освіти поширюється на Середземномор'я, Близький Схід, Закавказзя, Причорномор'я, Середню Азію й навіть Індію. У Греції в цю епоху також відбулися важливі зміни в сфері освіти і виховання. Зміна відбувалася і в підході до ідеалу виховання: якщо в класичній Греції це була героїчна особистість, то в епоху еллінізму – самостійна, незалежна й сильна особистість мудреця.

**Олександр Македонський** (356-323) – дев'ятнадцятий цар Македонії, син царя Філіпа II Македонського та Олімпади, царівни Епіру. Був вихованцем Аристотеля. Геніальний полководець, видатний

адміністратор і політик. Засновник великої держави, що охоплювала Македонію, Грецію, завойовану Перську імперію та Єгипет. Його походи позитивно вплинули на розвиток античної науки (особливо географії) і культури (еллінізм). Після його смерті створену імперію поділили між собою його воєначальники – діадохи.

З 336 до н. е. (з 20-річного віку) – правитель Македонії. Олександр забезпечив міцність свого правління перемогами над фракійцями та іллірійцями. Перемоги над перським царем Дарієм III біля Граніка (334 до н. е.), Ісса (333 до н. е.) відкрили йому шлях до Єгипту, де він став фараоном і заснував місто Олександрію. Після вирішальної перемоги над Дарієм при Гавгамелах (331 до н. е.) повністю підкорив імперію Ахеменідів – Вавілон, Парса і Сузи здалися йому без опору. Далі Олександр повів своє військо до Середньої Азії (329 до н. е.), а потім повернувся до Індії, але виснажені частини відмовилися переходити Ганг, і він мусив повертатися через пустелі до Вавілону, який зробив столицею найбільшої в стародавньому світі імперії. Невдовзі помер від лихоманки, після чого його імперія розпалася, але завдяки його військовим досягненням були відкриті двері на схід для грецької торгівлі, мови і культури, освіти і виховання.



У першій кампанії 334 до н. е. Олександр розбив персів на річці Гранік (поблизу узбережжя Мармурового моря). Після цього до нього приєдналися греки Малої Азії, і Олександр стрімко рушив на південь, хоча в Галікарнасі перський гарнізон чинив значний опір. Армія перезимувала у Гордії, стародавній столиці фригійських царів Гордія та Мідаса. Тут зберігалась давня реліквія – царська колісниця, ярмо якої було з'єднане з дишлом надзвичайно складним вузлом. Легенда стверджувала: той, хто зуміє розв'язати цей вузол, стане володарем світу. Олександрові вдалося розв'язати цю задачу. Він не розплутував вузол, а, не вагаючись, розрубав його мечем.

Олександр дуже цінував знання. Плутарх наводить цікавий факт з його біографії. Відправившись уже з військом в Азію, Олександр дізнався, що Аристотель деякі галузі науки опублікував у книгах, і тоді написав йому листа, сміливо виступаючи на захист філософії. Зміст листа такий: «Олександр Аристотелю шле привіт! Ти вчинив неправильно, опублікувавши дещо з наук, призначених лише для усного викладання. Чим тоді ми будемо відрізнятися від інших людей, якщо ті самі науки, на яких ми виховувалися, стануть доступними всім без винятку? Я волів би перевершувати інших не стільки владою й могутністю, скільки знанням того, що в житті найкраще. Будь здоров!».

Перед важливою, вирішальною битвою при Гавгамелах (Верблюжих воротах) із перським царем Дарієм, Олександр Македонський зібрав раду військовонаачальників, на якій хотів узгодити тактику і час початку битви. Хтось із найдосвідченіших полководців (ще з часів Філіпа II), ймовірно Парменіон, знаючи чисельну перевагу ворога, радили йому напасти на ворога вночі, щоб темрява приховала те, що перед битвою може нагнати македонцям великого страху. І тоді Олександр дав їм знамениту відповідь: «Красти перемогу – не в моїй звичці». Дехто визнав її легковажною й недоречною перед такою небезпекою, інші вбачали в цьому прояв упевненості у своїх силах у цю хвилину і проникливе передбачення майбутніх подій. Олександр здобув чергову блискучу перемогу.

Плутарх пише, що у листі до Антіпатра, Олександр велів йому поставити особисту охорону, бо нібито існує змова проти нього. Матері Олександр посилав багато подарунків, але не дозволяв їй втручатися в державні і військові справи. Коли вона висловлювала своє незадоволення з цього приводу, він спокійно витримував її докори. Одного разу, коли Антіпатр написав йому довгого листа зі скаргами на Олімпіаду, він прочитав його і сказав: «Антіпатр не знає, що одна сльоза матері зводить нанівець тисячі таких листів».

Плутарх стверджує, що погоня за Дарієм була тяжкою й довгою. Протягом одинадцяти днів македоняни проїхали верхи три тисячі триста стадіїв. Багато воїнів втомились до знемоги, передусім через брак води. Олександр зустрівся з кількома македонцями, які везли на мулах у бурдюках воду з річки. Стояв уже полудень, і вони помітили, що Олександрові дошкулює спрага. Отже, вони швидко наповнили водою шолом і подали його царю. Олександр запитав їх, кому вони везуть воду. «Нашим дітям, - відповіли вони, - поки ти живий, ми матимемо ще й інших дітей, якби навіть цих утратили». Почувши це, Олександр узяв у руки шолом, але, озирнувшись, побачив, що вершники, які супроводжують, поглядають на воду, похнюпивши голови. Він повернув своїм благодійникам шолом, не скуштувавши води. Цар подякував і сказав: «Якщо я буду пити один, то, мої люди занепадуть духом». Тоді вершники, бачачи стриманість і великодушність царя, всі, як один, вигукнули, стьобнувши коней батогами, щоб він сміливо вів їх далі, бо вони вже не відчують ні втоми, ні спраги і навіть не вважають себе смертними, поки мають такого царя.

Оповідать, що будучи хворим на лихоманку Олександр просив покласти його на смертне ложе так, щоб люди бачили його пусті долоні, «щоб усі бачили, я володів ойкуменою (відомим на той час світом), а із собою нічого не забрав!»

Елліністичному періоду притаманний розвиток державних навчальних закладів, підпорядкованих місцевій владі міст-полісів або безпосередньо центральній владі монарха. У цей період школи мали свої приміщення з учителями, з якими укладали угоди на один рік, й керівниками –

«схолархами». Контроль за діяльністю школи здійснювали **народні збори**. Повсюди будували й відкривали **гімнасії і палестри, бібліотеки і театри**, з цією метою збирали кошти. Спеціальними рішеннями прославляли правителів і осіб, що відкривали школи та допомагали гімнасіям матеріально.

У гімнасіях заняття проводилися найчастіше у формі вільних бесід про літературу, філософію, музику, тут, за традицією, навчали математиці, географії, риториці; менше уваги приділялося фізичному вихованню, збільшився обсяг теоретичної освіти. Вершиною освіти вважалася **філософська школа**, що фактично перетворилась на вищий навчальний заклад.

В епоху Еллінізму зародився новий погляд на проблему виховання жінок. Жінка почала виходити за межі замкнутого домашнього світу.

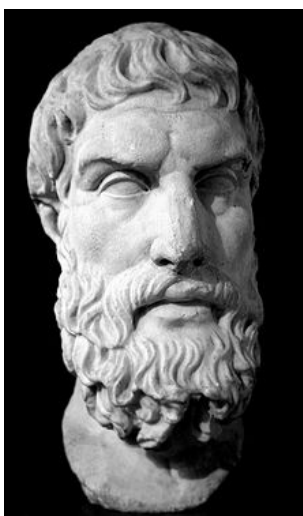
Серед найвідоміших філософських шкіл того часу були школи стоїків й епікурейців.

Засновником так званої стоїчної філософської школи (близько 300 р. до н. е.) є **Зенон** (між 336 і 332 – між 264 і 262 рр. до н. е.). Він збирав своїх учнів на **агорі** (місце народних зборів), у Строкатому портику, – «стої», що і дало назву філософській школі. Зенон вважав, що за допомогою виховання можна зробити людину добродісною. До основних якостей, які варто формувати в



людині, філософ відносив незворушність, спокій і самодостатність. Стоїки вважали, що покірних доля веде, а непокірних волочить. Вірили у майбутнє, яке можна передбачити, і фатум. Зенон підкреслював, що державою мають керувати мудреці. На думку Діогена Лаертського, грецького мислителя III ст. н. е., Зеноном була написана книга «**Про елліністичне виховання**», яка, на жаль, не збереглася.

Цікавою в аспекті філософських роздумів є ідея апорії (парадоксу) Зенона про черепаху. Швидконогий Ахіллес ніколи не зможе наздогнати черепаху. Нехай на початку руху їх розділяє відстань  $a$ , і Ахіллес біжить у  $k$  разів швидше за черепаху. Доки Ахіллес пробіжить цей проміжок завдовжки  $a$ , черепаха встигне відповзти від нього на відстань  $a/k$ . Коли Ахіллес пробіжить і цей проміжок  $a/k$ , черепаха відповзе на відстань  $a/k^2$ , і так далі. Таким чином, Ахіллес ніколи не наздожене черепаху, бо між ними завжди буде деяка відстань.



Досить відомою була і філософська школа **Епікура** (341-270 до н. е.), який був послідовником Демокрита і продовжив розвиток його атомістичного вчення. Епікур створив зовсім нову атомістичну теорію. Відмінність полягає в тому, що у Демокрита рух атомів здійснювався у порожнечі винятково за законом падіння тіл під власною вагою, у Епікура – поряд з дією закону падіння з'являється

ще один чинник – атом виявляє властивість «самочинного відхилення» від «лінії необхідності».

Ідея Епікура про самочинне відхилення атомів є специфічним відображенням факту появи у людей нових якостей – індивідуальної свободи, певного мінімуму соціальної автономії особи. Людина – цей «соціальний атом» – набуває в собі (а не в космічному світопорядку, котрий розчиняє індивіда, його неповторність) автономного, самодостатнього ґрунту свого волевиявлення.

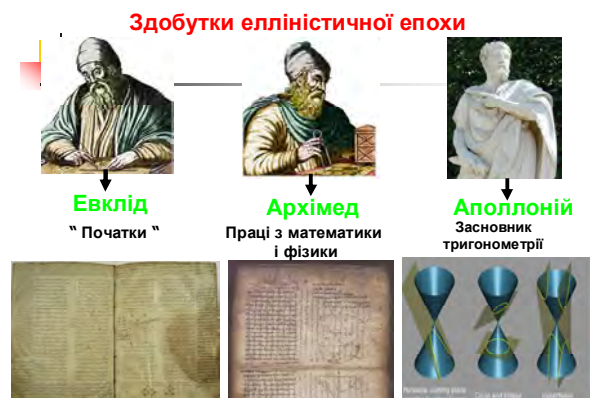
Сенс своєї ідеї про самочинне відхилення атома від лінії необхідності Епікур вбачав у правилі мудрості вміти відхилитися від незадоволення, страждань. Йдеться саме про «відхилення» від страждань, а не про гонитву за задоволенням бажань. Гонитва за бажаннями завжди приносить свою протилежність – невдоволеність.

Послідовно дотримуючись атомістичної теорії, Епікур зробив висновок, що душа людини – тілесна. Смерть тіла є смертю душі, бо сутність душі – рух атомів у тілі. Відповідно до такого розуміння людини й суб'єктивних властивостей він розробляє послідовно сенсуалістське вчення про пізнання. Світ пізнається за допомогою мислення та чуттів, між якими немає великої різниці, бо і чуття, і мислення спричинені рухом атомів. Критеріями істини визнаються чуттєві сприйняття (витікання образів, викидів з речей), поняття (або загальні уявлення, тотожні спогадам), тому Епікура вважають одним із засновників **сенсуалізму**. Він стверджував, що властивості органів чуття є істинні, а помилки виникають від неправильних тлумачень. Не дивно, що головним завданням виховання філософ вважав звільнення людини від неосвіченості, навчання мудрості, а отже, відкриття шляху до щастя. З II ст. до н. е. широке розповсюдження отримало епікурейське навчання у Римі.

Епікур створив життєствердну етику, яка за своїм спрямуванням оптимістична й утилітарна. Згідно з нею, моральне життя потребує дотримання міри в усьому. Ідеал – у задоволенні природних, а не надуманих бажань. Справедливість у тому, щоб не шкодити іншому і не зазнавати шкоди від іншого. В основі взаємозв'язків людей лежить особистий зиск, що розповсюджується і на безкорисливу дружбу. Мудрість (філософія) не тільки дає знання, а й духовну насолоду. Мудрець – не безтурботний пустельник, що відійшов від життя, а знавець життя, який піднявся над буденністю, здатний виявляти свою волю.

«Коли ми говоримо, що насолода є кінцевою метою, то ми розуміємо аж ніяк не насолоду від розпусти або чуттєвості..., ми розуміємо волю від страждань тіла і від сорому душі».

В Елліністичну епоху виникають нові центри освіти – Олександрія (єгипетська столиця династії Плотемеїв



(305-30 рр. до н. е.). В Олександрії існували школи нижчого і середнього типу. З особливою увагою тут ставились до вищої освіти. **Плотемеем II** (308-246 рр. до н. е.) був заснований **Музеум**, куди запрошувались кращі вчені. При Музеумі знаходилось сховище рукописів; вивчались філософія, математика, астрономія, філологія, природознавство, медицина, історія. Головною формою навчання були лекційні заняття.

Цікавою є історія про Архімеда (287-212 р. до н. е.) – відомого винахідника з м. Сіракузи (о. Сицилія). Його батьком був Фідій, придворний астроном сіракузького тирана Гієрона. Архімед є винахідником «п'яти механізмів»: важілю, безкінечного буру (гусениця), клину, блоку, лебідки. Архімед казав: «Дайте мені точку опори – і я зрушу Землю». Вчений захищав Сіракузи під час Другої пунічної війни (спалив дзеркалами флот і потопив його за допомогою гаків). За дорученням тирана Гієрона зумів викрити нечесних ювелірів, які присвоїли собі золото, виготовляючи корону. Це вдалось зробити завдяки виведеному «Закону Архімеда». До Архімеда прийшло просвітлення якраз у той момент, коли він приймав ванну, був вимащений золою і жиром. Архімед викрикуючи «Еврика» на radoщах, голим біг містом до царя Гієрона, щоб повідомити йому про свій винахід. Усі ці факти вказують на те, що здобуті знання зможуть прислужитися людям з метою творення добрих справ.

Отже, еллінізм – це період, який розпочався із завоювань Олександра Македонського (кін III ст. до Р. Хр.), тривав до 30-х рр. першого століття. У цей час грецька культура змішується з культурою східних цивілізацій північної Африки, Східного Середземномор'я, Малої та Середньої Азії, Північного Причорномор'я. У цей період система грецької освіти поширюється на Середземномор'я, Близький Схід, Закавказзя, Причорномор'я, Середню Азію й навіть Індію. У Греції в цей час також пройшли важливі зміни у сфері освіти і виховання. Зміна відбувалася і в напрямку до ідеалу виховання: якщо в класичній Греції це була героїчна особистість, то в епоху еллінізму – самотійна, незалежна й сильна особистість мудреця. Основними формами виховання у той час були державні школи (місце змістовного проведення дозвілля) на чолі із керівниками – схоларам. Будувались і відкривались гімнасії (школа, де загальноосвітній курс поєднувався з інтенсивним курсом фізичної підготовки) і палестри (приватна гімнастична школа, яка забезпечувала фізичний розвиток). У добу Еллінізму з'явилися філософські школи стоїків, епікурейців (вершина тогочасної освіти). Виникли могутні центри освіти (Олександрія), де концентрувався інтелект тогочасного світу, створювались бібліотеки, музеуми (де зберігались рідкісні книги, мистецькі вироби, інші раритети). Усе це вивело виховання на якісно новий рівень.

### ***Завдання для самоперевірки***

1. Особливості виховання молоді періоду архаїчної Греції (X-VIII століття до н. е.) відображено в поемах ...
2. У поемі Гесіода найважливішою умовою життя людини є ... діяльність

3. Заповніть таблицю

<i>Особливості</i>	<i>Спартанська система виховання</i>	<i>Афінська система виховання</i>
Провідний суб'єкт соціалізації		
Спрямованість		
Формування особистості		
Стиль управління вихованням		
Гендерна рівність		
Провідний метод виховання		

4. У вченні Геракліта основою наук вважається ...

5. Демокрит надавав великого значення вихованню й вважав, що воно веде до володіння трьома дарунками: «добре мислити, добре говорити, добре»

6. Продовжіть вислів Сократа: «Моя мета в тому, щоб переконати молодих і старих займатися не своїми тілами або грошима, а ...»

7. Платон першим у світі обґрунтував систему освіти і виховання підростаючого покоління, метою якого є ...

8. Які види душі обґрунтував Аристотель?

- а) моральна, аморальна;
- б) рослинна, тваринна, розумова;
- в) фізична, астральна, евідемонічна;
- г) раціональна, чуттєва, енергетична

9. Ідеал виховання у класичній Греції це ... особистість, в епоху еллінізму – ... особистість мудреця

10. Школа епохи еллінізму, де загальноосвітній курс поєднувався з інтенсивним курсом фізичної підготовки - ...

11. Приватна гімнастична школа епохи еллінізму, яка забезпечувала фізичний розвиток – це

12. Школа в Олександрії вищого рівня, заснована Плотемеєм II, де не тільки навчали, а й зберігались рідкісні книги, мистецькі вироби, інші раритети, називалася ...

## Тема 4. Соціальне виховання в античному світі (Стародавній Рим)

1. Особливості соціального виховання у Стародавньому Римі
2. Ідеї провідних мислителів Стародавнього Риму в контексті соціального виховання
3. Соціальне виховання у ранньохристиянській традиції.

### 1. Особливості соціального виховання у Стародавньому Римі

Римська система виховання існувала до VI ст. н. е. і еволюціонувала відповідно до змін в житті Римської рабовласницької держави.

Рим, за переказами, був заснований у 752 році до н. е.

**Легенда про походження Риму.** У поезії Вергілія викладається легенда про виникнення Риму. Троянець Еней, син богині Афродіти і смертного Анхіза, уцілів при руйнуванні Трої. Разом із своїм сином Асканієм (або Юлом) Еней втік і після довгих мандрів прибув до берегів Лациї. Там правив тоді Латин, цар місцевого племені. Він дружньо прийняв Енея і видав за нього заміж свою дочку Лавінію. Після смерті Енея Асканій-Юл заснував нове місто Альбу Лонгу і став там царювати. За іншою версією, Юл був сином Енея і Лавінії. Обидві версії вказують на те, що саме він був засновником Альби Лонги і родоначальником тамтешнього царського роду. Через кілька поколінь після Юла в Альбі Лонзі зацарював Нумітор. Але його скинув з трону його молодший брат Амулій і запанував у Альбі Лонзі сам, а дочку Нумітора Рею Сільвію віддав у весталки. Весталки, тобто жриці богині Вести, повинні були давати обітницю безшлюбності. Проте Рея Сільвія від бога Марса народила двох близнюків, за що була засуджена на смерть, як порушниця своєї обітниці. Близнюків цар наказав кинути в Тибр. Але раби, яким це було доручено, залишили кошик з близнюками на



мілкому місці, тому що через розлив річки їм важко було підійти до глибокої води. Коли вода відійшла, кошик опинився на сухому місці. На плач близнюків прибігла вовчиця, яка спустилася з навколишніх гір до річки, щоб напиться, і нагодувала дітей своїм молоком. Невдовзі дітей знайшов царський пастух Фаустул. Він приніс їх додому і віддав на виховання своїй дружині Ларенції. Близнюкам дали імена Ромул і Рема. Вирісши, вони, крім полювання, стали займатися ще тим, що нападали на розбійників, забирали у них здобич і ділили її між пастухами. Врешті-решт таємниця походження братів розкрилася, вони вбили Амулія і відновили на троні свого діда Нумітора. Самі вони не побажали залишитися в Альбі Лонзі, а вирішили

заснувати нове місто в тих місцях, де були знайдені. При заснуванні його брати посварились, і Ромул убив Рема, а місто назвав своїм ім'ям (римська назва Roma походить від імені Romulus). Відповідно до «єри Варрона», це сталося в 754/753 р. до н. е.

Отже, Рим був заснований Ромулом, який побудував місто, розділив між першими його громадянами землю, забезпечив розиток сімейного життя, дав місту необхідний суспільний і державно-політичний устрій. Ромулу приписують організацію римської громади. Він створив сенат зі 100 «батьків», встановив відзнаки верховної влади, розділив народ на 30 курій, влаштував притулок для втікачів, щоб таким чином збільшити населення міста.

Періодизація Римської культури: ранній Рим, або Рим епохи царів (VIII–VI ст. до н. е.), Римська республіка (кінець VI ст. – 265 р. до н. е.), епоха великих завоювань (265–130 рр. до н. е.), епоха громадянських воєн та криза республіки (130–31 рр. до н. е.), Римська імперія (рання, або принципат (31 р. до н. е. – II ст. н. е.), і пізня імперія (III ст. н. е. – 476 р.).

У кінці VI ст. до н. е. сформувалася Римська республіка, яка впродовж тисячоліття здійснювала загарбницькі війни. Кінець Республіки припав на часи Юлія Цезаря і остаточно був замінений імперією у роки правління Октавіана Августа. З 31 року до н. е. Рим став столицею великої імперії, містом з мільйонним населенням.

**Юлій Цезар**, (12 чи 13 липня 100 до н. е. – 15 березня 44 до н. е.) – давньоримський державний і політичний діяч, полководець, письменник. Гай Юлій Цезар походив із стародавнього і знатного патриціанського роду Юліїв. Він сам з притаманною справжньому римлянові гордістю підносив свій рід до легендарних царів і навіть до богів. Мати Цезаря – Аврелія – була зі стародавнього і знатного, але плебейського роду Авреліїв. Незважаючи на знатність походження, родина Цезаря традиційно була зв'язана з противниками сенатського режиму, з тими, кого вважають представниками демократичного крила. Така традиція могла йти від матері, в роду якої були не тільки консули, але й народні трибуни. Також сестра його батька – Юлія була одружена зі знаменитим Гаєм Марієм.



У 84 році до н. е. юний Гай Юлій, завдяки Гаю Марію став жрецем Юпітера. У тому ж 84 році до н. е. його одружили з Корнелією Циннілою, донькою консула Л. Корнелія Цинні, який залишився після смерті Гаю Марія фактично єдиним правителем Риму. Але користуватися привілеями такого становища, як і виконувати обов'язки жреця Юпітера йому довго не довелося. У 82 році до н. е. Рим завоювали війська Луція Корнелія Сулли і диктатором став Сулла. Спершу він скасував усі закони, прийняті Гаєм Марієм. Його прибічники були покарані. Від Цезаря вимагалось розлучитись із своєю дружиною Корнелією Цинною, але Цезар не виконав наказу Сулли. Цезар змушений тікати з Риму. По дорозі він захворів на лихоманку. Змушений був повернутись до Риму, де мама Цезаря, Аврелія Котта, випросила для нього помилування у Сулли.

Пізніше Юлій Цезар виїхав з Риму до Малої Азії, де він відбував військову повинність в штабі пропретора Марка Мінucia Ферма. Тут йому також довелося виконувати дипломатичні доручення при дворі віфінійського царя Нікомедом та управляти Віфінійським військово-морським флотом. У Римі ходили чутки, що Цезар вступив у гомосексуальний зв'язок із Нікомедом та через це отримав в управління флот. Звинувачення і глузування в зв'язку з цим епізодом переслідували Цезаря до кінця життя.

Під час облоги і штурму Мітілени, де він бився із звичайними воїнами в перших рядах когорти, Цезар заслужив військову відзнаку – согона сівіса, громадянський вінок (його плели з листя дуба), за порятунок цілої когорти і знищення великої частини військ противника. У зв'язку з реформами Сулли, володар такого вінка, незалежно від віку, ставав членом Сенату. Згодом Юлій Цезар служив в Кілікії, в таборі Сервілія Ісавріка.

Після смерті Сулли (78 до н. е.) Цезар повернувся в Рим і включився у політичну боротьбу (виступаючи на римському Форумі з промовами проти прихильників Сулли Гнея Корнелія Долабелли і Гаю Антонія, якого звинуватили у здирництві у провінціях Македонія і Греція відповідно). Обидва процеси Цезар програв, але, попри це, отримав популярність як один з найкращих ораторів Риму. Щоби досконали оволодіти ораторським мистецтвом, Цезар у 75 р. до н. е. відправився на Родос до знаменитого вчителя Аполлонія Молона, в якого перед цим навчався Цицерон. По дорозі біля острова Фармакуси потрапив у полон до піратів, які вже тоді, маючи у своєму розпорядженні чималий флот і численну кількість човнів, панували на морі. Пірати вимагали в Цезаря двадцять талантів викупу. На це він, розсміявшись, сказав, що вони не знають, кого спіймали, і сам обіцяв їм виплатити п'ятдесят талантів. Потім порозсилав своїх людей до різних міст з метою дістати гроші, а сам з одним другом і двома слугами залишився серед цих лютих кілікійців. На їх лють Цезар не зважав і навіть кожного разу, ідучи відпочивати, посилав до них слугу з наказом, щоб вони не галасували. Всі тридцять вісім днів, проведені в піратів, Цезар поведився так, немовби вони були його особистою охороною, а не в'язничною сторожею і, впевнений у своїй недоторканості, брав участь в їхніх забавах. Він писав там також поеми й промови, виголошував їх, а тих, хто не висловлював свого захоплення, називав справжніми невігласами й варварами, та ще й жартома погрожував їм, що накаже їх повісити. Вони сміялися з цього, вбачаючи в його зухвалій поведінці лише простодушність і жартівливість. Як тільки Цезарю доставили з Мілета гроші на викуп, і він опинився на волі, тоді спорядив кораблі й вплив з мілетського порту в море проти піратів. Скориставшись тим, що вони ще стояли на якорі біля згаданого острова, він напав на них і більшість захопив у полон. Заbrane в них майно Цезар узяв собі як здобич, а людей запроторив до в'язниці в Пергамі.



62 р. до н. е. Цезар одержує посаду претора. 61 р. до н. е. – управляє Південною Іспанією. 60 р. до н. е. три видатні політики Риму – Гней Помпей, Марк Ліциній Красс та Юлій Цезар утворили Перший триумвірат. Це був союз, спрямований проти сенату. Триумвіри поділили між собою керівництво провінціями і домовилися підтримувати один одного.

Користуючись підтримкою колег, Юлій Цезар організував військовий похід до Галлії (територія сучасної Франції). Під час тривалої Галльської війни (58-50 рр. до н. е.) приєднав до Риму величезну територію. Цезар вийшов до протоки Ла-Манш і навіть переправився на Британські острови. Завойовані землі увійшли до складу римської держави як провінція Галлія.

Поки Красс воював з парфянами в месопотамських пустелях, а Цезар придушував повстання в Галлії, Помпей залишався в Римі і все більше впливав на державні справи. Після смерті в 53 році до н. е. Красса Помпей фактично ставав єдиним правителем держави. Політична анархія в Римі підказувала сенатській

олігархії необхідність сильної влади. Помпей здавався сенату кращим союзником, ніж Цезар. В 52 році до н. е. Помпей був обраний консулом вперше в римській історії без другого консула.

У 50 році до н. е. Помпей, наляканий успіхами Цезаря у Галлії, почав схилити сенат до прийняття рішення про відкликання Цезаря з завойованих земель. 1 січня 49 року до н. е. сенат ухвалив відповідний наказ. Народні трибуни наклали на це рішення «вето» і втекли до Цезаря. У розпорядженні Гаю Юлію було лише два легіони (близько 10 тисяч воїнів). Перебуваючи біля кордонів Італії, він розумів, що, перейшовши річку Рубікон, розпочне громадянську війну. Зваживши всі «за» і «проти», зі словами «Жереб кинуто!» – він переправився на той бік річки. Помпей відступив до Греції, де поблизу міста Фарсал у 48 році до н. е. відбулася битва двох видатних римських полководців. Військо Цезаря нараховувало 34 тисячі піхоти і 1 400 вершників, військо Помпея – 60 тисяч піхоти і 7 тисяч кінноти. Помпей втратив 15 тисяч вбитими і 24 тисячі полоненими. Помпей після своєї поразки хотів втекти до короля парфян, але друзі його відрадили, мотивуючи тим, що парфяни після війни з Крассом були дуже вороже налаштовані до римлян. Тоді Помпей поїхав до Єгипту шукати допомоги в боротьбі з Цезарем. Але, піддавшись вмовинам придворних, молодий єгипетський король Птолемей XIV вирішив не допомагати Помпею, щоб отримати прихильність Цезаря. Назустріч Помпеєві вислали невеликий човен із кількома людьми, які, коли втікач відвернувся, вбили його. Голову Помпея єгиптяни переслали Цезарю, але останній, навпаки, засмутився, що його суперник так марно загинув.

Цезар з-під Фарсала переїхав до Малої Азії, а потім із 25 кораблями поплив до Олександрії. В Єгипті він затримався на півроку, щоб отримати гроші, які один із попередніх фараонів зобов'язався заплатити Риму, а також упорядкувати життя країни. Тоді у єгипетській королівській родині почалася війна за владу. Молодий Птолемей XIV зчепився зі своєю старшою двадцятирічною сестрою Клеопатрою. Цезар став на бік останньої, але єгипетський народ збунтувався. Врятувала Цезаря допомога, яка надійшла з Азії. На той час Цезар вже мав близькі стосунки з Клеопатрою і навіть хотів взяти її собі за жінку. Разом з Клеопатрою він подорожував Єгиптом, а потім у 46 р. до н. е. вона відвідала Цезаря в Римі. Син Клеопатри і Цезаря дістав ім'я Цезаріон.

Скориставшись ускладненням політичної ситуації у Римі (боротьба між Цезарем і Помпеєм у 49-48 до н. е.), Фарнак II у 47 до н. е. виступив проти Риму, маючи на меті відвоювати колишні землі Понтійського царства. Підкорив Фанагорію (передав в управління своєму наміснику Асандру), вторгся у Понт, захопив місто Аміс та область Віфінію. 2 серпня 47 до н. е. у битві під Зелюю (Понтійське царство) був розбитий військами Цезаря, який надіслав до Риму лаконічне повідомлення про наслідки битви («Veni, vidi, vici» – «Прийшов, побачив, переміг»). Цезаря було проголошено диктатором на 10 років, але щороку він обирався консулом. Тоді «диктатором» називали людину, яка організовує боротьбу проти зовнішнього ворога.

Головною метою політики Цезаря було відновлення стабільного життя держави. Він видав ряд законів про устрій міст у провінціях, про безкоштовне роздавання хліба, а також закон проти розкоші, за яким було заборонено користуватися ножами, носити пурпуровий одяг і перли.

Цезар необмежено користувався своєю фактичною владою. Його розпорядження вважали за законні акти, а новообрані урядовці складали присягу, що шануватимуть його волю.

Цезар пам'ятав про всі зневаги, що їх зазнав від senatorів, тому задумав їх підкорити. Число членів сенату Цезар збільшив до 900 і ввів до нього багатьох своїх старшин, навіть нижчого ступеня, а не раз і чужинців із Галлії та Іспанії. В сенаті він займав перше місце і брав перше слово, тому відразу задавав тон нарадам. Сенат втратив усяку державну ініціативу і тільки брав до відома те, що постановив всемогутній диктатор. Не мали значення також народні збори. Цезар не скасував їх, але, як диктатор, мав право скасувати кожен їхню ухвалу, яка йому не подобалася. На народних зборах теж ніхто не відважувався відкрито виступити проти Цезаря.

Намагався Цезар змінити і соціальний устрій Риму. Не боячись непопулярності, він зменшив дотації зубожілому населенню Рима з 300 тисяч на 150 тисяч людей. Так правитель намагався стримати наплив пролетаріату до столиці.

Також Цезар розпочав широку колонізацію Італії. Він викупив багато земель і розселяв на них ветеранів своїх армій та безземельних селян. Нові поселенці розмішувалися в старих оселях по всій країні, для скорішої асиміляції з місцевим селянством. Щоб підтримати сільське населення Італії, Цезар видав розпорядження, згідно з яким в приватних маєтках принаймні половина робітників мала бути із вільних селян, а не невільників. Селянам, які мали великі родини, він визначив окремі нагороди. Цезар взяв також під свою опіку населення італійських міст і видав нові муніципальні закони, що врегулювали міський устрій.

Нові колонії Цезар створював і в провінціях в Галлії, Іспанії, Африці і місцями у Греції та на Сході. За часів його правління в провінції було переселено близько ста тисяч людей. Ця колонізація мала подвійну мету: підняти економічне становище селянства, яке в перенаселеній Італії не могло знайти прожитку, і підсилити романізацію провінцій. Цю політику Цезаря наслідували пізніше всі римські імператори. Мешканцям провінцій він щедро роздавав римське громадянство, щоб у такий спосіб тісніше зв'язати їх з Римською державою.

Щоб звеличити своє володарювання, а також дати роботу безробітним, Цезар розпочав велике будівництво в Римі. Він побудував новий форум (ринок), що дістав його ім'я. А серед площі поставив святиню Венери – матері юліанського роду, новий будинок для засідання сенату. Цезар мав намір побудувати великий театр і публічну бібліотеку, в якій хотів розмістити книги Олександрійської бібліотеки Птолемея. Цезар задумував заснувати новий порт в Остії в гирлі Тібру, проектував нові дороги в Італії та провінціях. Планував

Цезар і розбудову провінцій, і заснування нових міст, навіть заснування другої столиці держави на Сході. А кордони римських володінь хотів пересунути за Дунай, завоювавши германів, скіфів та інші племена.

У 45 році до н. е. за наказом Юлія Цезаря було проведено реформу календаря. Цезар також ввів реформу дорожнього руху. Правила Цезаря, звичайно, були не досконалі і суттєво відрізнялися від сучасних, але дещо з них використовується і зараз. Наприклад, вулиці з одностороннім рухом. Зі сходу сонця і до кінця робочого дня (за 2 години до заходу сонця) заборонявся приїзд по Риму колісниць, екіпажів, приватних возів. А іноземці повинні були залишати транспорт за містом і пересуватися тільки пішки або в найманих паланкінах (своєрідне таксі). Щоб правила виконувалися, був створений спеціальний патруль, основне завдання якого було – не допускати сутичок між «водіями».

Незадоволені республіканці організували заколот. Цезаря вбили 15 березня 44 року до н. е., на засіданні сенату. Коли диктатор сів у своєму кріслі, один із змовників – Тулій Кімвр, попросив його відкликати із заслання свого брата. Цезар рішуче відмовив. Тоді той кинувся на Цезаря, стягнув з нього червону тогу і крикнув: «Чого чекаєте, приятелі?» Змовник Каска перший ударив Цезаря стилетом у шию. Рана не була глибокою й смертельною, і Цезар вирвав стилет з окликом: «Що робиш, проклятий Каско?» Тоді інші змовники кинулися з усіх сторін із стилетами. Цезар боронився і кричав, але коли побачив одного зі своїх близьких друзів – Брута серед змовників із витягненим стилетом, закрив собі лице тогою і перестав боронитися. Оповідали пізніше, що останніми його словами були: «І ти, Бруте, проти мене?». Він упав мертвий під статуєю Помпея, діставши 23 рани, бо кожний змовник запрявся взяти участь у самосуді.

Вбивство Цезаря відновило громадянські війни у Давньому Римі, спричинило початок занепаду Римської республіки і зародження Римської імперії, яку очолив всиновлений Цезарем Октавіан Август.

У Стародавньому Римі існувала змішана греко-римська культура, багато освічених римлян володіли грецькою мовою.

На ранніх етапах розвитку Римської республіки рід і сім'я відігравали провідну роль у вихованні. Хлопчики до 7 років, а дівчата довше росли й виховувались під наглядом матері або літньої родички, якій доручалося виховання дітей. Сімейно-домашній устрій був типово патріархальним. За римськими звичаями, батько мав право навіть позбавити життя сина-немовля або продати дорослого сина. За виховання дітей голова сім'ї був відповідальним перед общиною. Батьки виховували і навчали як власних синів, так і прийомних.

Навчання передбачало суто практичну мету – підготувати дитину до суспільної, військової і господарської діяльності в тих її формах, які були обумовлені соціальним становищем сім'ї. Так, син ремісника або селянина, крім читання, рахування і письма, чого навчали всіх, готувався до роботи в господарстві батька; син сенатора навчався володіти зброєю, плавати, їздити верхи, знайомився з державним устроєм й історією Риму, привчався керувати сільськогосподарськими роботами в помісті.

Навчання було підпорядковане важливому виховному завданню – підготовка римського громадянина, здатного пожертвувати всім заради свого роду і своєї держави, хороброго воїна, який з презирством ставиться до всього іноземного, найперше до рабів, а також консервативного політика, скупого й жорстокого землевласника.

Організованими формами соціального виховання в Римі були **тривіальні школи** – приватні навчальні заклади. У них навчалися діти 7 – 12-літнього віку. Завдання його полягало в оволодінні навичками читання, письма і лічби. Метод навчання читанню був буквоскладальним, рахувати учні навчалися за допомогою пальців і **абака**, писати – водючи рукою дитини, пізніше даючи їй переписувати слова і тексти моралізаторського змісту. Заняття тривали весь день з перервою на обід. Дисципліна підтримувалась за допомогою тілесних покарань. Приміщення й обладнання шкіл були вбогими – не рідко це була

частина вулиці, огорожена простирадлом (**тривіальний** від латинського *trivialis*, буквально – «той, що знаходиться на перехресті трьох доріг», «вуличний»). Незважаючи на погані умови і низьку якість навчання, школи ці були масовими і забезпечували розповсюдження грамотності серед вільного населення. У такому вигляді початкові школи проіснували до занепаду Стародавнього Риму, лише з тією відмінністю, що **в епоху імперії** все більше початкових шкіл **створювалися і фінансувалися** місцевими органами влади.

Професія вчителя елементарної школи прирівнювалася до професії ремісника і не користувалася повагою. Учителі були переважно вихідцями з соціальних низів, відкриваючи школи, самі шукали учнів і плату (надзвичайно низьку) отримували від батьків учнів.

У першій половині II ст. до н. е. Рим завойовує і підпорядковує собі низку держав Середземномор'я (Карфаген).

**Ганнібал Барка** (247-183 р. до н.) – карфагенський військовий та політичний діяч, який вважається одним з найкращих полководців давнини. За життя був головним ворогом Римської республіки.

Ганнібал виявив себе геніальним полководцем, так що навіть римляни висловлювалися про нього з незвичайними похвалами. Римський історик Лівій так його характеризує: «... Він відзначався сміливістю й відвагою, коли доводилося пускатися на небезпечні діла, еднав мудрість з умілістю долати труднощі. Праця і негоди не ослаблювали сил його тіла і не зменшували сили духа. Він був витривалий на спеку і мороз, їжу, споживав тільки в міру потреби, не шукав розкошів у їжі, не мав означеної пори до праці і спочинку, так само сторожкий був удень, як і вночі, спочинкові посвячував тільки ті хвилини, що лишалися йому від праці. Для сну не шукав спокійного місця й вигідної м'якої постелі. Можна було часто бачити, як спочивав на голій землі між становищами й обозовими сторожами, серед громади вояків, накритий тільки вояцькою буркою. Не дбав про величавість убрання, а тільки про коней і зброю старався і тим перевищував товаришів. Не мав рівного собі ані серед піхоти, ані в кінноті, перший виходив назустріч, перший вступав у бій, останній з битви йшов. Але поруч із такими світлими рисами цей муж мав і великі недоліки. Знаменувала його жорстокість і віроломність, що перевищувала навіть «пунічну» зрадливість, про яку говорить приповідка. Він був без сумління, віри, побожності, не боявся богів, за ніщо уважав присягу й правдомовність; ніщо не було святе для нього, на все готовий був підняти руку...».



Як головнокомандувач карфагенського війська він захопив у 219 до н. е. Іспанію і пішов через Піренеї і Альпи на Рим. У його війську було 40000 піших вояків, 8000 вершників і 37 бойових слонів. Після перетину річки Родан (сучасна Рона) він отримував як підтримку з боку галльських племен та їх вождів, зокрема Бранка та Магала, відчайдушний спротив. При переході через Альпи значна частина війська була втрачена, тим не менше, Ганнібал розбив римлян у двох битвах в долині річки По. Просуваючись вздовж Апеннін, Ганнібал ще два рази завдав римлянам нищівної поразки – при Тразименському озері у 217 до н. е. і під Каннами у 216. Остання, в якій він розбив 8 римських легіонів, стала класичним прикладом в історії військового мистецтва. В таких умовах Рим перейшов на тактику зволікання, ухиляючись від подальших битв. Карфагенське військо роками човгало по Апенінському півострові, грабуючи місцеве населення і не знаходячи гідного супротивника.

Коли римські війська під командуванням Сципіона з'явилися в Північній Африці, уряд Карфагена спішно викликав на допомогу Ганнібала. Не зазнавши жодної поразки за п'ятнадцятирічне перебування в Італії, Ганнібал вимушений був тепер залишити її і тим самим визнати крах всього походу. У 203 до н. е. Ганнібал повернувся до Карфагена, а наступного року при Замі він програв битву Сципіону. Цікава історія підготовки до битви при Замі. Рухаючись на зустріч римлянам, Ганнібал, як завжди, вислав уперед розвідників. Вони потрапили до рук ворога. Сципіон дозволив їм роздивитись табір, побачити усе чим він оперує. Потім поцікавився у розвідників, чи усе вони добре запам'ятали, відправив їх до Ганнібала. Такий креативний хід засвідчив упевненість Сципіона у власних силах і створив певний психологічний дискомфорт Ганнібалу, що у цілому із нерівністю військових потуг спричинило першу і єдину поразку великого карфагенського полководця.

Після війни Карфаген відзначив свого героя Ганнібала, передаючи йому владу одного із суфетів. Саме тепер він показав, що був не тільки видатним полководцем. Наполягаючи, щоб Карфаген уклав з Римом мир, він зайнявся внутрішніми справами і, ставши верховною посадовою особою держави у 196 до н. е., був відповідальним за ряд реформ. Ганнібал намагався провести демократичні реформи в управлінні держави, щоб пристосувати її до нових кабальних умов. Але стара карфагенська аристократія не хотіла піддатися ніяким змінам і внесла до Рима скаргу на Ганнібала. Тоді великий полководець наважився покинути невдячне місто.

Спочатку Ганнібал виїхав до Фінікії, до Тіра. Пізніше переїхав до Ефеса в Малій Азії й тут зав'язав стосунки із сирійським царем Антіохом III. Подав йому план великої коаліції проти Рима, в якій мали б узяти участь Карфаген, грецькі міста, Македонія й держава Селевкідів. Антіох пристав на цей план і розпочав війну з Римом. Сам Ганнібал розраховував, що Антіох дасть йому армію і флот для вторгнення в Італію. Натомість він опинився на чолі 30 фінікійських кораблів і з ними рушив в Егейське море. Але похід йому не вдался: йому заступив дорогу флот острова Родос і присилував повернутися. Не пощастило й Антіохові у війні з Римом, і коаліція розпалася. Ганнібал тоді виїхав до Вірменії, а потім вступив на службу до короля Віфінії Прузія. З віфінським флотом він переїхав на морі морські сили Пергама (кидали на борт кораблів ворога банки зі зміями). Тоді, занепокоєний його діяльністю, Рим зажадав від Прузія видачі карфагенського полководця. Ганнібал не мав уже ніякого виходу і в 183 р. до н. е., коли по нього прийшли найняті Римом убивці, покінчив життя самогубством.

У цей час зростає роль культури, науки і мистецтва в житті суспільства. Відбуваються зміни в системі римського виховання. Виникають **граматичні школи** – навчальні заклади підвищеного типу, які спочатку відкривалися грецькими вчителями і були подібними до тих, що існували в інших частинах елліністичного світу. Навчалися в них хлопчики віком **від 12 до 16 років**, які вже вміли читати й писати, здобувши ці знання вдома або в початковій школі. Здебільшого це були діти знатних і багатих. Перші такі школи з'явилися в 60-х рр. II ст. до н. е. (на кінець республіки в м. Римі їх налічувалось близько 20); вони були поширені в Італії і провінціях. Навчання розпочиналося з виправлення вимови, вправ у словотворенні, знайомства зі стилістикою. Потім вивчали уривки з творів Гомера, Вергілія, Цицерона, Тита Лівія та інших авторів. Учителі цих шкіл («граматики» або «літератори») займали більш високе соціальне становище у порівнянні з учителями елементарних шкіл. Вийшовши з соціальних низів, вони перебували навіть на державній службі, окремі з них добивалися політичного визнання. Окрім латинської мови, у граматичних школах вивчали грецьку мову, що сприяло поширенню в Римі багатьох демократичних і гуманістичних ідей, характерних для грецької культури класичної доби. Граматичні школи проіснували до кінця Римської імперії. У I ст. н. е. з'являються граматичні школи для дівчаток.

Для молоді з аристократичних сімей існували, як і в Греції, **риторські школи**, в яких учні навчалися складати промови на задану тему і виголошувати їх. Вчителі риторського мистецтва давали одночасно знання з філософії, історії, права. Навчання в цих школах передбачало забезпечення різнобічного для того часу розумового розвитку. У навчанні красномовству цінувалася, перш за все, зовнішня ефектність, форма, а не зміст. Учні тренувалися спочатку, виголошуючи декламації, монологи, з раніше підготовленою темою, а потім у контраверсіях – вигаданих судових процесах, в яких один з учнів грав роль захисника, другий – відстоював позицію звинувачення (рольова гра).

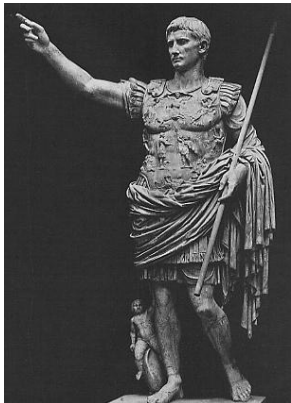
Учителі риторики були впливовими людьми, брали активну участь у політичному житті, в окремих випадках посідали державні посади.

На початку VI ст. н. е. риторські школи припинили своє існування, поступившись місцем християнським школам раннього Середньовіччя.

Для дітей римської знаті створювалися своєрідні виховні центри – **колегії для юнацтва**. Вперше вони були утворені у Римі імператором Августом (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.) для молоді **патриціанських родів** з метою формування правлячої еліти, потім поширилися по всій імперії. У Римі склалася традиція на завершальному етапі навчання влаштовувати для молодих риторів своєрідні

освітньо-пізнавальні подорожі в елліністичні центри культури й освіти – Афіни, Пергам, Олександрію.

**Октавіан Август** (63 р. до н.е. – 14 р. н.е.; імператор з 27 р. до н.е.) зосередив у своїх руках необмежену владу. У 29 р. до н.е. він переглянув склад сенату і позбавив посад прибічників Марка Антонія, республіканців і своїх особистих ворогів. Щоб привернути на свій бік городян, він відсвяткував кілька тріумфів, під час яких роздавав гроші й хліб. Тоді ж сенат присвоїв йому титул імператора. Протягом свого правління Октавіан 21 раз отримував цей титул. Хитрий політик, Октавіан на спеціальному засіданні сенату зрікся влади диктатора і консула, залишив собі тільки почесне звання принцепса сенату, тобто першого серед сенаторів. Проте, незважаючи на існування сенату та інших виборних органів влади, принцепс Октавіан правив одноосібно. Форма правління державою на чолі з принцепсом дістала назву «принципат». Вона проіснувала майже 300 років.



Залежний від Октавіана сенат надавав йому все нові й нові титули й посади. Серед них – почесне звання Август («звеличений богами»), яке перетворилося на титул. У 2 р. до н.е. Августу надали титул «батько вітчизни». У 23 р. до н.е., незважаючи на те, що він був патрищем, його обрали народним трибуном. Цю посаду Август отримував 37 разів. В Октавіана була власна скарбниця – фіск. До неї надходили прибутки з Єгипту, який став його власністю, а також з провінцій Галлія, Іллірія, Македонія і Сирія. Під командуванням Октавіана перебували 300 000 відданих йому вояків, які були надійним зрядом для утримання порядку в державі, захисту її кордонів та завоювання нових земель.

Побоюючись змов, він набрав особисту охорону – преторіанські когорти (9 000 воїнів). Командирами преторіанців – префектами – Октавіан призначив відданих йому воєначальників.

Принцепс проводив політику «батога і пряника». Незаможним громадянам він і далі роздавав гроші та хліб, влаштовував дивовижні свята, наказав спалити списки боржників. Разом з тим Октавіан повернув рабів-утікачів їхнім господарям і відновив закон, за яким за вбивство господаря карали на смерть не тільки винного раба, а й усіх невільників, які під час злочину були в будинку.

Дбав Октавіан Август і про розширення кордонів Римської держави. На провінції було перетворено Паннонію (сучасна Угорщина) та Германію (сучасна Німеччина). Під владою Риму опинилися величезні території. Але подальше розширення кордонів було зупинене численними повстаннями на підкорених територіях. Октавіан зосередив сили армії на охороні кордонів держави. Зрештою, Август пишався тим, що дав римському народові мир. Він започаткував культ божества мирного часу – Августів Мир – і побудував на Марсовому полі мармуровий вівтар Миру. І справді правління Октавіана забезпечило стабільність у суспільстві. Сильна влада була здатна протистояти як повстанням рабів та невдоволенню громадян, так і зовнішнім ворогам. Могутня держава за часів Октавіана стала називатися Римською імперією.

В історію Октавіан увійшов не тільки як політик, а й як будівничий. За його наказом було споруджено форум Августа, храм Марса-Месника, який мав нагадувати римлянам, що принцепс помстився за смерть Юлія Цезаря. З допомогою свого заможного друга Мецената він матеріально підтримував поетів. Тому і в наш час людей, які допомагають митцям, називають меценатами.

Август дожив майже до 76 років. Похований він був у Римі в спеціально збудованому мавзолеї. Після смерті (у 14 р. н.е.) Октавіана оголосили богом. Відомий вислів Октавіана Августа: «Поспішати слід повільно». Август вважав, що прищвидшення має відбуватись не за рахунок ретельного обдумування, особливо коли це стосується полководця на полі бою.

У перші століття нашої ери в Римській імперії сформувався канон, що визначив зміст інтелектуальної культури і виховання. Римський письменник і вчений **Варрон** (116-27 рр. до н. е.) виділив **дев'ять обов'язкових предметів**: граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію, музику, медицину і архітектуру. До V ст. нашої ери зі шкільного курсу поступово були вилучені медицина й архітектура, тим самим сформувалися **«сім вільних мистецтв»**, що стали основою освіти в епоху середньовіччя. Шкільні навчальні предмети отримали назву **«вільних мистецтв»**, оскільки призначалися для дітей вільних громадян.



У пізній Римській імперії утвердився поділ шкільного курсу «семи вільних мистецтв» на дві частини – **трипуття або трівіум** (граматика,

риторика, діалектика) і **чотирипуття або квадрівіум** (арифметика, геометрія, астрономія, музика). Заслуга у створенні такої класифікації належить римському філософу і авторові шкільних підручників **Боецію** (бл. 480-525 рр. н. е.). В основу побудови шкільних підручників ним був запропонований метод компіляції – поєднання в тексті фрагментів, узятих із різноманітних джерел. Підручники, укладені Боецієм, мали особливий вплив на школу періоду Середньовіччя.



**Боецій** (480-525) – римський філософ-неоплатонік, математик і теоретик музики, теолог та політичний діяч пізньої античності, римський патрицій, міністр при італійському королі Теодоріху, пізніше був засуджений за зраду Візантії і ворожіння, ув'язнений у Павії, підданий тортурам і вбитий.

Автор трактатів з логіки і коментарів до творів з логіки Порфірія та Арістотеля. Коментував та перекладав твори Цицерона. Математичні твори Боеція не були оригінальними, але відіграли важливу роль у поширенні математичних знань в Європі. Його «Основи арифметики» є авторизованим перекладом «Арифметики» Нікомаха, а «Мистецтво геометрії» – перекладом перших трьох книг «Начал» Евкліда. Великою популярністю користувався п'ятитомний твір Боеція «Про музику», який є основним джерелом відомостей про античну музичну теорію.

Військову підготовку молодь проходила у військових частинах – легіонах (армійські підрозділи чисельністю 6-10 тис.).

Особливе виховання у тогочасному Римі здійснювалось у гладіаторських школах. Гладіатори (лат. *gladiator*, від *gladius* – меч) – раби у Стародавньому Римі; військовополонені та інші особи, яких примушували битися на арені цирку між собою або з дикими звірами. Гладіаторські бої виникли з етрусських обрядів ритуальних вбивств рабів і військовополонених під час поховань знаті. Перші такі бої відбулися в Римі в 264 р. до н. е. Навчалися гладіатори в спеціальних школах (у Римі, Капуї, звідки почалося повстання Спартака, у Пренесті). Школа гладіаторів називалась **лудос**. Залишки гладіаторських шкіл були знайдені при археологічних розкопках в Римі і Помпеях. Лудос – це сотні маленьких кімнаток без вікон, що виходили у внутрішній двір, де цілий день тривали заняття. Жили гладіатори по двоє в голих кімнатках розміром 3-4 квадратних метрів. Вважалося дуже почесним отримати запрошення на тренування імператорських гладіаторів. Сама казарма, де жили учні, була розділена на добре ізольовані приміщення, там були сховища для різних видів озброєння. Велика школа готувала до 2000 гладіаторів на рік. При кожній школі обов'язково була і своя в'язниця. У школі навчались не тільки раби і полонені. Туди приходили прості римляни, які збідніли чи потрапили у боргову кабалу. Арена дозволяла не тільки здобути славу, а й заробити немалі гроші. Усе це було пов'язано із великим ризиком для життя.

Важкоозброєні гладіатори носили імена народів, з яких вони походили – фракійці, самніти, галли.

Існували також такі розряди гладіаторів:

- веліти – ті, що билися дротиками;
- ретіарії (рибаки) – які билися з тризубом і металевією сіткою;
- бестіарії – які билися з дикими звірами;
- андабати – які виступали в шоломах з прорізами для очей;
- дімахери – які змагалися без щита і шолома з двома кинджалами;

- еквіти – які билися на конях зі списом, мечем і невеликим круглим щитом;
- естуарії – які змагалися на бойових колісницях, керованих візниками;
- лакварії – які ловили арканом;
- лухорії – які билися дерев'яним мечем або затупленою зброєю;
- петніарії – які билися бичем або палицею.

Влаштувалися і морські бої.

У період імперії виступ починався урочистим ходом гладіаторів з вітальними криками *Ave Caesar, moritorite salutant* – «Хай живе Цезар, ті, що йдуть на смерть, вітають тебе». Битву починали поставлені парами один проти одного лухорії і петніарії. Переможений гладіатор підіймав вгору вказівний палець як знак прохання про помилування.

Найвідомішим римським гладіатором був фракієць Спартак.

**Спартак** (109 – 71 р. до н. е.) – гладіатор, вождь і лідер рабів під час Третьої рабської війни, великого повстання рабів проти Римської республіки. Мало що відомо про Спартака сьогодні, історичні відомості, що збереглися, іноді суперечливі за своєю структурою і не завжди можуть бути надійними. Спартак був досвідченим воєначальником: його армія складалася лише з утікачів-гладіаторів і рабів, і розбила в ряді битв кілька досвідчених римських легіонів.

Повстання Спартака часто розглядається істориками як боротьба пригнобленого народу за свою свободу проти рабовласницької знаті, але тепер є певні докази того, що цей внутрішній бунт інспірувало Боспорське царство, що ворогувало з Римом. Давні джерела однастайні у тому, що Спартак був фракійцем. Плутарх описує його як «кочовика фракійського складу». Аппіан каже, що він був «фракійцем за походженням, який колись служив солдатом з римлянами, але з тих пір потрапив у полон і був проданий у гладіатори». Флор описує його як одного з «фракійських найманців, який став римським солдатом, від солдата – дезертиром і розбійником, а



потім – гладіатором». Деякі автори вважають Спартака уродженцем фракійського племені «маеді», яке в історичні часи займало площу на південно-західній околиці Фракії (нині південно-західна Болгарія). Плутарх писав, що дружина Спартака, віщунка племені маеді, була поневолена разом з ним.

Ім'я «Спартак» згадується в Чорноморському регіоні відповідно до інших обставин: царі фракійських династій Боспорської держави і Понта, як вважається, заснували чорноморський легіон. Сьогодні відомі фракійські варіанти «Спарта» «Спардакус» або «Спарадокос», батько Севфа I з Одриського царства.

74 року до н. е. – 73 року до н. е. він разом із сімдесятьма гладіаторами втік зі школи гладіаторів, володарем якої був Лентул Батіат (місто Капуя) і розташувався табором на горі Везувій.

Впродовж наступних двох років з військом, що розрослося до 100 тисяч воїнів (за іншими даними – до 20 тисяч воїнів), Спартак пройшов всю Італію від Альп до Мессинської протоки. 72 року до н. е. у запеклих битвах він по черзі розбив кожного з трьох тодішніх консулів. Зрештою Спартака загнали у глухий кут в Петелії, Луканія, перед тим відокремивши від галльських та германських союзників, претор Марк Ліциній Красс розбив його військо. За легендою, Спартак загинув з мечем в руці, спершу вбивши свого коня, щоб унеможливити втечу з поля бою.

Якщо глядачі (або іноді тільки імператор) хотіли врятувати його, то підіймали вгору великий палець або махали хустками. Великий палець, направлений вниз, означав смерть воїна. Гладіатор міг заслужити і звільнення від служби після вдалих виступів. Такі відставні гладіатори називалися рудіаріями, свою бойову зброю вони присвячували храму Геркулеса.

Отже, римська система виховання існувала до VI ст. н. е. У Стародавньому Римі існувала змішана греко-римська культура, багато освічених римлян володіли грецькою мовою. На ранніх етапах розвитку Римської республіки рід і сім'я відігравали провідну роль у вихованні.

Навчання передбачало суто практичну мету – підготувати дитину до суспільної, військової і господарської діяльності в тих її формах, які були обумовлені соціальним становищем сім'ї. Навчання підпорядковувалось важливому виховному завданню – підготовці римського громадянина, здатного пожертвувати всім заради свого роду і своєї держави, хороброго воїна, який з презирством ставиться до всього іноземного, у першу чергу – до рабів, а також консервативного політика, скупого й жорстокого землевласника. Організованими формами соціального виховання в Римі були тривіальні школи – приватні навчальні заклади (тривіальний від латинського *trivialis*, буквально – «той, що знаходиться на перехресті трьох доріг», «вуличний»). В епоху імперії все більше початкових шкіл створювалися і фінансувалися місцевими органами влади. Виникають граматичні школи – навчальні заклади підвищеного типу. Для молоді з аристократичних сімей існували, як і в Греції, риторські школи, де навчалися складати промови на пропоновану тему і виголошувати їх. Для дітей римської знаті відкривали своєрідні виховні центри – колегії для юнацтва. Вперше вони були утворені імператором Октавіаном Августом у Римі для молоді патриціанських родів з метою формування правлячої еліти. Римський письменник і вчений Варрон виділив дев'ять обов'язкових предметів: граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію, музику, медицину і архітектуру, які лягли в основу змісту освіти. Згодом ці науки, за виключенням архітектури і медицини, назвали «сім вільних мистецтв» – тобто, науки, що викладались дітям вільних громадян. Військову підготовку молоді проходила у військових частинах – легіонах. У римський період античності розвиваються лудоси – школи для виховання воїнів-гладіаторів (гладіаторів – від лат. «*gladius*» – меч), що брали участь у видовищних, але смертельних боях на потіху римським громадянам.

## 2. Ідеї провідних мислителів Стародавнього Риму в контексті соціального виховання

Становлення філософської думки щодо соціального виховання несе на собі відбиток елліністичної традиції (грецька культура змішана з культурами держав сходу).



Характерні для епохи ранньої республіки уявлення про виховання і навчання найяскравіше викладені в творах **Катона Старшого** (234-139 рр. до н. е.), написаних ним як навчальний посібник для свого сина – «Книга, присвячена сину», в якій подано практичні поради і вказівки з сільського господарства, риторики, медицини; вони проникнуті повагою до досвіду батьків. Катон наполягав на **консервації традицій домашнього виховання**. Хоча Катон володів освіченими рабами, яким можна було доручити виховання дітей, він не користувався їх послугами і сина виховував сам («Не подобає рабу, повчаючи, сварити мого сина»). У присутності свого сина Катон уникав непристойних висловлювань, приділяв час іграм з дітьми.

**Марк Туллій Цицерон** (106-43 до н.е.) був оратором, політичним діячем, філософом і педагогом. Плутарх в «Життєписах» зауважив, що Цицерон вже в



дитинстві настільки перевершував своїх товаришів по школі, що їхні батьки приходили на заняття, щоб подивитися на чудодитину. Цицерон навчався у найкращих римських ораторів, філософів, а також брав уроки у трагічних і комічних акторів. Він здійснював освітні подорожі до Афін, Малої Азії і на острів Родос. Плутарх розповідав, що на Родосі Цицерон справив

сильне враження на філософа Посідонія, який про нього сказав такі слова: «Тебе, Цицерон, я хвалю і дивуюся, але шкодую про долю Еллади, бо вочевидь переконуюся, що єдине з прекрасного у нас – освіченість і красномовство – і те, завдяки тобі, – стало надбанням римлян».

Повноцінної освіти гідні одиниці, вважав Цицерон, більшість римлян потребують насамперед «хліба і видовищ». Під впливом грецької філософської традиції Цицерон вивчав духовне життя людини як складний потік мінливих станів. Кожного штовхають до загибелі запальність, жадібність, хтивість, помутніння розуму. Але є сили, які дають надію і перешкоджають його загибелі: це – всеперемагаючий розум і розсудливість. Допомогти людині керуватись у житті здоровим глуздом повинні насамперед батьки, сім'я.

Ідеальний вихователь, як вважав Цицерон, – досконалий ритор, художник слова і громадський діяч. Єдиним шляхом для досягнення справжньої людської зрілості є систематична й неперервна освіта й самоосвіта. Ритору необхідно, перш за все, засвоїти загальну культуру. Для майбутнього ритора характерними повинні бути такі риси особистості, як тактовність, чуйність, мужність, поміркованість, справедливість, розсудливість, дружелюбність, бажання служити суспільству. Найогиднішою моральною вадою Цицерон вважав егоїзм.

Римський політичний діяч, поет, філософ **Сенека** (близько 4 р. до н.е. – 65 р. н. е.) теж зробив свій внесок у науку про виховання.

**Сенека** народився в Кордубі (Кордова, Іспанія) у заможній родині. Його батько, відомий як Сенека Старший, був видатним ритором, надавав перевагу практичній діяльності над філософією і мріяв про політичну кар'єру для синів. Заради дітей батько переїхав до Риму, тут і минули молоді роки Сенеки Молодшого.

Філософією Сенека захопився з юності, його наставники належали до школи римського стоїка Секстія. Але батькові вдалося переконати його стати державним діячем. За імператора Калігули Сенека, вже відомий письменник і оратор, отримує першу державну посаду – квестора – і входить до сенату. Одна з його промов у сенаті викликала таку заздрість Калігули, що той наказав убити Сенеку. Він залишився живим лише тому, що імператора запевнили, неначе Сенека хворий і проживе недовго.

За час правління Клавдія філософ був відправлений у вигнання на Корсику (у 41 р. н. е.), бо отримав звинувачення, пов'язані з племінницею імператора. На острові він пробув вісім років. Сенеці допомогла повернутися Агріппіна Молодша, що стала імператрицею. У 50 р. н. е. він був обраний претором і оженився на Помпеї Пауліні, заможній і впливовій жінці. Агріппіна доручила йому виховання свого єдиного сина Нерона, якому тоді було дванадцять років. Сенека погодився, сподіваючись виховати правителя-мудреця і втілити в життя ідею «вселенського граду». Протягом п'яти років Сенека був одним з його вихователів, він був автором інаугураційної промови Нерона й у період його правління досяг вершин влади й багатства. У 55 році став консулом-суфектом.

Після вбивства Агріппіни й смерті друга – воєначальника Бурра (у 62 р.) Сенека відійшов від справ і хотів повернути Нерону всі отримані від нього багатства, але Нерон відмовився прийняти їх назад. Відхід від справ уже не міг врятувати філософа. Нерон відчував, що сама особа Сенеки, яка завжди втілювала для нього норму й заборону, є певною перешкодою на його шляху. І коли в 65 році було розкрито змову Пізона, Нерон, незважаючи на майже доведену непричетність Сенеки, наказав своєму наставникові померти. Виконуючи наказ імператора, Сенека вчинив самогубство; його смерть нагадує сучасникам смерть Сократа.

Нерон наказав організувати страту Сенеки Фенію Руфу, якому допомагав Сільва (один із учасників змови Пізона). Але оскільки Сільва відзначався підлістю і мезерністю духу, він не наважився повторно прийти до Сенеки і змусити того виконати наказ імператора – прийняти смерть. Сільва направив до Сенеки центуріона, який прийшов до Сенеки і виклав вердикт, на що «Сенека, аніскільки не бентежачись, зажадав таблички для складання заповіту. Коли ж сотник відмовив йому в цьому, він звернувся до своїх друзів з такою промовою: «Раз мені заборонено віддячити вам подарунками, заповідаю вам єдине, що мені залишилося, те, що найдорожче, – мій спосіб життя. Якщо ви будете пам'ятати добре приклад мого життя, то ваша вірність кращим заповідям буде для вас джерелом вічної слави». Друзі Сенеки розплакались, але він заспокоював їх і закликав до мужності лагідно, але з деякою суворістю, кажучи: «Де результат наших уроків мудрості? Де ваш розум, який ми протягом стількох років привчали мужньо переносити удари долі? Хіба жорстокість Нерона Вам невідома? І кого ж ще має убити імператор після того, як він убив свою матір і свого брата, як не свого колишнього вихователя і наставника?». Говорячи таким чином, звертаючись до всіх присутніх, Сенека обійняв свою дружину і, трохи розчулений через власне нещастя, став молити її втішитися в печалі і шукати собі розради у добродієнному житті. Пауліна заперечувала проти розради і втіхи і зажадала померти разом з чоловіком. Вона вимагала, щоб її закололи мечем. Сенека не хотів забирати в неї такої слави, відданості вірної дружини, друга і соратника свого знаменитого чоловіка. Також Сенека побоювався, щоб дружина його, залишившись без підтримки, не піддавалась важким образам. Тому він сказав їй: «Я вказував тобі на розради, які може дати життя, але ти віддаєш перевагу смерті. Я не буду противитися. Помремо ж разом з однаковою мужністю, але ти з більшою славою». Після цих слів обидва порізали собі вени на руках. У Сенеки, виснаженого старістю і напруженим життям, кров витікала дуже повільно. Щоб прискорити її витікання, він наказав розрізати вени також на ногах і на колінах. Стомлений нестерпним болем і боячись збентежити свою дружину стражданням, а також сам побоюючись страждань дружини, Сенека звелів перенести себе в іншу кімнату. Там він, не втрачаючи красномовства, звертався востаннє з мудрими настановами до друзів і учнів. Знаючи про те, що Нерон не має підстав для ненависті до Пауліни, наказав друзям урятувати їй життя. Раби і вільновідпущеники перев'язали їй вени і зупинили кров, невідомо, втім, чи дала вона особисту згоду на це. Оскільки в суспільстві люди схильні вірити тільки в гірше, то були й такі, які запевняли, що, поки вона боялася жорстокості Нерона, вона шукала слави померти разом з чоловіком, а коли у неї з'явилась надія на милостиве ставлення імператора, в неї прокинулось велике бажання жити. Після цього вона прожила ще кілька років, зберігаючи повагу до світлої пам'яті чоловіка. Тим часом Сенека, так як кров витікала у нього повільно, і смерть не наступала, попросив Стація Аннея, свого друга і досвідченого лікаря, дати йому отрути, приготовленої про всяк випадок заздалегідь. Сенека прийняв цю отруту, але марно, оскільки тіло його вже почало відмирати. Тоді він увійшов в гарячу ванну, де і задихнувся від випарів гарячої води. Його тіло було спалене без жодних урочистих обрядів. Так заповідав він незадовго перед смертю. Заповіт цей було знайдено між його рукописами.



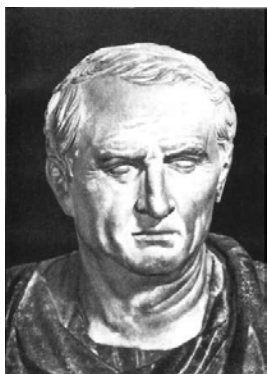
Одним зі своїх завдань Сенека вважав спробу направити співгромадян до морального ідеалу, проте він розумів, що на цьому шляху неминучі компроміси між ідеалом і реальною дійсністю. І тому важливу роль у його вченні відіграє поняття совісті, або моральної норми, яка дозволяє людині гармонійно поєднати розумне служіння суспільству із збереженням внутрішньої свободи. Найбільша ж користь суспільству і благоденство державі можуть бути принесені правителем, який слідує моральній нормі. Ось чому він так серйозно і ревно поставився до своєї місії вихователя.

Сенека критикував формалізм шкільної системи, що виховує тіло, а не душу. Тому, головне завдання виховання, за твердженням Сенеки, – моральне вдосконалення людини. Мудрець вважав філософію найважливішим засобом виховання. Він стверджував, що досягти природу й самого себе можна, якщо опануєш філософію, що є і головним засобом морального вдосконалення людини. Проблеми морального виховання висвітлені ним у трактаті «Листи на моральні теми», «Моральні листи до Луцилія». Основний метод виховання – спонукання людини до формування божественного ідеалу. «Норму» Сенека відносить до основних понять, що характеризує процес виховання. Тому в своїй педагогічній діяльності вихователь не повинен допускати відхилень від норми,

а власною поведінкою її утверджувати (приклад старшого наставника). При цьому основним виховним засобом є повчальні бесіди, проповіді з прикладами із життя та історії.

Будучи прихильником енциклопедичної освіти, філософ не вважав традиційні «сім вільних мистецтв» основними шкільними дисциплінами. Критикуючи їх, Сенека висловлювався за те, що основу виховання й навчання має складати засвоєння учнями моральних основ: «Лише одне робить душу досконалою: непорушне знання добра і зла досягається філософськи – адже ніяка інша наука не досліджує добро і зло».

Засновником педагогічної риторики став **Марк Фабій Квінтіліан** (42 р. н. е. – біля 118 р. н. е.) – адвокат і оратор, головною працею якого стала «Ораторська освіта» у 12 книгах, серед яких можна виокремити «Про домашнє



виховання хлопчика», «Про риторське навчання». Квінтіліану належить прогресивна думка, що всі діти мають певні позитивні задатки від природи, а завдання вихователя – розвинути їх. Квінтіліан відкрив першу державну школу риторики. У 70-х рр. імператор Веспасіан призначив йому пенсію, виділивши для цього кошти з державної казни. Близько 20 років Квінтіліан навчав ораторському мистецтву багату римську молодь. Серед його учнів були Пліній Молодший, Тацит і, можливо, Ювенал. Оратор пережив

кількох імператорів; правління Веспасіана і Тіта були відносно мирними, але Доміціан вважався нелагідним навіть у найкращі часи. Його зростаюча жорстокість і параноя, вочевидь, спонукали Квінтіліана потроху віддалитися від імператора, але той не ображався: у 90 р. Доміціан призначив Квінтіліана вихованцем двох своїх онучатих небожів.

Міркуючи про природу людини, Квінтіліан висловлював впевненість у позитивних основах людської натури, не вважаючи однак такі якості єдиними (діти «від природи схильні до гіршого»). Побороги погані нахили в дитини, вважав оратор, допоможе виховання. Щоб досягти високих результатів у формуванні особистості, вважав Квінтіліан, необхідно з'єднати природну доброту людини і виховання, бо, існуючи окремо, вони не принесуть користі суспільству.

Як і Плутарх, Квінтіліан говорив, що виховання має формувати вільну людину. Діти – «дорогоцінний посуд», з яким треба поводитися дбайливо і акуратно. Здорове сімейне виховання має берегти дитячу психіку, не допускати присутності дітей в «непристойних місцях». При вихованні не можна вдаватися до фізичних покарань, бо насилля знищує сором'язливість, формує рабські якості. Зважаючи на важливість вільного виховання необхідно ретельно вибирати наставника для дитини, який має бути бездоганним у моральному плані. Наставник, на думку Квінтіліана, має привчати вихованця мислити і діяти самостійно.

Відомий трибун вболівав за доступність освіти і вважав, що всі діти римських громадян гідні її отримувати. Квінтіліан вважав усіх дітей здібними

від природи, але при цьому наголошував на врахуванні у навчанні їх **індивідуальних особливостей**, що пропонував робити з 3-х років. Великого значення надавав **суспільному навчанню, спілкуванню дитини з товаришами**. Спираючись на їх підтримку, дитина стане сміливішою, усвідомить свої можливості, сили і усе більше наблизиться до головної мети – панування над собою. Шкільні дружні стосунки між товаришами вважав найдорожчими і найтеплішими, тому що вони є безкорисливими, позбавленими матеріального зиску. Вершиною освіти, на думку Квінтіліана, є оволодіння мистецтвом оратора.

Квінтіліан вважав граматику чудовою наукою: чим глибше людина пізнає її, тим більше відкриває в ній тонкощів, придатних для розвитку ерудиції, гнучкої мудрості, розуму. При організації читання потрібно звертатися до творів кращих авторів, що стане могутнім засобом для розумового й морального виховання. Навчальна програма Квінтіліана закінчується мораллю («наука про чесноту»), геометрією («удосконалює розуміння») і музикою.

У вчителеві Квінтіліан бачив **високоосвічену особистість**, що любить і вивчає дітей, обережно поводить себе при застосуванні нагород і покарань у вихованні учнів. Квінтіліан **був проти покарань дітей**, особливо тілесних (вони повинні існувати тільки для рабів).

Квінтіліан черпав свої ідеї з греко-римської культурної спадщини (Гомер, Гесіод, Есхіл, Софокл, Евріпід, Демосфен, Цицерон та ін.)

Мету виховання Квінтіліан бачив у серйозній підготовці до виконання громадянських обов'язків. Ідеалом людини-громадянина він вважав афінського політичного діяча Перикла.

Квінтіліан віддавав перевагу організованим формам соціального виховання – школі, яка, на його думку, є ефективнішим інститутом підготовки громадянина до життя, аніж сім'я («Світло хорошої школи краще, аніж затінене усамітнення в сім'ї»). Квінтіліан стверджував, що дух змагання, честолюбні наміри у навчанні – корисні, бо вони є причиною багатьох чеснот. Квінтіліан вважав, що оволодіти мистецтвом оратора можна, докладавши зусиль, оскільки поетами народжуються, а ораторами стають. Досягти такого високого результату він пропонував за допомогою певної системи виховання. Першим її щаблем є домашнє виховання. На цьому етапі важливо вибрати няню чи наставника для дитини (уникати дилетантів). До 7 років дитина повинна оволодіти латинською і частково грецькою граматиною (пропонувалося починати з іноземної мови, бо потім легше засвоюються правила рідної мови). У процесі домашнього навчання необхідно пробуджувати інтерес «похвалою» і «забавами», щоб дитину зацікавлювало навчання. При цьому не слід втрачати відчуття міри і дотримуватись «золотої середини».

У програму початкового шкільного навчання включався ряд предметів. На першому місці стояли заняття граматиною і риторикою (мистецтво красномовства). Квінтіліан зауважував, що мистецтво оратора вимагає знання багатьох наук.

Оратором пропонувався ряд прийомів мнемонічного характеру для розвитку пам'яті. Такий, наприклад, був «топологічний прийом», коли реальну чи уявну кімнату ділили на кілька десятків «місць для запам'ятовування». Такі вправи допомагали розвивати асоціативну пам'ять.

Отже, ідеї соціального виховання у добу римської античності несуть на собі відбиток елліністичної традиції (грецька культура змішана з культурами держав сходу). Мислителями римської античності підкреслювалась необхідність відходити від традицій домашнього виховання (Катон Старший); пропагувався як ідеальний вихователь – досконалий ритор, художник слова і громадський діяч (Ціцерон); акцентувалась увага на заняттях філософією, бо вона вчила давати правильні моральні оцінки усьому, дотримуватись норми, яку, в першу чергу, має виконувати вихователь, подаючи відповідний приклад підростаючому поколінню (Сенека). Римські мислителі також зауважували, що потрібно враховувати індивідуальні особливості дітей і молоді, виховувати їх у колективі (спілкування з товаришами), були проти тілесних покарань, бо саме державна школа, а не сім'я повинні турбуватись про зміст і форми виховання (Квінтіліан) тощо.

### 3. Соціальне виховання у ранньохристиянській традиції

У римському суспільстві, особливо серед євреїв у східних провінціях, у I столітті н. е. виникають ранньохристиянські общини. Перші з них з'явилися у Антіохії. У подальшому ідеї християнства були поширені по всій Римській імперії.

Для християнських общин були характерні турбота про духовне багатство людини. Християни мали інші погляди на мету, завдання, методи і зміст виховання. Ранні християни висловлювали інтереси знедоленої частини населення Римської імперії, боролися за ідеї рівності, відмовлялися від власності, висловлювали глибоку повагу до праці. Якщо в язичницькі часи у відносинах між людьми освячувався принцип **толіону** (лат. talio – відплата «око за око, зуб за зуб»), то у християнській традиції пропагувалось дотримання правила «якщо тебе ударили в праву щоку, підстав ліву», бо тільки добро може побороти зло.

У перші три століття нашої ери християни зазнавали переслідувань з боку державної влади Римської імперії (влаштовувалися гоніння на християн)



насамперед за відмову визнавати божественність імператорів. Віддаляючись від розбещеного, з їх точки зору, суспільства, вони виробили новий ідеал людини. За часів імператора **Костянтина I Великого** (285-337 рр. н. е.), коли Міланським едиктом (313 р.) християнство було визнано рівноправною релігією, християни-вчителі отримали можливість вільно

викладати в **тривіальних і граматичних школах** і тлумачити античну історію, літературу й філософію з позицій християнського віровчення.

**Цікаво знати.** Святий Костянтин (27 лютого 272 – 22 травня 337) – римський імператор, перший християнин на троні, а також православний святий, іменований рівноапостольним. Його мати Олена також

канонізована православна свята. Будучи поганином, у 312 перед битвою зі своїм суперником Максентієм, правителем Італії, мав видіння хреста («Під цим знаком переможеш»). Він звелів своїм воякам намалювати монограми Ісуса Христа на своїх щитах і здобув перемогу. Своім Міланським едиктом (313) дозволив сповідання християнства в цілій імперії. Перемігши усіх своїх суперників, став єдиним правителем і з політичних міркувань переніс столицю імперії до Візантії, пізніше перейменованому Константинополем.

Власне християнське виховання й освіта здійснювалися лише в закритих общинах на зразок «Нового заповіту» кумранітів, секти ессенів, що стали принципово новим виховним середовищем. Завдяки археологічній знахідці можна уявити характер раннього християнського виховання. Кожний член общини повинен був не тільки передати єдиновірцям все своє майно і присвятити їм особисту працю, але й віддати їм «всі знання». В общині практикувалися колективні форми навчання. Відводився певний час, «третина ночі», що присвячувалась спільному вивченню священних текстів, насамперед рукописів Старого Заповіту, апокрифічних творів, молитов вдячності. Колективні форми навчання поєднувалися з індивідуальними, такими, наприклад, як «духовне очищення» і «внутрішнє покаяння», що вважалося пропедевтикою розумової праці.

Керівники перших християнських общин одночасно були й вихователями, а тому називали їх «вчителями праведності». Основними способами навчання були усні й письмові настанови, спільне читання уривків з біблійних книг, складання і виголошення проповідей, розуміння молитов, псалмів, притч, читання вголос перекладів священних текстів. Зміст освіти орієнтувався на Біблію – збірку канонічних творів, що складалася з 2-х частин - Старого Заповіту і Нового Заповіту. Перша частина – іудейські священні тексти I тисячоліття до н. е.

Новий Заповіт був створений у християнському середовищі в I-II ст. н. е. і потужно вплинув на культурний і духовний розвиток усіх християнських народів. Основою його слугує Євангеліє (в перекладі з грецької – Блага звістка). Євангеліє є збіркою повістей про життя і вчення Ісуса Христа, де не тільки викладені нові завдання виховання, але й запропоновані форми і способи їх досягнення. Новий заповіт містить 27 книг, що написані різними авторами, з яких найвідоміший є Матвій, Марко, Лука, Іоанн, Петро, Павло. Їх педагогічні ідеї можна вважати синтезом елліністичних і старозаповітних поглядів на виховання людини, основою яких слугує вчення про любов до всіх людей, як шлях спасіння: щоб досягти порятунку і вічного життя, кожному необхідно самоудосконалюватися у напрямку християнського ідеалу.

У перших ст. н.е. зберігалась практика виховного впливу і книжного вчення з боку мандрівних вчителів, тепер уже християн. Сам Ісус Христос був мандрівним вчителем свого часу, завдання якого полягало у проповідуванні нового вчення про людину і Бога. Деякі з мандрівних вчителів ставали шкільними викладачами. У деяких християнських общинах відкривалися такі школи.

Розвивались у цю епоху і великі освітянські центри, які виникли раніше, наприклад, школа християнського богослов'я в Олександрії, очолювана у II ст. н. е. Кліментом Олександрійським, а в III ст. – Орігеном, видатним богословом і філософом.

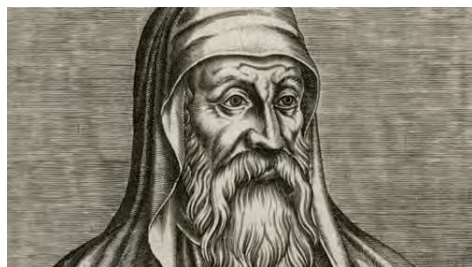
**Климент Олександрійський** (? – 215 р. н. е.) – священнослужитель і



викладач школи, автор праці «Педагог», що збереглась до наших часів, в якій він зазначав, що крім зовнішньої освіченості, характерної для язичників, у людині потрібно виховувати культуру релігійного почуття. Мета виховання, за Климентом, – **прищепити любов і повагу до християнських традицій**. Ним детально розроблені й описані правила поведінки дитини; сім вільних мистецтв – лише додатковий засіб її виховання.

У книзі Климента Олександрійського змальовано образ педагога, який веде юнаків по шляху добра і в активному діалозі закладає основи пізнання істини. Приклад життя педагога – зразок для наслідування вихованцями. Учитель повинен чітко вміти визначати виховні завдання і відповідними засобами впливати на процес їх досягнення. Метою діяльності педагога має бути не проста передача знань, не напучування, а «поліпшення душі». Через переконливе слово вчителя діти знайомляться зі зразками кращих людей, які спонукають молодь діяти аналогічно, наслідувати тих, хто творить добро і бореться зі злом.

**Оріген** (185-253/254 рр. н. е.) вбачав у людині «поєднання тіла з духом», що створює, на його думку, можливість боротьби зі злом і сприяє самовдосконаленню самої людини. Одним із найважливіших засобів самовиховання він називав слово Святого письма, яке виправляє людську природу внутрішнім спілкуванням.



Важливо зацентувати увагу на інше **ставлення християн до праці**, тісно пов'язане з вченням християнства про мораль. Усім добре відомі слова **апостола Павла**: «Хто не хоче працювати, той не їсть». Дітям необхідно прищеплювати повагу до праці, відчуття радості від неї. Така оцінка ролі праці в житті людини була зовсім новою для тієї епохи, хоча й висловлювалася раніше ще кініком Антисфеном.

**Квінт Тертулліан** (160, Карфаген – 240) – один із найвидатніших ранньохристиянських письменників та теологів, автор 40 трактатів. Його батько був сотником військової залоги у м. Карфагені. Місто славилось як один із найкращих осередків науки у державі. Тертуліан здобув якісну освіту, досконало вивчив грецьку мову та здобув знання з риторики і права. У 195 р. він одружився, однак це не завадило йому стати пресвітером. Помер видатний філософ і церковний діяч близько 240 р. у своєму рідному місті, залишившись загадкою як для своїх сучасників, так і для нас.



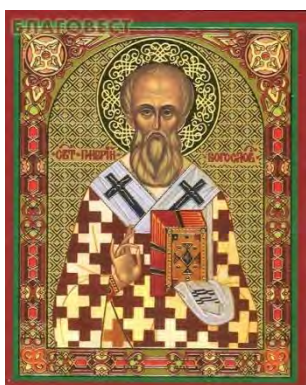
З точки зору Квінта Тертулліана, віра не потребує раціонального обґрунтування, більше того – віра несумісна з розумом. «Син Божий, прибитий

цвяхами до хреста, не соромлюсь цього, оскільки це варто сорому. Син Божий помер – немає сумнівів у правдивості цього, оскільки це безглуздо. Будучи похованим, він воскрес, – і це безсумнівно, тому що неможливо». Це висловлювання Тертуліана пізніше було викладено короткою формулою: «Вірую, бо це абсурдно» (*Credo, quia absurdum est*). Ця ідея Тертуліана – справжнє відкриття релігійного досвіду, відкриття такої реальності, яка не може бути повністю вичерпаною тільки розумовим шляхом пізнання. Виховання має відбуватись на основі глибокої віри у Христа, і розум у цьому процесі безсилий.

Великими і визначними ієрархами, учителями і проповідниками, Отцями Східної Церкви, які залишили помітний слід у вихованні на засадах християнських цінностей були: Василій Великий, Григорій Богослов, Іван Золотоуст. Вони відомі як вчителі віри, святості й науки Христової Церкви. Вони передали людям чисту віру Нікейського Собору, пояснили догмати про Святу Трійцю, Христове Божество та Пресвяту Євхаристію.

**Василій Великий** – мав надзвичайні здібності, кмітливість, велике прагнення до знань. Статки його батьків відкрили св. Василю дорогу до найвищих і найславніших шкіл того часу. Англійський історик Ф. Форвар описує особу св. Василя так: «Його риси і статура, його струнка постать, розумне обличчя, кмітливість, серйозна поведінка свідчили про його шляхетне походження. Цілеспрямованість обеззброювала його ворогів і притягувала приятелів».

Василій Великий, будучи архієпископом Кесарії у Каппадокії, проявив себе як оборонець святої віри, добрий організатор, знаменитий оратор-проповідник, визначний письменник, реформатор Богослужіння і Святої Літургії, ревний опікун сиріт та убогих, законодавець чернечого життя в монастирях.



**Григорій Богослов** (326-390). Його батько, також на ім'я Григорій, був єпископом у Назіянзі в Каппадокії. Ще до народження Григорія його побожна мати Нонна дала обітницю відправити дитину на служіння Богу. Вручаючи синові Святе Письмо, вона сказала: «Як обіцяла, приношу тебе Богу, тож сповни моє бажання. Ти народився унаслідок моїх молитов. І за це тепер молюся, щоб ти був досконалий. Вручаю тобі, мій сину, цей дорогоцінний скарб, орудуй ним впродовж цілого свого життя, а в майбутньому отримаєш ще більші блага».

Одного разу дорогою до Афін корабель Григорія Богослова потрапив у шторм. Він тоді ще не прийняв хрещення, і у страху перед тим, щоб не померти нехрещеним, він склав обітницю, якщо врятується, то присвятить себе служінню Богу. В Афінах Богослов зустрів св. Василя, і вони стали кращими друзями на ціле життя. Про їхнє життя в Афінах святий

коротко каже: «Ми знали тільки дві дороги: одну до храму на молитву, а другу до школи на науку».

Батько благословив Григорія стати священником, а пізніше св. Василій призначив його єпископом Сазіми. Григорій через кілька років став архієпископом Константинополя і прославився як великий проповідник Святої Трійці. Догмат про Святу Трійцю він кладе в основу християнської релігії. За свої богословські науки дістав назву Богослова. Візантійці називали його християнським Демосфеном.

**Іоанн Золотоустий** народився у великому місті Антіохія. Проповідь була важливою частиною його життя і душі. «Не можу провести й одного дня, – казав він своїм вірникам, – не нагодувавши вас зі скарбів Святого Письма». Ще він говорить: «Проповідування робить мене здоровим. Як тільки починаю проповідувати, то зникає всяка втома». Своїми проповідями він надихав великі маси людей. Іоанн розтлумачує людям Святе Письмо Старого й Нового Заповіту. За свої палкі і змістовні проповіді він отримав назву Золотоустий. Св. Іван Золотоустий, як священник і як єпископ, цілком відданий Христовій Церкві. Він великий приятель і опікун убогих, вдів і сиріт. Завдяки своїм талантам став архієпископом Константинополя.



Отже, до часу занепаду Римської імперії складається традиція принципово нового – християнського виховання. Для неї були характерні такі особливості: увага до особистості людини, її душі; пріоритет віри над знаннями, наукою; виховання через вивчення текстів святого письма; нерозривний зв'язок освіти з моральним вихованням; усвідомлення виховної ролі праці і важливості організації її з ранніх років. Християнська традиція виховання створила сприятливе середовище для становлення християнсько-педагогічної думки. Серед її яскравих представників Климент Олександрійський, Квінт Тертуліан, Оріген. Отцями Східної Церкви, які залишили помітний слід у вихованні на засадах християнських цінностей, були Василій Великий, Григорій Богослов, Іоанн Золотоуст.

### ***Запитання для самоперевірки***

1. На ранніх етапах розвитку Римської республіки основну роль у вихованні відігравала (зазначте 1 варіант відповіді):

- а) школа
- б) сім'я
- в) держава
- г) релігія

2. На ранніх етапах розвитку Римської республіки виховання передбачало суто практичну мету – підготувати дитину до ... (вказіть 3 види діяльності)

3. Пріоритетні виховні завдання Римської республіки (зазначте кілька варіантів відповіді)

- а) підготовка римського громадянина, який з повагою ставиться до інших культур;
- б) підготовка римського громадянина, здатного пожертвувати всім заради свого роду і держави;
- в) виховання людинолюбства, особливо поваги до рабів;
- г) підготовка хороброго воїна;
- д) виховання скупого й жорстокого землевласника

4. Організованими формами соціального виховання в Римі були ... (вказіть назву) школи – приватні навчальні заклади (у перекладі з латинської «той, що знаходиться на перехресті трьох доріг», «вуличний»)

5. Для молоді з аристократичних сімей у Римі функціонували ... (вказіть назву) школи, де навчалися складати промови на обрану тему і виголошувати їх.

6. Для дітей римської знаті створювалися своєрідні виховні центри – ... (вказіть їх назву)

7. Військову підготовку молодь проходила у військових частинах – ... (вказіть їх назву)

8. У римській період античності розвиваються школи для виховання гладіаторів (вказіть їх назву)

9. Ідеї соціального виховання у добу римської античності несуть на собі відбиток ... традиції (грецька культура змішана з культурами держав сходу).

10. Співвіднесіть римських мислителів із їх основними поглядами на мету соціального виховання

1) Катон Старший	а) ідеал виховання – досконалий оратор, художник слова і громадський діяч
2) Ціцерон	б) акцентував увагу на заняттях філософією, бо вона вчить давати правильні моральні оцінки усьому суццюму
3) Сенека	в) зауважував на врахуванні індивідуальних особливостей дітей, вихованні їх у колективі, заперечував тілесні покарання, саме державна школа, а не сім'я має турбуватись про зміст і форми виховання оратора
4) Квінтіліан	г) підкреслював необхідність консервації традицій домашнього виховання

11. Вкажіть отців Східної Церкви (на межі античності і середньовіччя), які залишили помітний внесок у теорію виховання, що базується на засадах християнських цінностей

## **Тема 5. Соціальне виховання в епоху Середньовіччя у країнах Сходу**

1. Загальна характеристика соціального виховання епохи Середньовіччя
2. Виховання і школа у Візантії.
3. Система виховання в арабському світі.
4. Виховання і освіта у середньовічних Індії та Китаї.

### **1. Загальна характеристика соціального виховання епохи Середньовіччя**

Виховання середньовічного суспільства обмежувалось становими регламентаціями та не виходило за рамки репродуктивних форм і методів. У той же час у ньому зароджувалися інші тенденції, спрямовані на самореалізацію людини, звільнення її від жорстких соціокультурних нормативів. У цілому виховання і навчання носили виразно становий характер і готували людину до діяльності в певній соціальній страті. Подолати становість виховання у той час було неможливо.

Період з V-XVI ст. у Центральній, Західній та Північній Європі – це епоха Середньовіччя, ознаменована феодальним устроєм і панівним становищем католицизму в усіх сферах життя. В епоху Середньовіччя людина сприймається як представник певної стійкої соціальної групи, що має юридичний статус, відповідні правила поведінки, моральні норми, зовнішні відмінності, права і привілеї. Перехід із однієї соціальної групи до іншої був неможливим. Це передбачало існування чіткої системи впливу і виховання, що починалась від самого народження дитини.

Особливий прошарок суспільства складали безхатченки, хворі, убогі люди. Суспільство не помічало їх і не намагалось ні виховувати, ні вводити у коло соціально значимих груп. Більше того, ставлення до них було вкрай негативним, їх боялись і уникали. У зв'язку з тим, що у християнстві завжди акцентувалась увага на милосерді і благодійності, сліпі, хворі, глухі тощо безпосередньо знаходились під опікою церкви.

Разом з тим, Середньовіччя створює універсальний образ християнина, що непідвладний ні соціальним, ні становим канонам. До основних рис характеру такої особистості відносять: скромність, щедрість, мужність, покору. Таке християнське виховання можна було отримати лише у віруючій сім'ї. Батьки і духовні наставники повинні були контролювати процес виховання і навчання.

Виховання в епоху Середньовіччя передбачало обов'язкове сприйняття християнських ідей і формування на цій основі соціальних навичок, що притаманні спільноті. При цьому християнство засуджувало ті професії, що сприяли породженню смертних гріхів.

Людина Середньовіччя не мала можливості розвивати особистісні якості і таланти, а повинна була приймати своє соціальне положення і гідно виконувати покладені на неї обов'язки.

Відбувається переосмислення ролі праці: тепер вона сприймається як гідне заняття. Приходить розуміння того, що бідність – це не тільки соціальна проблема, а і глибоко внутрішня, психологічна.

Сім'я розглядається як спільність людей, об'єднаних не тільки кровно-родинними зв'язками, а й господарськими і психологічними. Обговорення сімейних проблем за межами родини засуджувалось. Середньовіччя виробило модель авторитарного патріархального виховання, що ґрунтувалося на традиціях, авторитеті і волі.

В епоху Середньовіччя жінка отримувала, як правило, домашнє виховання під опікою матері, рідше монастирське.

У XV ст. починаються кардинальні зміни у суспільстві: світські форми соціальних відносин визнаються більш пріоритетними ніж релігійні. Цей процес є характерним для усіх сфер діяльності: від сім'ї до держави. Посилюється світська влада, розквітає світська культура.

Кожний прошарок суспільства має певні якості характеру. Чеснотою селянина вважалася **працьовитість**, кращою рисою аристократії – **доблесть**, головною перевагою духівництва – **благочестя** та ін. Тогочасне суспільство може розглядатись як сукупність соціокультурних типів, підготовкою яких має займатись виховання. Представники кожного стану бачили своє призначення в передачі досвіду наступному поколінню.

Розвиток думки про виховання у великому регіоні (Іран, частина Середньої Азії, Сирія, Єгипет і Північна Африка), завойованому в VII-VIII ст. арабами, позначений впливом ісламської традиції. Духовні цінності, виокремлені в Корані, визначали релігійні та моральні принципи виховання та освіти. Іслам – виник пізніше в порівнянні з іншими світовими релігіями, формувався під впливом християнства. Багато канонів Корану мають схожість з біблійними моральними заповідями.

Іслам виник на базі взаємопов'язаних культур країн Арабського халіфату, Візантії, Індії, Китаю. Арабське завоювання не означало повного розриву з культурними та педагогічними традиціями еллінізму і Візантії. Ісламський світ сприйняв і освоїв античну філософію, зокрема Платона і Аристотеля, запозичивши з неї раціоналістичний погляд на людину. Еволюція культури, освіти, педагогічної думки ісламського середньовічного світу пройшла ряд етапів. У ранню епоху (VII -X ст.) проблеми виховання в ісламському світі не розглядалися. Перші трактати з виховання з'явилися в XI ст. (Авіценна, Абу Хамід аль-Газалі та ін.).

Час своєрідного східного ренесансу настав в IX – XII ст. Зріс престиж знань. Арабо-мусульманські вчені піддали глибокому вивченню філософсько-педагогічну спадщину античності. Висувалися ідеї гуманного, гармонійного розвитку особистості. Мислителі Сходу намагалися проникнути в суть природи людини, врахувати соціальні та біологічні детермінанти виховання. Особливе значення надавалося соціальній сутності людини. Головна мета виховання вбачалась насамперед у прагненні людини виробити високі духовні та моральні якості.

Отже, доба Середньовіччя у Європі характеризується феодальним строем, панівним становищем католицизму в усіх сферах життя. На Сході виховання пронизане ідеологією ісламу. Людина у цей час сприймається як представник певної стійкої соціальної групи, що має юридичний статус, відповідні правила поведінки, моральні норми, зовнішні відмінності, права і привілеї. Виховання середньовічного суспільства обмежувалось становими регламентаціями та не виходило за рамки репродуктивних форм і методів. Релігійність, покірність, вшанування влади і станової ієрархії – характерні риси поглядів щодо виховання на середньовічному Сході. До основних рис ідеалу виховання належать скромність, щедрість, мужність, покора. Гарне християнське виховання можна було отримати лише у віруючій сім'ї. На середньовічному вихованні позначились іслам, буддизм, конфуціанство. У цих поглядах червоною ниткою проходить ідея щодо заохочення людей бути освіченими і мати високу духовність.

## 2. Виховання і школа у Візантії

У 395 р. Римська імперія розпалася на Західну і Східну (Візантійську). Візантійська імперія, проіснувавши більше тисячі років і перестала існувати у 1453 р. будучи знищеною турецькими завойовниками. Візантія – пряма спадкоємиця елліно-римської культури, однак влада тогочасної Візантії не бачила особливої потреби в експлуатації античної спадщини. Більше того, в історії Візантії були періоди, коли влаштовувалися жорстокі гоніння на прихильників античної освітньої культури. Наприклад, в 529 р. імператор **Юстиніан** розпорядився закрити Академію Платона в Афінах – один із важливих осередків греко-латинської педагогічної традиції. Після того, як Юстиніан заборонив виплачувати заробіток вчителям – риторам і граматикам, у більшості міст Візантії школи античного типу закрилися.

**Юстиніан** Флавій Петро Савватій, більше відомий як Юстиніан I (483 Тавресій, Верхня Македонія – листопада 565, Константинополь) – візантійський імператор з 1 серпня 527 до своєї смерті в 565. За легендами, Юстиніан мав слов'янське коріння і вже за часів правління свого дядька Юстина I грав ключову роль у політичному житті Візантії.

Юстиніан I швидше за все був іллірійцем, народився у сім'ї селян в Таурезіум, Македонія, проте завдяки дядьку Юстину I отримав освіту в Константинополі. Бездітний Юстин I швидко прив'язався до розумного племінника, котрий, за сприяння впливового родича, зробив стрімку кар'єру до звання командувача столичного військового гарнізону. Згодом Юстин I усиновив хлопця та зробив його своїм правонаступником.

Як і Наполеон, Юстиніан I мало спав, був надзвичайно енергійним та уважним до дрібниць. Крім того, Юстиніан I був чудовим уособленням «візантійської політики». Нецирий, лицемірний, зверхній та підступний, він злегка нехтував укладеними договорами та обіцянками заради досягнення власних цілей. На нього справляла потужний вплив його дружина Феодора, колишня танцівниця та куртизанка. Після її смерті він став менш рішучим як правитель.

Юстиніан I одразу ж започаткував загальну програму відродження величчя Риму. Цій ідеї була підпорядкована вся політика імператора. Саме тому проводились адміністративні, релігійні, військові, податкові реформи, а також кодифікація права. Оточений виключно місцевими найталановитішими радниками, Юстиніан I майже не відчував іноземного впливу, він повністю опирався на ідею єдиної та непохитної візантійської держави.

Юстиніан I воював, хоча не завжди успішно, з персами, вандалами в Африці, остготами на Апенінському півострові, Сицилії, в Іспанії, Фракії і малій Азії з кутригурами.

Правління Юстиніана I ознаменувалось активною дипломатією, котра була направлена на створення союзів з одними державами чи то племенами проти інших. Це допомагало підтримувати необхідний баланс сил на кордонах імперії, а також сприяло проведенню успішних воєнних кампаній. Проте подібні дії мали і



негативні наслідки для Візантії: зростаючі виплати союзним племенем лягли значним тягарем на державну казну.

За правління Юстиніана I особливого розмаху набуває будівництво. За словами Прокопія, будь-яке земельне володіння було укріплене фортецею або ж поблизу нього був військовий пост. Бажаючи перевершити самого Соломона і його легендарний Єрусалимський храм, Юстиніан наказує побудувати в Константинополі, на місці зруйнованого пожежею старого храму, найграндіозніший собор Візантії – собор Святої Софії.

Зовнішньополітичні амбіції Юстиніана I змушували його здійснювати внутрішні реформи. Найбільш вдалою та популярною вважається кодифікація права. Імператор прагне централізації влади, запровадження єдиної форми суспільного устрою та непохитного авторитету монарха. Таким чином, у світ виходить «Кодекс Юстиніана» в 12 томах (529–534 рр.).

Юстиніан I був ревним християнином, а також вважав себе богословом. Тому боровся з іновірцями та еретиками. До монофізитів ставився позитивно, адже ці погляди розділяла його жінка, Феодора. Виступив де-факто ініціатором п'ятого Вселенського собору 553 року в Константинополі, на котрому монофізитство було офіційно схвалено.

Таким чином, незважаючи на перешкоди, поразки, заколоти, набіги варварів, розорення держави і зубожіння народу, незважаючи на міради жертв, Римська імперія все-таки відродилася. Ціна була заплачена величезна, і вже сучасники Юстиніана ясно усвідомлювали, що вона невиправдано велика. Сам імператор захопився теологією і рідко звертався до справ держави, вважав за краще проводити час у палаці в суперечках з ієрархами церкви або навіть неосвіченими простими ченцями. Влітку 565 р він розіслав для обговорення по єпархіях догмат про нетлінність тіла Христового, але результатів його вже не дочекався: він помер між 11 та 14 листопада.

**Після хрестових походів і короткого існування Латинської імперії з XIII ст. у Візантії посилюється західний вплив.**

**Хрестові походи** — це воєнно-колонізаторські походи (1096 – 1270) до країн Близького Сходу (Сирії, Палестини, Єгипту), що здійснювалися під релігійними гаслами боротьби християн проти «невірних» (мусульман) та визволення «гробу Господнього» і «святої землі» Палестини. Організатором походів була католицька церква, зацікавлена в колонізації нових земель, зміцненні позицій папства в Європі. Водночас важливим було також те, що з кінця X ст. в Європі відбувалося економічне піднесення і вона вела з мусульманським світом боротьбу за торговельні шляхи Середземномор'я, оскільки контроль за Палестиною значно спростив би торгівлю європейських купців.

У хрестових походах брали участь великі європейські феодалі, дрібні рицарі, купецтво, селяни. Феодалі намагалися загарбати нові території та здобич. Купецька верхівка (переважно Венеції та Генуї), що зазнала збитків після завоювання Близького Сходу сельджуками, розраховувала відновити безпосередні торговельні зв'язки зі східним узбережжям Середземного моря, захопивши Сирію та Палестину, а також витіснити Візантію з торговельного ринку з Близьким Сходом. Селяни сподівалися знайти нові землі для поселення, а також здобич.

Важливим був також міжнародний фактор: на кордонах Візантії з'явилися турки-сельджуки, котрі у 1071 р. розгромили візантійську армію при Манцикерті й захопили Антіохію, Нікею та Єрусалим, перервавши паломницькі шляхи. Візантійський імператор Олексій Комнін у 1095 р. звернувся за допомогою до західних країн.

Наприкінці XI ст. духівництво розпочало агітувати за походи на Схід. 1095 р. на церковному соборі у м. Клермоні Папа Урбан II закликав до **1-го хрестового походу (1096-1099)**. Першими навесні 1096 р. по Рейну і Дунаю рушили до Константинополя селяни з Північної і Середньої Франції та Західної Німеччини. Вони пройшли через Угорщину та Болгарію, вчинивши численні погроми місцевого населення, і візантійський імператор поспішив переправити їх через Боспор до Малої Азії. Селянські загони, погано організовані й озброєні, діставшись Малої Азії, були розгромлені і майже знищені сельджуками під Нікеєю. Влітку того ж року тим самим шляхом ішли феодалі передовсім з Півдня Франції, Нормандії, Лотарингії, Фландрії та Півдня Італії.

Ополчення рицарів після об'єднання 1097 р. у Константинополі здобуло Нікею, Едессу, Кілікію та Антіохію. 1099 р. значно поріділе військо хрестоносців досягло Єрусалима і після запеклого штурму оволоділо містом. Хрестоносці знищили майже всіх городян. Мусульман, які ховалися в мечетях, убивали на місці. Страхітливі розправи змінювалися релігійними церемоніями, після чого різанина і пограбування відновлювалися.

На загарбаних землях хрестоносці створили Єрусалимське королівство, яке включало Палестину і південну частину Сирії. Королем було проголошено герцога Готфріда Бульйонського. Від Єрусалимського королівства номінально залежали три васальні держави: графство Тріполі, князівство Антіохія та графство Едесса, але насправді вони були цілком незалежні. На їхніх кордонах почалося будівництво оборонних фортець. Могутні рицарські замки і постійна готовність зі зброєю в руках зустріти ворога давали можливість тривалий час зберігати хрестоносцям свої держави на Сході. У королівстві та в князівствах хрестоносці відтворили феодальну систему, що панувала на Заході: всю територію було поділено на рицарські феоди. Деякі селяни, що прийшли з рицарями, отримали рицарські звання і рицарські феоди.

Західноєвропейські феодали, намагаючись здобути нові володіння, змушені були об'єднуватися. На початку XII ст. хрестоносці створили військові організації – духовно-рицарські ордени іоаннітів, тамплієрів та Тевтонський орден.

У 1144 р. мосульський емір завоював Едессу, що стало приводом до **2-го хрестового походу (1147-1149)** під проводом німецького імператора Конрада III Штауфена та французького короля Людовіка VII. Візантійський імператор пообіцяв допомогти продовольством та провідниками. Проте Конрад, усупереч порадам рухатися узбережжям Малої Азії, повів німецькі війська вглиб Анатолії та був повністю розгромлений мусульманами. Після поразки він відійшов до Нікеї, очікуючи на французьких союзників. У березні 1148 р. залишки німецьких військ, разом з французьким рицарями, після численних кровопролитних сутичок із мусульманами прибули до Антіохії, де обидва монархи прийняли хибне рішення захопити штурмом сирійське місто Дамаск. П'ятдесятитисячне військо хрестоносців почало облогу Дамаска, проте незабаром інтереси Конрада та Людовіка VII розійшлися у питанні про те, кому буде належати захоплене місто. Конфлікт призвів до того, що хрестоносці припустилися низки тактичних помилок і після тривалої облоги змушені були відступити.

Після здобуття 1187 р. єгипетським султаном Салах-аддіном (Саладіном) Єрусалима відбувся **3-тій хрестовий похід (1189-1192)**, очолений французьким королем Філіппом II Августом, імператором Німеччини Фрідріхом I Барбаросою і англійським королем Річардом I Левовим Серцем. Наслідком походу було загарбання фортеці Акри й острова Кіпр, де було засновано Кіпрське королівство. За угодою із Саладіном купці та паломники з Європи отримали право вільно відвідувати Єрусалим протягом трьох років.

У 1212 р. відбувся так званий **дитячий хрестовий похід**, в якому взяли участь юні французи та німці. Похід закінчився трагічно: частина дітей загинула під час шторму, а інша була захоплена у полон і продана сарацинами у рабство.

Під час **4-го хрестового походу (1202-1204)** хрестоносці загарбали Константинополь і заснували на частині території Візантійської держави Латинську імперію. Спочатку планувалося здійснити військову операцію проти Єгипту. Венеція погодилася надати флот за половину воєнної здобичі. Проте у Венеції зібралось втричі менше хрестоносців, ніж планувалося, у котрих не вистачало грошей для того, щоб оплатити витрати венеціанців. Дож Енріко Дондоло запропонував захопити багате торгове місто Задер на побережжі Адріатичного моря, яке було конкурентом Венеції. Попри заборону папи Інокентія III розорювати християнські міста, хрестоносці захопили Задар у листопаді 1202 р. Венеціанці надалі спровокували хрестоносців на похід у Візантію. Привід було знайдено: візантійський царевич Олексій виступив проти свого дядька-імператора і пообіцяв Папі Римському за допомогу підпорядкування грецької церкви Риму, а хрестоносцям – шедру винагороду.

У липні 1203 р. флот хрестоносців підійшов до стін Константинополя. Переговори з імператором провалилися і почалася облога міста. Візантійські війська не змогли розбити хрестоносців у відкритому полі і серед жителів міста почалися заворушення. Імператор утік з міста і влада на короткий час перейшла до Олексія, котрий відмовився виплачувати обіцяну хрестоносцям винагороду, посилаючись на те, що імператорська казна спустошилась. У січні 1204 р. у Константинополі відбувся державний переворот: Олексія задушили і влада перейшла до вороже налаштованого до хрестоносців Олексія Дуки. 9 квітня 1204 р. хрестоносці штурмували Константинополь і незабаром місто було захоплене та піддане варварському спустошенню.

На місці Візантійської імперії хрестоносці заснували Латинську імперію. Імператором було обрано одного з вождів походу Бодуена Фландрського, який проте не мав майже ніякої влади. Після ударів, яких завдали хрестоносці, Візантійська імперія вже ніколи більше не піднеслася.

Потім відбулось ще чотири хрестових походи. Останній з яких здійснено у 1270 р.

Хрестові походи мали значний вплив на економічний і культурний розвиток феодальної Європи: поклали край торговельному пануванню візантійців та арабів у східній частині Середземного моря. У результаті походів Західна Європа ознайомилася з технікою і культурою Сходу, запозичила нові сільськогосподарські культури – гречку, рис, кунжут, абрикоси, кавуни, лимони, фісташки, спеції, почала вживати тростинний цукор. Текстильна промисловість Заходу багато в чому залежала від товарів, що привозились зі Сходу: шовку, бавовни, природних барвників та ін.

Були запозичені деякі предмети озброєння, наприклад, арбалет, а також труба і барабан. В Європі поширились і деякі східні звичаї: миття рук перед їжею, носіння бороди, купання у гарячих лазнях, звичай носити герби на щитах. Хрестові походи справили чималий вплив і на спосіб життя та потреби панівного класу. Рицарі, що побували на Сході, вже не вдовольнилися грубим домотканним одягом, незатишними замками. У них посилювався потяг до гарного одягу, дорогої зброї, вишуканих страв та ін.

**Особливістю візантійської культури і педагогічної думки було їх формування на різномірній етнічній основі: греко-римлян та інших народів Середземномор'я, Закавказзя, Малої Азії, Криму, Балкан та ін. Домінуючим однак був грецький етнос, який користувався особливою підтримкою держави і церкви. Так що культура і виховання у Візантійській імперії, перш за все, були грекомовними. Інша особливість полягала в тому, що педагогічна**

думка Візантії одночасно впливала із античної та християнської традицій. Виховним ідеалом візантійця вважалась людина з греко-римською класичною освітою і християнським православним світоглядом. Подібний ідеал сформувався як перехідний від античного до середньовічного.

Рівень освіченості в середньовічній Візантії був досить високий і помітно перевершував аж до XIV ст. той, що був у Західній Європі. Соціальних обмежень на отримання освіти не існувало. Школи могли відвідувати всі, хто міг і хотів навчатись. Примітною рисою громадського життя був високий соціальний статус освічених людей. **«Освіченість вважалась найбільшою з чеснот»** підкреслювалось в одному із імператорських указів. Освіченість була необхідною умовою для чиновників і служителів церкви.

У Візантії, на відміну від більшості середньовічних держав, особливо в ранній період їх розвитку, **була відсутня монополія церкви на освіту**. Світська влада в особі імператора диктувала умови і темп розвитку шкільної справи. Але на відміну від античної традиції, наприклад, римської, релігія посідала провідне місце в шкільному навчанні і вихованні. Навчальний день візантійського школяра починався з молитов. Ось одна з них: «Господи Ісусе Христе, відкрий вуха і очі серця мого, щоб я зрозумів твій голос і навчився творити волю твою».

В історії освіти і педагогічної думки Візантії виділяють кілька етапів. На **першому етапі** (IV – IX ст.) проявляється вплив ідеології раннього християнства і традицій античної освіченості. На **другому етапі** (IX – XII ст.) відбувається підйом освіти. Цей розвиток пов'язаний з діяльністю Костянтина VII Багрянородного (913 – 959): були відкриті нові навчальні заклади і з'явилась значна кількість праць енциклопедичного змісту. Костянтин заохочував діяльність вчених з організації освіти. На **третьому етапі** (XIII – XV ст.) просвітництво і педагогічна думка опинилися в глибокій кризі.

Антична педагогічна традиція у Візантії була особливо значущою в IV -V ст. Її розвивали неоплатоніки з афінської Академії та вищих шкіл у Малій Азії, Сирії, Олександрії (Плутарх Афінський, Прокл, Порфирій, Ямвліхта ін.).

Неоплатоніки орієнтували виховання і навчання на вищий духовний світ і вічні ідеали. Вектор виховання спрямовувався передусім на пізнання власної душі, самовдосконалення. Подібне пізнання пропонувалося здійснювати через «божественне осяяння» і «екстаз» шляхом концентрації уваги та інтенсивних молитов.

Поступово посилювалася християнська традиція у педагогічній думці. Візантійські богослови протягом VI -XV ст. запропонували ряд ідей, що лягли в основу релігійного виховання і навчання, вони здійснили потужний вплив на весь православний середньовічний світ. Так, **Авва Дорофей** (VI ст.) розглядав світську освіченість як шлях пізнання божественної істини. Пізнаючи Бога, людина проймається любов'ю до ближнього.

**Максим Сповідник** (VII ст.) розумів людину як мікросвіт, який слід шляхом виховання привести до гармонії між земним і небесним існуванням. Для досягнення такої гармонії слід боротися з гріхопадінням людини і

домагатися розвитку, спираючись на волю «як силу прагнення до злиття з природою».

Один з перших середньовічних схоластів **Іоанн Дамаскін** (675-753) у філософсько-педагогічному трактаті «Джерело знання» розвивав ідею універсальної, енциклопедичної освіченості.

**Патріарх Фотій** (820-897) переконував, що підростаюче покоління має засвоювати точно сформульовані загальнолюдські моральні норми, зрозуміло, в дусі східно-християнської інтерпретації.

Послідовником східно-християнської педагогічної традиції був **Симеон Новий Богослов** (949-1022). Він у край негативно ставився до світської освіти і ратував за монастирське релігійне навчання і виховання, вважаючи монастир «світом духовного учительства і учнівства». Проти такого яскраво вираженого клерикального підходу виступав громадський діяч і філософ **Михайло Псел** (1018-1096). Він вважав, що програма освіти повинна передбачати два головні етапи: освоєння світських знань, що не суперечать догматам церкви, і релігійне навчання. Псел мріяв про ідеальну людину, яка позбавлена релігійного фанатизму. Це гуманна особистість, фізично розвинена, освічена, яка відчуває прекрасне, душевно благородна, з непохитними переконаннями.

Серед останніх великих мислителів Візантії, що займалися проблемами виховання, був **Георгій Гемист Пліфон** (1355–1452). Досягнення досконалості – мета ідеального виховання, вважав Пліфон. Шлях до досконалості – це насамперед моральне виховання, подолання зла, якому може служити недосконала людина. Пройти цей шлях можна лише за допомогою особистих зусиль і самоосвіти.

Період XIV – XV ст, ознаменувався тим, що в педагогічній думці Візантії різко посилювалися клерикальні тенденції. В цей час сформувався **чернечий напрямок виховання** ісихастів (від слова «ісихія» – розумна молитва). Очолювали рух **Григорій Палама, Георгій Схоларій** та інші релігійні діячі. Ісихасти в край негативно ставилися до світської освіченості, античного знання, головним у становленні особистості вважали морально-релігійне виховання, трактуючи його в дусі містики.

**Система виховання і освіти.** Традиційно важливу роль відігравало у Візантії домашнє виховання. Більшість людей у тогочасній Візантії мали змогу отримати початкову християнську освіту. Діти з допомогою батьків освоювали трудові навички. Батьки – ремісники могли також навчити дітей письму і рахунку. Діти із заможних родин навчалися грамоті і отримували книжну освіту. При цьому хлопчики у 5-7 років потрапляли під нагляд вчителя-наставника.

До наших часів дійшло повчаннях дітям у якому підкреслювалась важливість і необхідність книжної освіти: «Читай багато – і пізнаєш багато». **Система освіти** (енкікілос пайдеусіс) складалася з трьох ступенів: *елементарної, середньої і вищої*. Першою сходинкою були **школи грамоти**, де діти отримували елементарну освіту (пропедія). Елементарне навчання існувало фактично повсюдно. Воно розпочиналося в 5 - 7 річному віці і тривало два або

три роки. У програмах, формах, методах, засобах виховання поєднувалися античні і нові риси. Використовувані в античній школі звитки, пергамент, папірус, стило були поступово замінені папером, пташиним або очеретяним пером. Як і в античні часи, грамоті навчалися букво складальним методом з обов'язковим хоровим повторенням вголос. Панували мнемонічні прийоми навчання, що цілком зрозуміло, тому що розмовна мова того часу суттєво відрізнялась від класичної грецької, яку вивчали в школі і якою записувались навчальні тексти (Гомер та ін.). Усе це доповнювалось вивченням Псалтиря (одна з книг *Старого Заповіту*, що складається з 150 молитовних піснеспівів, псалмів; назва походить від *псалтиріон* – струнного інструменту, у супроводі якого виконували псалми) і Життя святих. Особливих змін у методах навчання рахунку в порівнянні з античною епохою не відбулося. Як і раніше, вчили за допомогою пальців і абака. У програму шкіл грамоти входив також церковний спів. Неслухняних школярів карали різками. Крім шкіл грамоти, існували початкові навчальні заклади, де вивчали виключно Біблію і твори отців церкви. У таких школах навчалися діти глибоко віруючих батьків. Для більшості учнів навчання завершувалося елементарною освітою. Небагато дітей продовжували навчання в закладах підвищеного типу.

Освіта вище початкового або елементарного рівнів (енкіклікос педіа) здобувалась у граматичних школах. Вони могли бути церковними та світськими (приватними і державними). Поступово освіта, яка була вищою за початковий рівень, зосередилась у столиці імперії – Константинополі, де в IX – XI ст. налічувалося до десяти відповідних навчальних закладів. Вчителі та учні здебільшого не належали до духовного стану. Навчалися діти з 10 – 12 річного до 16 – 17 -річного віку, тобто п'ять-шість років. До першої третини X ст. зазвичай в кожній школі був один учитель (пайдатес або **дидаскал**). Йому допомагали кілька кращих учнів – репетиторів (екрітуа). Викладачі об'єднувались у професійні гільдії, думка яких обов'язково враховувалося при призначенні нових вчителів. Між викладачами існували домовленості про недопустимість переманювання учнів. Дидаскали отримували плату від батьків учнів. Заробітки були досить скромними. До нас дійшов документ XI ст., у якому один з учителів, посилаючись на бідність, просив патріарха перевести його у школу, де більше платять. Поступово структура **середніх шкіл** ускладнювалась. У них працювали групи викладачів. Напрямок діяльності цих шкіл санкціонувалися владою. Фактично вся цивільна і церковна верхівка навчалась в граматичній школі. Мета навчання полягала в оволодінні «еллінською наукою» «пайдейя» те, що передусє вищої філософії – богослов'ю. Програма представляла варіант семи вільних мистецтв і складалася з двох четвериць. У першу входили граматика, риторика, діалектика і поетика. У другу – арифметика, геометрія, музика, астрономія. Основна частина учнів обмежувалась вивченням предметів першої четвериці. Серед методів навчання популярними були змагання школярів, зокрема, в риторичі. Рутинне навчання виглядало так: вчитель читав, пояснював, тлумачив, відповідав на запитання, організовував дискусії. Учні вчилися цитувати напам'ять, переказувати,

коментувати, описувати, імпровізувати. Для оволодіння мистецтвом ритора були потрібні досить широкі знання. Учні вивчали поеми Гомера, твори Есхіла, Софокла, Евріпіда, Арістофана, Гесіода, Піндара, Теокріта, Біблію, тексти отців церкви. У X ст. з навчальних програм була вилючена латинь і все, що пов'язане з «варварським» Заходом. Очевидно, учням слід було багато читати, оскільки це було найважливішим джерелом освіти. Школяреві треба було самому розшукувати потрібні книжки. Наприкінці навчального тижня вчитель і один із старших учнів перевіряли знання. Ті, хто не досягав успіху, карались. Вінцем освіти були **вищі навчальні заклади**. Окремі з них були створені ще в античну епоху (в Олександрії, Афінах, Антіохії, Бейруті, Дамаску). Кожна вища школа мала певну спеціалізацію. Так, в Афінах й Антіохії наголос робили на вивченні риторики, в Бейруті – права, Олександрії – філософії, філології та медицини.

У 425 р. в Константинополі за імператора Феодосія II була заснована вища школа – **Аудіторіум** (від латинського «audire» – слухати). З IX ст. її іменували Магнавра (золота палата) за назвою одного з приміщень імператорського палацу. Школа знаходилася в повному підпорядкуванні імператора, ніякого самоврядування не існувало. Викладачі були державними службовцями, отримували платню від імператора і становили особливу замкнуту корпорацію. Кількість викладачів доходила до трьох десятків: були викладачі грецької і латинської мов, граматики, риторики, філософії і юриспруденції. Існували своєрідні кафедри тих чи інших наук, які очолювали консули філософії, голови риторів та ін. У IX ст. школою керував один з найвизначніших педагогів свого часу – Лев Математик. Він зібрав у Магнаварі цвіт вихователів того часу. Спочатку навчання відбувалось латинською і грецькою мовами. З VII – VIII ст. викладання велось виключно класичною грецькою мовою. У XV ст. обов'язковим стало вивчення латинської мови, в програму були включені нові іноземні мови. З часом навчання набувало спеціальну спрямованість, перевага надавалась юридичній освіті. Провідним напрямом навчання в константинопольській вищій школі було вивчення античної спадщини. У пору розквіту в Магнаврі вивчалася філософія Платона і неоплатників, класичні грецькі тексти. Ідеалом випускника став енциклопедично освічений громадський і церковний діяч. Крім Магнаври, в Константинополі діяв ряд інших вищих шкіл, що знаходилися в безпосередньому підпорядкуванні імператорів: юридична, медична, філософська, патріарша. У будинках заможних й іменитих візантійців існували **гуртки-салони** – своєрідні домашні академії. Вони групувалися навколо інтелектуалів – меценатів та авторитетних філософів. Найбільш відомі подібні гуртки – патріарха Фотія (IX ст.), Михайла Псла (XI ст.), Андроніка II Палеолога (XIV ст.) та ін. Ці школи сучасники називали «школами усіляких чеснот й ерудиції».

Посилювалася роль (аж до XIV ст.) монастирів у розвитку вищої освіти. **Монастирські вищі школи** сходили до ранньохристиянської традиції. Спочатку це були релігійно-педагогічні громади. Головним предметом вивчення була Біблія. На основі біблійних текстів вчили граматики, філософії. Тексти спільно читали, потім переписували і тлумачили. Глава школи

іменувався «тлумачем». Навчалися в ній близько трьох років. Монастирські школи керувалися певними статутами. Один такий статут, у якому регламентувався порядок навчання і виховання ченців, був створений Феодором Студитом (786-826).

Отже, у 395 р. Римська імперія розпалася на Західну і Східну (Візантійську). Візантійська імперія, проіснувавши більше тисячі років, впала у 1453 р. під ударами турецьких завойовників. Візантія – пряма спадкоємиця елліно-римської культури й освіченості. На перших порах у Візантії школи античного типу закривалися. Особливістю візантійської культури і педагогічної думки було їх формування на різномірній етнічній основі: греко-римлян та інших народів Середземномор'я, Закавказзя, Малої Азії, Криму, Балкан та ін. Культура і виховання у Візантійській імперії, перш за все, були грекомовними. Педагогічна думка Візантії одночасно випливала з античної та християнської традицій. Освіченість вважалась найбільшою з чеснот. У Візантії була відсутня монополія церкви на освіту. В історії освіти і педагогічної думки Візантії виділяють кілька етапів. На першому етапі (IV – IX ст.) проявляється вплив ідеології раннього християнства і традицій античної освіченості. На другому етапі (IX – XII ст.) відбувається підйом освіти. Цей розвиток пов'язаний з діяльністю Костянтина VII Багрянородного (913 – 959): були відкриті нові навчальні заклади і з'явилась значна кількість праць енциклопедичного змісту. Костянтин заохочував діяльність вчених з організації освіти. На третьому етапі (XIII – XV ст.) просвітництво і думка про виховання опинилися в глибокій кризі. Виховання середньовічної Візантії позначене неоплатонічними філософськими вченнями, спрямовувалось на пізнання власної душі, самовдосконалення шляхом «божественного осяяння» і «екстазу», концентрації уваги та інтенсивних молитвах. Яскравими представниками середньовічної візантійської богословської думки були: Авва Дорофей (світська освіченість є шляхом пізнання божественної істини); Максим Сповідник (виховання – це спонукання людини до узгодження земного і небесного існування); Іоан Дамаскін (мета виховання – розвиток універсальної енциклопедичної освіченості); патріарх Фотій (виховання має допомогти людині засвоїти моральну норму); Симеон Богослов (справжнє виховання можливе тільки в монастирі); Михайло Псел (виховання є симбіозом освоєння світських знань, що не суперечать догматам церкви, і релігійне навчання); Георгій Пліфон (мета виховання – досягнення досконалості, моральне виховання, подолання зла).

У XIV -XV ст. у Візантії зародився і набув розвитку різко клерикальний напрям виховання (ісихасти).

У Візантії виникла система виховання (енкіклікос пайдеусіс), що складалася з трьох ступенів: елементарної (школи грамоти), середньої (граматичні школи) і вищої (зосереджувались у столиці). Вчителі цих шкіл (дидаскали) отримували гроші за навчання дітей від їх батьків. У будинках заможних та іменитих візантійців існували гуртки-салони – своєрідні домашні академії. У цей період існували також монастирські вищі школи (вивчали в основному Біблію).

### 3. Система виховання в арабському світі

Мислителі Арабського Сходу присвятили свої праці розробці програми гармонійного розвитку особистості. Вони самі були еталоном подібної гармонії і засуджували як обізнаних негідників, так і благочестивих невігласів.

Відкриває список вчених-енциклопедистів ісламського світу засновник арабської філософії **Абу-Юсуф Якуб ібн – Ісхак Кінді** (801-873). Він висунув концепцію чотирьох видів інтелекту: актуального, потенційного, придбаного і того, який проявляється. Вважаючи науку вище релігії, Кінді вважав, що при вихованні треба плекати не мусульманський фанатизм, а зрілий інтелект.

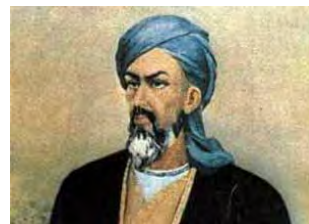
Високо шанував арабський світ вченого і філософа **Аль-Фарабі** (870 - 950). Аль-Фарабі оригінально пояснював ряд актуальних проблем виховання. Противник клерикалізму, він стверджував, що тільки безумці можуть вважати вищим благом те, що знаходиться поза межами існуючого світу. Мета виховання, за Фарабі, – підвести людину до цього (земного) блага доброчесності можна шляхом творення добрих справ. Усвідомити, що саме є добрим чи злим, допомагають знання. Фарабі запропонував систему прийомів виховання людських чеснот. Прийоми поділялися на «жорсткі» і «м'які». Якщо вихованець виявляє бажання вчитися, працювати і здійснювати добрі вчинки, – застосовувати до нього м'які методи. Якщо ж підопічний злий, неслухняний, норавливий, цілком виправдано застосовувати до нього покарання, або «жорстке» виховання.

Більш ніж у ста п'ятдесяти трактатах іншого видатного мислителя Сходу **Аль-Біруні** (970 – 1048) у різних творах містяться ідеї про: наочність і системність у вихованні, необхідність розвитку пізнавальних інтересів. Біруні стверджував, що головна мета виховання – моральне очищення від нелюдських звичаїв, фанатизму, безрозсудності, прагнення панувати.

Названий сучасниками «владикою наук», радник правителів різних країн Близького і Середнього Сходу **Ібн Сина** Авіценна (980 – 1037) чимало років присвятив викладацькій діяльності і залишив безліч праць, серед яких варто виокремити «Книгу зцілення», куди увійшли трактати про виховання «Книга про душу», «Книга знань», «Книга вказівок і наставлянь». Ібн Сина мріяв про всебічне виховання, для забезпечення якого у якості засобів будуть дієвими музика, поезія, філософія. Авіценна виступав за колективні форми виховання (спільні), що завжди супроводжувались духом суперництва з-поміж дітей. Виховання має, на думку Авіценни, враховувати рівень розвитку і здібності дітей. Фундаментом будь-якої освіти Авіценна вважав оволодіння читанням і письмом. Загальний розвиток передуює професійному становленню. Принцип Авіценни – «Не нашкодь».

**Авіценна** – видатний середньоазіатський учений, філософ, лікар. Народився в селищі Авшана, поблизу Бухари. Вона була тоді столицею великої держави Саманідів. У ній будувалися розкішні храми – мечеті, оселялись філософи, архітектори, лікарі, поети. Бухара славилася багатющою палацовою бібліотекою. Батько Авіценни був заможним чиновником, і скоро вся сім'я переїхала до столиці.

Навряд чи батьки передбачали, дивлячись на маленького хлопчика, що його чекає слава геніального лікаря і знаменитого філософа, доля мандрівника караванних доріг... Вже в дитинстві Авіценна приголомшував усіх своїми здібностями до наук. «...Коли мені



виповнилося десять років, — розповідав він сам, — я вже покінчив з вивченням Корану і багатьох словесних наук, так що це викликало в інших подив».

У цей час до Бухари прибув учений, який став домашнім вчителем Авіценни. Під його керівництвом хлопчик повинен був вивчити законодавство і математику, філософію і астрономію. «Про яке б питання він мені не говорив, — розповідав Авіценна, — я розумів усе краще, ніж мій учитель». Вченому старцеві довелося шукати заробіток в іншому місці, а не по роках розумний хлопчик вивчав науки самостійно.

У чотирнадцять років Авіценна захопився медициною, прочитав усі медичні трактати, які можна було знайти в Бухарі, став відвідувати важкохворих. Припускають, що захопив його заняттями медициною відомий у той час лікар Абу Сахл Масихи, автор книги «Емія, або Книга ста глав», яка для багатьох лікарів була тоді настільним посібником. Масихи — послідовник прославлених лікарів старовини Гіппократа і Галена — здійснив великий вплив на формування поглядів Авіценни.

Коли в палаці важко захворів емір, глава держави, придворні лікарі не змогли вилікувати його і запросили сімнадцятирічного Авіценну. Лікування, яке приписав еміру хлопець, виявилось успішним. Незабаром емір видужав. Авіценна ж був призначений особистим лікарем еміра і отримав право користуватися знаменитою палацовою бібліотекою. «Переді мною відкрилися ворота в такі глибини знання, про які я і не здогадувався», — говорив він.

У юного Авіценни з'являються учні, часто — це сивобороді старці, вони прагнуть записувати кожне слово свого вчителя. У 18 років він починає листуватись і вступає в дискусії з питань фізики, філософії, астрономії з відомими ученими Сходу, у тому числі з середньоазіатським ученим-енциклопедистом Біруні.

Бухара в ті роки доживала останні спокійні дні. Держава розвалювалася на частини, незабаром і столицю захопили тюркські кочові племена — караханіди. Місто було розграбоване, бібліотека згоріла...

У цей час помер батько Авіценни. Філософ з торгівельним караваном відправився до далекого Хорезму.

Місцевий правитель — хорезмшах допомагав ученим, в його палаці вони часто збиралися для диспутів. Услід за Авіценною до Хорезму прибув Біруні і Масихи. На декілька років учені отримали спокій і можливість займатися наукою. Вони ставили фізичні і хімічні досліди, спостерігали за падінням метеоритів. Разом з Масихи Авіценна таємно продовжувала вивчати будову тіла людини. Це можна було робити лише на трупах, а розтин їх тут, як і в багатьох інших країнах, карався смертю.

Через декілька років жорстокий і віроломний правитель величезної сусідньої держави султан Махмуд Газневі зажадав запросити учених до себе в столицю, щоб вони «відчули по честь присутності» на зборах у султана. Насправді багатьом самостійно мислячим ученим і поетам щодня при дворі султана загрожувала смерть.

Авіценна і старий лікар Масихи відмовилися їхати до султана і тією ж ночі втекли пустелею Каракум. На третій день дороги на них налетів ураган. Вони заблукали і були без їжі й води. Старий Масихи помер в пустелі. Авіценна поховав його, а сам дивом врятувався.

Султан Махмуд Газневі розіслав по всіх містах опис зовнішності Авіценни. Кожен, вказавши місцезнаходження геніального лікаря, отримав би винагороду. Тому декілька років Авіценна поневірявся, переїздив з міста до міста, заробляв медичною практикою. Йому доводилося називатися чужим ім'ям. Але, не зважаючи ні на що, Авіценна продовжував напружено працювати і написав більше десятка праць.

Інколи він зупинявся на рік-два у якого-небудь правителя, лікував його сім'ю від всіляких хвороб. Але усюди Авіценну наздоганяла зловісна тінь султана, і йому доводилося знову переховуватись.

Нарешті в 1016 р. він зупинився в місті Хамадані. Це місто називалося колись Екбатани, що було столицею древньої процвітаючої держави Мідії. До цього часу місто занепало і перетворилося на столицю глухої маленької держави, якою правили напівграмотні еміри. Тут Авіценна швидко стає головним лікарем правителя, а потім і головним міністром — візиром.

Як і раніше, всі шість років життя в Хамадані робочий день лікаря-філософа починався рано-вранці і закінчувався, коли всі вже давно спали. Тут він завершив перший том своєї головної праці — «Канон лікарської науки». Перший том — теорія медичної науки, анатомія, діагностика, фізіологія, хірургія. У цій книзі описуються гострі і хронічні хвороби і способи їх лікування. У другому томі розказано про прості ліки. Їх майже вісімсот. Коріння і кора багатьох дерев можуть допомогти людині боротися з хворобою. Третій і четвертий томи описують хвороби людських органів, розповідають про способи лікування. Як лікувати переломи черепа, носа, щелепи, ключиці, ребер, — про це теж говорить Авіценна. У п'ятому томі описуються складні ліки. До складу деяких з них входить до 37 інгредієнтів. Багато ліків подаються із посиланням на прадавніх лікарів — європейських і азійських. Інші — вперше приготовані і випробувані Авіценною.

Лише через 800 років французький учений Пастер підтвердив гіпотезу Авіценни про віруси, які є невидимими збудниками інфекційних («гарячкових») хвороб. Авіценна розробив учення про пульс, до якого з тих пір важко було що-небудь додати.

Авіценна першим описав чуму, холеру, жовтяницю, проаналізував причини, симптоми і способи лікування таких важких хвороб, як менінгіт, вивязка шлунку, і багато інших. Він детально пояснив будову м'язів ока. До нього всі вважали, що око, немов ліхтарик, випускає особливі промені, які, відбиваючись від предметів, йдуть назад і дають зображення.

У «Каноні» Авіценна пише про необхідність всебічного виховання дитини для того щоб вона росла доброю, розумною, умілою і фізично сильною. Тут можна побачити ідею взаємозв'язку психічного, морального і фізичного здоров'я.

Авіценна в інших трактатах писав: «Поети – принци Всесвіту, лікарі, які управляють тілом. Красномовство їх тішить душу, відданість їх зцілює хвороби».

Авіценна помер в дорозі. Незнайома людина написала з його слів заповіт. Все майно своє Авіценна велів роздати бідним, слуг відпустити на волю.

Більше 900 років люди берегли його могилу. Кожен ранок біля його мавзолею збиралися вчені старці і юнаки, приходили хворі, які вірили в дивне зцілення від одного лише дотику до древньої могили великого лікаря.

Значну увагу проблемам виховання приділяв один з найвидатніших філософів Сходу **Аль-Газалі** (1059 – 1111). Чотиритомний компендіум вченого «Воскресіння наук про віру» присвячений розвитку людських здібностей, прийомам догляду за дітьми з метою їх виховання. Аль-Газалі підкреслював необхідність з раннього віку вчити дитину правилам поведінки за столом, бути невибагливими в побуті, загартовуватися шляхом фізичних вправ. Душа дитини, на думку мислителя, набуває потрібні обриси, якщо вихователі, особливо батьки, виконують певні педагогічні рекомендації. Учитель приймає дитину від батьків і продовжує традиції сімейного виховання. Моральне начало людини, вважав Аль-Газалі, формується шляхом самовиховання і наслідування поведінки мудрого наставника. Самовиховання починається з самостереження і самопізнання. Спостерігаючи за вадами інших, можна побачити також власні недоліки. Щоб долати моральні вади, необхідні Божа допомога, довготерпіння і постійні душевні зусилля. Якщо погана звичка міцно вкоренилася, її можна спочатку замінити меншим злом, а потім зовсім викоринити (принцип поступовості у перевихованні). При цьому допускається застосування тілесних покарань (в міру і справедливо). Карати треба наодинці, щоб не принизити дитину в очах оточуючих. Переважно старатись впливати на дитину, переконуючи її, і робити це невимушено.

Яскравим представником плеяди мислителів середньовічного Сходу був арабський учений **Абдуррахман ібн Халдун** (1332-1406). Дотримуючись філософії аристотелізму, він вважав, що людина реалізує себе у взаємовідносинах з іншими людьми. Впорядкувати свої відносини в рамках суспільства людині дозволяє розум, який формується в результаті спостережень, узагальнень і досвіду – «того, чому вчить час». Ібн Халдун підкреслював, що оволодіння наукою вимагає систематичних інтелектуальних зусиль. Наукове знання – своєрідна навичка, що виробляється за допомогою тривалих вправ. Пропонувалося уникати одночасного вивчення кількох предметів і навчати так, щоб учні переходили поступово від одного предмета до іншого. Спочатку слід дати короткий опис предмета, потім зосередитися на деталях, а в підсумку вивчати проблемне і суперечливе. Навчання має ускладнюватися поступово, інакше учень відчує втому, втратить надію на оволодіння знанням. Найефективнішим прийомом навчання Ібн Халдун називав дискусії, вважаючи, що вони є найкращим способом висловлювання думок. Він надавав перевагу здобуттю знань під час мандрівок світом та спілкуванню з різними вчителями. Ібн Халдун органічно пов'язував навчання із загальним розвитком, моральним вихованням. Він високо оцінював, наприклад,

навчання математики, логіки, яка розвиває інтелект, привчає до акуратності і дисципліни. Ібн Халдун відкидав традицію починати навчання з Корану (краще, вважав він, починати з вивчення арабської мови та літератури). Він писав, що малі діти не в змозі зрозуміти Коран, тому, щоб змусити їх вчитися, вдаються до насильства, що залякує, паралізує самостійність, породжує брехливість.

Головним ретранслятором **освіченості в ісламському світі** була арабська мова. Арабська писемність була створена в VII ст. на основі арамейського письма. Оволодіння писемністю було неодмінною умовою для освіченої людини і вчителя. За східними уявленнями, навчання і виховання вважались нерозривно пов'язаними (**без виховання знання – вогонь без дров; без знання вихованість – як душа без тіла**). За ісламською традицією, навчання розпочиналося в родині. Важливою подією такого навчання була **церемонія бісмаллах**. Досягнувши віку 4 років, 4 місяців і 4 днів, дитина повинна була вимовити молитовне «бісмаллах» і кілька віршів з Корану. Вважалося, що відповідальність за вчинки дітей лежить насамперед на вчителях. «Початок виховання моїх дітей є твоє власне виховання», – писав один з батьків учнів, звертаючись до вчителя. При навчанні та вихованні практикували заохочення і покарання. Існував звичай, коли кращого учня садили на коня, і він мав їздити вулицями міста, а товариші обсипали його солодощами. Використовували також і покарання. Передбачалася певна регламентація покарань.

Арабський письменник **Мухаммед ібн Сух-нун** (817-880) у трактаті «Поведінка вчителя» радив наставникам уникати гарячкості, не перетворювати фізичне покарання в побиття. Так, відповідно до традиції, число ударів обмежувалося трьома. Підкреслювалося, що неприпустимо фізичне покарання дітей до 10 років, а також рекомендувалось доручати покарання старшому учневі.

Освіта в ісламському світі поділялася на два рівні (в окремих країнах були непринципові відмінності). У містах і великих селищах існували приватні релігійні школи початкового навчання (**кітаб**). Учитель домовлявся з батьками учнів. Плата, як правило, була невисокою. У ранню епоху (принаймні до XII ст.) школи не мали окремих приміщень; заняття проходили в мечетях, рідше – в будинку або лавці. Вчилися шість днів на тиждень (крім п'ятниці), вранці щосереди і щочетверга повторювали пройдене. Вивчали насамперед арабську грамоту. Навчання будувалося на читанні і запам'ятовуванні текстів Корану. Проводилися також диктанти. Зміст навчання, перш за все, полягав у дотриманні канонів ісламу. Вчителю допомагали старші учні. Основну частину учнів кітабу складали діти ремісників, торговців, заможних селян. Феодальна верхівка воліла наймати домашніх вчителів. Тоді освіта включала не тільки читання, письмо і рахунок, а й елементи арабської граматики та літератури. Крім того, вивчали історію, правила етикету, займалися фізичними та військовими вправами (плавання, верхова їзда, стрільба з лука та ін.)

Другий (вищий) рівень освіти учні отримували за допомогою **платних учителів** або у **спеціальних навчальних закладах**. Заняття проходили у

мечетях. Програма була спрямована на те, щоб із молодого людини сформувати благородного мусульманина. Предмети, що вивчалися у цих навчальних закладах, поділялись на два цикли: традиційні (релігійні дисципліни) і раціональні (каліграфія, логіка, математика, астрономія, медицина тощо).

Освіту другого рівня можна було отримати також у просвітницьких гуртках – **фікх і калам** – при мечетях. Тут вивчалось мусульманське право (шаріат) і теологія. Помітною подією в розвитку освіти стала поява **будинків мудрості**, в яких видатні вчені збирались для проведення дискусій. Тут накопичилися великі сховища рукописів.

Головним методом навчання у фікхах, каламах і будинках мудрості були читання з коментарями різних книг. Після закінчення освіти вищого рівня учні отримували вчене звання – **іяз**.

Помітні зміни у справі вищої освіти відбулися у XI-XII ст., коли з'явилися нові приватні навчальні заклади – **медресе**, що існували на кошти багатих меценатів. Найбільш відомою була медресе Нізамейї у Багдаді (заснована в 1067 р.). У перших медресе вивчали граматику, право, філософію. Тут отримували не тільки релігійну освіту, але і світську. Поступово програма розширювалась: вивчали і коментували праці старогрецьких, іранських, індійських авторів. Великі медресе, наукові гуртки, будинки мудрості об'єднувались і перетворювались на своєрідні університети з бібліотеками, лекційними залами.



Діти підкорених народів спочатку розподілялись по турецьких сім'ях, де жили до 12 років. Потім у спеціальних палацових школах підлітки продовжували мусульманську освіту і готувались до військової служби в якості **яничар** (нова армія – особиста гвардія султана).

Культурним центром Ісламського світу була мусульманська Іспанія, де по всій країні відкривались школи і бібліотеки. Деякі з них відвідували жінки. У вищих школах програма включала предмети з усіх галузей знання. Викладачі і студенти були мусульманами, християнами й іудеями.

Отже, розвиток думки про виховання у великому регіоні (Іран, частина Середньої Азії, Сирія, Єгипет і Північна Африка), завойованому в VII-VIII ст. арабами, позначений впливом ісламської традиції. Духовні цінності, вміщені в Корані, визначали релігійні та моральні принципи виховання та освіти. В ісламському світі виховання несло певний відбиток античної і християнсько-візантійської традицій. Арабо-мусульманські вчені піддали глибокому вивченню філософсько-педагогічну спадщину античності. Висувалися ідеї гуманного гармонійного розвитку особистості. Мислителі Сходу намагались проникнути в суть природи людини, врахувати соціальні та біологічні детермінанти виховання. Особливе значення надавалося соціальній сутності людини. Головна мета виховання бачилася насамперед у прагненні людини виробити високі духовні та моральні якості. Серед провідних мислителів арабо-ісламського світу слід виокремити таких: Ісхак Кінді (треба плекати не мусульманський фанатизм, а зрілий інтелект); Аль Фарабі (виховання – це

залучення людини до добрих справ за допомогою як «м'яких», так і «жорстких» методів); Аль Біруні (наочність і системність у вихованні, необхідність розвитку пізнавальних інтересів, мета виховання – моральне очищення від нелюдських звичаїв, фанатизму, безрозсудності, прагнення панувати); Ібн Сина (обґрунтував ідею про необхідність виховання засобами поетичного слова, підкреслив взаємозв'язок морального, психічного і фізичного здоров'я); Аль-Газалі (моральне начало людини має формуватись шляхом самовиховання і наслідування поведінки мудрого); Абдуррахман ібн Халдун (впорядкувати свої відносини в межах суспільства людині дозволяє розум, який формується в результаті спостережень, узагальнень і досвіду – «того, чому вчить час»); Мухаммед ібн Сух-нун (радив учителям уникати гарчакості, відмовитись від фізичних покарань).

Важливо, що за східними уявленнями навчання і виховання вважались нерозривно пов'язаними (без виховання, знання – вогонь без дров; без знання вихованість – як душа без тіла).

У середньовічному ісламському світі була двоступенева система освіти: кітаб (елементарні знання); фікх і калам, будинки мудрості (мусульманське право-шаріат, теологія). В XI-XII ст. з'явилися нові приватні навчальні заклади – медресе, що існували на кошти багатих меценатів (Нізамейя, Багдад). Хлопчиків з підкорених народів направляли до військових закладів, де вони ставали яничарами.

#### 4. Виховання і освіта у середньовічних Індії та Китаї

Виховання і освіта в Середньовічній Індії вважались особистими справами сім'ї, куди не втручалася держава. На процес родинного виховання великий вплив мали брахманізм і буддизм, а також іслам. Мусульманська педагогічна традиція у процесі виховання і навчання пропонувала знаходити точні слова і думки для висловлювання істини. Тому особливою увагою користувалась така наука, як логіка. Необхідною умовою стало вивчення Корана арабською та персидською мовами. Система мусульманської освіти в Середньовічній Індії була схожа з тією, що існувала в усьому ісламському світі, але мала свої особливості.

Освіту можна було отримати за допомогою домашніх учителів і в *школах*, що існували при **мечетях і монастирях**. Домінувало навчання у приватних учителів і навчання в **приватних навчальних закладах**.

Існувало чотири типи мусульманських шкіл початкової і підвищеної початкової освіти: **школи Корана** (читання Святої книги, без уроків письма і рахунку); **персидські школи** (рахування, читання і письмо персидською мовою); **школи персидської мови і Корана** (поєднання програм, прийнятих в школах двох перших типів); **арабські школи для дорослих** (читання і пояснення Корану, літературна освіта була в дусі персидської традиції).

Вищу освіту мусульмани могли отримати в **медресе** і монастирських навчальних закладах – **даргабах**, розквіт яких випадає на XV – XVII ст.

Навчання в медресе відбувалося персидською мовою: студенти-мусульмани вивчали арабську мову. У програму входили граматики, риторика, логіка, література, юриспруденція.

За релігійними звичаями, відвідування будь-яких навчальних закладів для жінок було заборонено. Однак майже в кожній багатій родині утримувались вчителі для навчання дівчаток.

Оригінальні ідеї з проблем виховання висловлював імператор з династії Великих Моголів **Акбар** (1542-1605) і його найближчий соратник **Абул Фазл Алламї**, які мету своєї діяльності бачили у «поліпшенні» людства. Вони виступали проти грубого деспотизму в родині, релігійного фанатизму і кастового розшарування суспільства. Вони були переконані, що відносини між людьми повинні будуватися розумно, ґрунтуючись на взаємоповазі.

Реформами імператора Акбара планувалось внести у навчальні плани шкіл світські науки: арифметику, алгебру, геометрію, медицину, агрономію, основи управління, астрономію. При палаці Акбара була школа для дівчаток, де вивчалися гуманітарні науки і персидська мова. Отже, можна сказати, що виховання і зміст шкільного навчання у Середньовічній Індії поступово ставали наближеними до життя, доступними для засвоєння, зберігаючи при цьому традиційний національний характер.

Епоха Середньовіччя зайняла в історії Китаю відрізок часу – з 1-о тис. до н. е. до кінця XIX ст. Вона складалася з кількох періодів, які мали певні тенденції і події стосовно виховання й освіти.

При династії Цінь (II ст. до н. е.) була спрощена і уніфікована ієрогліфічна писемність, створена централізована система освіти із **урядових шкіл** (Гуаньсюе) і **приватних шкіл** (Си Сюе). Така типологія шкіл існувала до поч. XX ст.

У період династії Хань (II ст. до н. е. – II ст. н. е.) широко вивчалися астрономія, математика, медицина, з'явився папір, що дозволило здійснити революцію в засобах навчання. Сформувалась трьохступенева система шкіл: початкова, середня і вища. Зокрема, вищі школи організовувались державою для навчання дітей із заможних родин. Перші такі навчальні заклади (Тай сюе) були столичними державними школами конфуціанства, навчальний курс яких тривав 10 років. Основу змісту навчання складали навчальні посібники Конфуція.

Конфуціанство, що стало офіційною державною ідеологією, проповідувало верховенство божественної влади, поділ людей на вищих і нижчих. Класичні трактати Конфуція стають головним предметом для вивчення у школах. Основу життя суспільства складало моральне удосконалення і дотримання етичних норм.

Розквіт виховання і освіти припадає на IX-X ст. Розширюється мережа навчальних закладів, з'являються нові, університетського типу.

Період правління династії Сун (960-1270) пов'язаний з появою неоконфуціанства, що природно позначилося на змісті виховання і навчання у Китаї аж до XX ст. Зокрема, неоконфуціанство переглянуло основні книги

видатного філософа. При цьому акцентувалась увага на підсиленні принципу підкорення волі особистості суспільним законам і нормам моралі. Була створена теорія взаємозв'язку двох початків: ідеального (закон, принцип) і матеріального (матерія, речовина). До того ж, ідеальне вважалося первинним, хоч і вимагало підкріплення матеріальним як закону існування ідеального.

Ідеї неоконфуціанства впливали із визнання чинної державної влади, безумовного підпорядкування старшим: дітей – батькам, підлеглих – керівнику, що безпосередньо відповідало традиціям і меті виховання у Китаї (**Чжу Сі** – 1130-1200). Разом з тим, педагоги ставили перед собою завдання всезагального удосконалення усіх людських задатків через процес навчання. Вчений **Ван Аньші** (1019-1086) намагався за допомогою реформ зменшити відстань між світською освітою і практичними потребами суспільства, що свідчить про появу розуміння саме соціальних аспектів у вихованні.

При монгольській династії Юань (1279-1368) з'являються **монгольські школи** (математичні, медичні, астрономічні, й ін.).

Важливий етап у розвитку виховання в Китаї припадає на правління династії Мін (1368-1644). Зокрема, збільшилася кількість навчальних закладів елементарної освіти, що створило передумови для появи обов'язкового початкового навчання; створені спеціалізовані вищі навчальні заклади для підготовки кадрів вищої адміністрації; продовжувалися реформи, які стосувалися державних іспитів.

При маньчжурській династії Цін (1644-1911) китайська школа не зазнала ніяких змін. Виховання і навчання визначалось неоконфуціанською ідеологією, на основі якої були створені правила моральної поведінки. Шкільна система і державні іспити продовжували зберігати традиційну форму.

Отже, виховання і освіта в Середньовічній Індії вважалися особистою справою сім'ї, куди не втручалася держава. На процес родинного виховання великий вплив мали брахманізм і буддизм, а також іслам. Система мусульманської освіти в Середньовічній Індії була схожа з тією, що існувала в усьому ісламському світі, але мала свої особливості. Оригінальні ідеї з проблем виховання висловлював імператор з династії Великих Моголів Акбар (1542-1605) і його найближчий соратник Абул Фазл Алламї, які мету своєї діяльності бачили у «поліпшенні» людства. Вони виступали проти грубого деспотизму в родині, релігійного фанатизму і кастового розшарування суспільства. Виховання і зміст шкільного навчання у Середньовічній Індії поступово ставали наближеними до життя, доступними для засвоєння, зберігаючи при цьому традиційний національний характер.

У китайській середньовічній традиції (I тис. до н.е. і аж до XIX ст. н.е.) створена централізована система освіти із урядових шкіл (Гуань Сюе) і приватних шкіл (Си Сюе). Уся освіта Китаю мала на собі відбиток пануючої релігії – конфуціанства. Акцентувалась увага на підсиленні принципу підкорення волі особистості суспільним законам і нормам моралі.

### Завдання для самоперевірки

1. Виховання у середньовічному суспільстві обмежувалося (зазначте 1 варіант відповіді):

- а) політичними подіями;
- б) втручанням церкви у справу виховання;
- в) бюрократичним державним апаратом;
- г) становими регламентаціями

2. До основних рис ідеалу середньовічного виховання відносять (зазначте кілька варіантів відповіді):

- а) скромність;
- б) скупість;
- в) мужність;
- г) покору
- д) громадську активність

3. Християнське виховання в епоху Середньовіччя можна було отримати лише у ... сім'ї

4. Культура і виховання у Візантійській імперії перш за все були:

- а) грекомовними;
- б) латиномовними;
- в) тюркомовними;
- г) івритомовними

5. Розташуйте у відповідній послідовності етапи розвитку освіти і педагогічної думки Візантії

- а) глибока криза;
- б) вплив ідеології раннього християнства і традицій античної освіченості;
- в) підйом освіти

6. Співвіднесіть представників середньовічної візантійської богословської думки з їх основними поглядами на виховання

1) Авва Дорофей	а) виховання – це приведення людини до гармонії між земним і небесним існуванням
2) Максим Сповідник	б) виховання має допомогти людині засвоїти моральну норму
3) Іоан Дамаскін	в) світська освіченість є шляхом пізнання божественної істини
4) патріарх Фотій	г) мета виховання – розвиток універсальної енциклопедичної освіченості

7. Співвіднесіть представників середньовічної візантійської богословської думки з їх основними поглядами на виховання

1) Симеон Богослов	а) виховання є симбіозом освоєння світських знань, що не суперечать догмам церкви, і релігійним навчанням
2) Михайло Псел	б) справжнє виховання можливе тільки в монастирі
3) Георгій Пліфон	в) мета виховання – досягнення досконалості

8. У XIV-XV ст. у Візантії зародився і розповсюдився різко клерикальний напрям виховання – ...

9. У Візантії склалась система освіти (енкіклікос пайдеусіс), що складалася з трьох ступенів: елементарної (школи ...), середньої (... школи) і вищої.

10. Вчителі візантійських шкіл називалися ...

11. Вчителі візантійських шкіл отримували гроші за навчання від:

- а) дітей;
- б) батьків;
- в) кормильців;
- г) держави

12. У будинках заможних та іменитих візантійців існували гуртки-салони – своєрідні домашні ...

13. Головна мета виховання арабо-мусульманськими вченими вбачалася насамперед у прагненні людини виробити ... якості

14. Співвіднесіть представників мислителів Сходу з їх основними поглядами на виховання

1) Ісхак Кінді	а) виховання – це залучення людини до добрих справ за допомогою як «м'яких», так і «жорстких» методів
2) Аль Фарабі	б) моральні якості людини мають формуватись шляхом самовиховання і наслідування поведінки мудрого
3) Ібн Сина	в) треба плекати не мусульманський фанатизм, а зрілий інтелект
4) Аль-Газалі	г) обґрунтував ідею про необхідність виховання засобами поетичного слова, підкреслив взаємозв'язок морального, психічного і фізичного здоров'я

15. У середньовічному ісламському світі в XI-XII ст. з'явилися нові приватні навчальні заклади –... (вказіть їх назву), що існували на кошти багатих меценатів

16. Хлопчиків з підкорених народів у період Середньовіччя на Сході направляли до військових закладів, де вони ставали ... (вказіть їх назву)

## Тема 6. Соціальне виховання у західноєвропейських країнах в епоху Середньовіччя, Відродження і Реформації

1. Соціальне виховання у середньовічній Західній Європі
2. Головні ідеї соціального виховання у поглядах мислителів доби Відродження
3. Вплив Реформації на розвиток соціального виховання
4. Соціалісти-утопісти про соціальне виховання

### 1. Соціальне виховання у середньовічній Західній Європі

У 476 р. знесилена внутрішніми суперечностями рабовласницького ладу Римська імперія впала під натиском германських племен. Західна частина розпалась на низку варварських держав, Східна – ввійшла в історію під назвою Візантія. З того часу в історії Центральної, Західної і Південної Європи почався новий період, умовно названий Середньовіччям (V-XVI ст.), для якого було характерним безроздільне панування феодальних суспільних відносин. Панівними групами стали феодали і духовенство, які володіли всією землею і експлуатували підвладних їм селян. Епоха феодалізму успадкувала від Римської імперії християнську релігію, зокрема її західну гілку, відому з 1054 р. під назвою католицизм. Християнська церква стала головною ідеологічною силою європейського феодалізму, і весь розвиток культури й освіти в період Середньовіччя здійснювався в аспекті релігійної ідеології католицизму.

Середньовічна церква категорично відкинула майже всі здобутки античної культури, проте необхідність користуватися біблійними книжками, написаними латинською мовою, спонукали її турбуватися про навчання майбутнього духівництва хоч би елементарній грамоті.

Виникнення і розвиток середньовічної освіти пов'язують з розвитком церковної культури, яка відігравала важливу роль у суспільстві, оскільки знання потрібні були, як для проповідування церковних догм, так і для боротьби з еретиками. Проблему про необхідність розробки програми церковного навчання підняв філософ і богослов пізньої античності **Аврелій**



**Августин Блаженний** (354 – 430), який був прихильником ідеї, що передбачала орієнтацію на істинне знання, високо цінував грамотність, вивчення мови, історії, математичних наук. Аврелій Августин зробив акцент на розвиток мислення і розуму людини, а не тільки пам'яті методом заучування матеріалу. Все, що людина повинна знати, має нести прикладний характер і не допускати розкоші і надмірностей. Аврелій

Августин виступав проти застосування покарань у вихованні, наголошував на необхідності проникнення у внутрішній світ дитини. Вважав, що дієвим виховання буде тоді, коли ним займається авторитетний наставник.

Головне місце у вихованні людини відводиться вивченню Біблії. При цьому Святий Августин наголошував, що людині потрібно допомогти досягнути істину, а не механічно нав'язувати певні знання.

На початку VII ст. на території Ірландії і Британії, завдяки активності монахів, з'явилися перші **церковні школи**. Відкриттю шкіл при монастирях сприяло те, що там збереглися античні рукописи, які слугували навчальними посібниками. Зміст освіти в монастирських школах черпався переважно з творів **Августина**. Освітня програма передбачала світські знання, необхідні християнському полемісту і проповіднику. Вивчення мов, історії, діалектики, риторики, основ математики сприяли поглибленому розумінню релігії. Існували монастирські школи «**внутрішні**» (для служителів культу) і «**зовнішні**» (для мирян).

Особлива увага у всіх церковних школах **приділялась моральному вихованню**, якого добивалися настановами, постами, відмовою від пристрасі і багатства, читанням релігійних творів.

Церковні школи в Західній Європі були кількох типів: **приходські** (утримувались священиками і розміщувалися в якомусь церковному приміщенні або на квартирі священнослужителя), **монастирські** (при монастирях), **кафедральні** (від гр. *καθέδρα* – стілець, сідалище, місце сидіння, та що на горі, на високому місці, символ учительського авторитету священнослужителя) створювались при соборах, де сидів єпископ – наглядч, керівник церковного життя.

У церковних школах термін навчання не встановлювався, вік для набору теж. Спочатку учнями церковних шкіл були діти духовенства, потім усі інші. Головним методом передачі соціального досвіду було заучування напам'ять. Змістом навчання було читання молитов, церковний спів, письмо. У монастирських школах підвищеного типу, а також у кафедральних школах вивчались сім вільних мистецтв (граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію, музику), а також філософію, богослов'я, медицину. Ідеалом виховання було формування моральної, невибагливої, аскетичної і послухної людини. Основною книгою для навчання грамоті слугував Псалтир (вивчали напам'ять молитви і псалми). У цей час в церковних школах з'явилися спеціально розроблені для шкіл навчальні посібники Присціана і Доната – з граматики, Марціана Капелли, Беди і Алкуїна – з риторики, Боеція – з логіки, арифметики і музики та ін.

**Схоластика** – середньовічна філософія, представники якої намагались представити у наукоподібній формі релігійне вчення і підкріпити його посиленням на авторитет отців церкви (патристів). Поява схоластики зумовлена виникненням ересі та необхідністю церкви протистояти їй. Представники еретичних учень ставили під сумнів постулати релігії і священне писання. У цьому протистоянні отців церкви із підривною діяльністю ересі, виникли теорії номіналізму і реалізму. Номіналісти стверджували, що загальні поняття не існують окремо, а є тільки назвами, абстракціями розуму. Реалісти стверджували, що поняття є незалежними і виникли раніше від речей. Мета

схоластики – об'єднати віру і розум, релігію і науку. Наука сприймалась схоластами як служниця релігії. Схоластика виробила новий тип інтелектуальної культури, орієнтованої на формальну логіку Аристотеля й абстрактне богослов'я, і відіграла позитивну роль у вихованні, оскільки вона раціонально обгрунтувала церковну освіту, тренувала розум, розвивала формально-логічне мислення.

Одним із найяскравіших представників схоластичної філософської думки був **Фома Аквінський** (1225 – 1274). У своєму головному трактаті «Сума теології» він по-новому інтерпретував церковну традицію, намагаючись підпорядкувати світські знання вірі, спираючись при цьому на Аристотелеву етику, логіку, психологію. Вся його діяльність була спрямована на удосконалення віровчення у формі наукового знання, він ставив розум на службу церковному вченню.



У пізньому Середньовіччі у зв'язку з розширенням торгівельних відносин та під впливом розвиненої арабської культури, знайомству з якою сприяли хрестові походи (X-XIII ст.), поглиблювались знання європейців у галузі математики, астрономії, географії, медицини та інших наук. Проте церковні школи ігнорували нові знання, оскільки вони не відповідали духові й догматам християнства, тому в містах почали створюватися **нецерковні спілки вчених**, які відкривали медичні, юридичні та інші школи. Перші такі школи з'явилися в Італії, потім у Франції. У зв'язку зі зростанням міст і поширенням торгівельних зв'язків у X-XI ст. виникає новий соціальний прошарок – міщани, або бюргери, з якого пізніше виділяється новий клас – буржуазія. Ремісники і купці не були задоволені церковними школами, оскільки ті не задовольняли потреб торгово-ремісницьких запитів міського населення. Ці стани заперечували монополію церкви на освіту. На противагу церковним школам ремісники відкривали свої **цехові школи**, де їх діти вивчали рідну мову, рахунок, елементи геометрії й природознавство, релігію; навчання ремеслу здійснювалося вдома в майстерні батька. Купці ж відкривали так звані **гільдійські школи** з подібною до цехових шкіл програмою навчання (в деяких вивчалась ще й граматики, елементи риторики). Навчання в цехових і гільдійських школах дуже відрізнялося від того, яке давалося в церковних. Поступово ці школи перетворилися на початкові міські школи, які утримувалися міським самоврядуванням (магістратами) – **магістратські школи**. Цехові й гільдійські школи відрізнялися світським характером, викладанням у них рідною мовою, зв'язком з життям. Ці школи, так само як магістратські, відносились до системи **міського або бюргерського, виховання**.

Сутички між феодалами викликали необхідність станового військово-фізичного, або **рицарського, виховання**. Його метою було сформувати у майбутніх рицарів кріпосницьку мораль (підкоряйся сюзерену, поведься як пан із селянами), навчити манер поведінки в аристократичному товаристві, оволодіти військовим мистецтвом, необхідним для захисту існуючих порядків і

країни. Середньовічне рицарство ставилось із презирством до всіх видів праці, у тому числі і розумової, тому значна кількість рицарського стану (графи, герцоги) були неграмотними. До 7 років рицар виховувався у сім'ї, до 14 років у замку сюзерена в ролі пажа на жіночій половині. З 14 років молода людина ставала зброєносцем сюзерена і з 21 року переходила у статус повноцінного рицаря. Змістом рицарського виховання були «сім рицарських чеснот»:

- 1) уміння їздити верхи;
- 2) плавати;
- 3) володіти списом;
- 4) фехтувати;
- 5) полювати;
- 6) грати в шахи;
- 7) складати вірші і грати на музичних інструментах.

Кожен рицар тіло мав віддати сюзерену, душу – Богові, серце – дамі, а честь залишити собі. Звідси впливало виховання дворянина: основи кохання, війни і релігії. Військова підготовка рицаря в умовах постійних конфліктів у середньовічній Європі мала надзвичайно важливе значення.

**Практичне виховання** – цією системою освіти були охоплені селяни і ремісники. Їх діти виховувались батьками у повсякденній праці. Навички передавались від старших членів сім'ї до молодших.

**Виховання жінок** у період Середньовіччя мало суворо становий характер. Дочки феодалів виховувались у сім'ї під наглядом матері і спеціальних виховательок. Нерідко їх навчали читанню і письму капелани і монахи. Була поширена практика віддавати дівчат із знатних сімей на виховання в жіночі монастирі, де вони вивчали латинську мову, знайомились з Біблією, привчались до шляхетних манер. У Середньовіччі грамотність серед жінок-дворянок була значно вищою, ніж серед рицарів. Значною мірою це пояснювалося тим, що католицьке духовенство намагалося здійснити вплив на світських феодалів через їх дружин, які виховувалися в монастирях у релігійному дусі. Невипадково серед приданого дівчини з сім'ї феодала були книги релігійного змісту, зокрема Біблія (прикладом є Анна Ярославівна, яка привезла з батьківського дому Євангеліє Реймського собору, на якому під час коронації монархи Франції складала присягу).

У зв'язку з ростом кількості шкіл схоластичного спрямування з'являється певний прошарок людей, які займаються педагогічною працею. Учителі й учні об'єднуються в корпорації, що дістають назву **університетів**, поява яких була ознакою зростаючої спеціалізації і диференціації в середньовічній освіті.

У XII ст. з'являються **перші університети** – добровільні об'єднання учнів і вчителів. Це відбувається у Болоньї (1158 р.), в Оксфорді (1168 р.), у Кембриджі (1209 р.), у Парижі (1253 р.), у Празі (1348 р.), у Неаполі (1224 р.), у Лісабоні (1290 р.). Університети мали певну автономію по відношенню до церкви, феодалів та міських магістратів. Зокрема, викладачі і студенти самі вибирали розпорядок функціонування університету, посадових осіб, захищали свої права.

Середньовічні університети мали, як правило, 4 факультети: підготовчий (артистичний чи мистецький), богословський, юридичний, і медичний.

Підготовчий відігравав роль середньої школи; навчання тривало 6-7 р., там викладались «сім вільних мистецтв». Після закінчення підготовчого факультету учні отримували ступінь «магістра мистецтв». У подальшому їм надавалась можливість продовження навчання на одному з трьох вищезазначених факультетів і, провчившись 5-6 років, отримати звання доктора наук.

Основним видом занять в університетах були лекції: професор читав з книжки текст і його коментував. Організовувались також диспути на основі тез доповідей, які повідомлялися раніше, а потім обговорювалися слухачами.

Згодом провідну роль в університетах став відігравати богословський факультет. Вчені-богослови намагались примирити науку і релігію, підпорядкувати світські знання вірі. На цій основі розвивалась середньовічна схоластика, що передбачала теоретичне обґрунтування релігійного світогляду з допомогою підведення логічних висновків під авторитет священного писання.

Отже, в історії Центральної, Західної і Південної Європи V-XVI ст. почався новий період, умовно названий Середньовіччям, для якого було характерним безроздільне панування феодалських суспільних відносин. Епоха феодалізму успадкувала від Римської імперії християнську релігію, з її західною гілкою, відомою з 1054 р. під назвою католицизму. Питання про необхідність розробки програми церковного навчання поставлене філософом і богословом пізньої античності Аврелієм Августином Блаженным (354 – 430), який був прихильником ідеї, що передбачала орієнтацію на істинне знання, високо цінував грамотність, вивчення мови, історії, математичних наук. У середньовічній Західній Європі склались такі основні типи виховання: церковне, рицарське, бюргерське, практичне і виховання для жінок. На початку VII ст. на території Ірландії і Британії завдяки активності монахів з'явилися перші церковні школи («внутрішні» – для служителів культу і «зовнішні» – для мирян). Церковні школи, у залежності від місця, при якому створювались, поділялись на: монастирські, кафедральні, приходські. У цей час головним способом навчання було багаторазове повторення і заучування на пам'ять, катехізисний метод оволодіння знаннями, коли навчальний матеріал подавався у вигляді запитань та чітких відповідей на них. Змістом освіти було «сім вільних мистецтв». Основною книгою для навчання грамоті слугував Псалтир (учні вивчали напам'ять молитви і псалми). У цей час в церковних школах з'явилися спеціально розроблені для шкіл навчальні посібники Присціана і Доната – з граматики, Марціана Капелли, Беди і Алкуїна – з риторики, Боєція – з логіки, арифметики і музики та ін. Схоластика, мета якої примирити віру і розум, релігію і науку, була визначальною у всьому навчанні. Наука – служниця релігії. Схоластика виробила новий тип інтелектуальної культури, орієнтований на формальну логіку Аристотеля й абстрактне богослов'я. У цей час учителі й учні об'єднуються в корпорації, що дістають назву **університетів**, поява яких була ознакою зростаючої спеціалізації і диференціації в середньовічній освіті.

## 2. Головні ідеї соціального виховання у поглядах мислителів доби Відродження

У добу Відродження розвінчується зміст і система соціального виховання, що склалась у Середні віки та була пронизана релігійним аскетизмом, відмовою від античної культурної спадщини як такої, що пропагує гріховне. Аскетизм спонукав людину байдуже ставитись до мирських благ і виявляти покірність до земної влади. Людина вважалась гріховною істотою, яка зобов'язана молитвами і праведним життям відкупити первородний гріх. Церква заперечувала майже усю спадщину античної культури, окрім латинської мови. Володіння на той час латинською мовою було ознакою високої освіченості. Цією мовою велось богослужіння в храмах, вона була мовою науки й освіти.

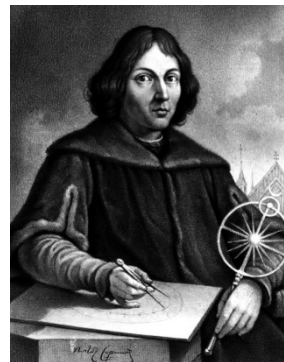
У XV-XVI ст. у багатьох країнах Західної і Центральної Європи, в результаті зародження капіталістичного способу виробництва, розвитку мануфактури і торгівлі, росту міст, виникнення нового класу **молодої буржуазії**, почала складатися і нова буржуазна ідеологія та культура.

Револьюційний переворот у науці, пов'язаний з відкриттям **Коперника, Галілея, Кеплера** та інших, бурхливим розвитком математики, астрономії, механіки, географії, природознавства, виникненням книгодрукування в Європі, відкриттям Америки (Христофор Колумб), морського шляху до Індії (Васко да Гама) – усе це послаблювало ідеологію феодалізму – католицьку релігію, яка заперечувала те, що Земля кругла, зображуючи її у вигляді кола або прямокутника, у центрі яких часто розміщували святі місця, на крайньому сході – рай, а на заході – пекло. За старовинним уявленням, Земля лежала на спинах трьох величезних риб або китів, які плавали на поверхні безмежного океану. Стародавні індуси вважали, що Земля тримається на чотирьох слонах, які стоять на спині черепахи, що є океаном. Зображення цих трьох китів або слонів зустрічаються в середньовічних творах з географії.

**Нікола Коперник** народився 19 лютого 1473 р. у польському місті Торунь на березі річки Вісли в родині купця – вихідця із Німеччини. Він був четвертою дитиною в сім'ї. Після смерті батька, під час епідемії чуми, вихованням племінника займався його дядько, єпископ Лукаш Ваченроде, брат матері. Нікола отримав блискучу освіту – спочатку навчався на факультеті мистецтв Ягеллонського університету в Кракові, потім – на юридичному факультеті Болонського університету, де вивчав громадянське та церковне право, і в Падуанському університеті, де студіював медицину. В університеті Феррари одержав ступінь доктора богослов'я.

На батьківщину Коперник повернувся наприкінці 1503 року й оселився у Лідзбарку-Вармійському, а потім став каноніком у Фромборку – місті рибалок на Віслі. Попри завантаження церковними справами (канонік – це вищий титул католицького священика, на якого покладаються обов'язки члена єпископської капітули, тобто колегії при кафедральному храмі), Коперник у Фромборку активно проводив астрономічні дослідження. Свої попередні гіпотези щодо світобудови він виклав у «Малому коментарі», написаному приблизно в 1516 році. Проте цікавився він у ті часи не лише астрономією: саме Коперник спроектував і організував спорудження у Фромборку гідравлічної машини, яка постачала воду до будинків містян, а згодом узяв участь у запуску польського монетного двору. А ще серед простого люду фромборський канонік Миколай Коперник був відомий як лікар, який допомагав безкоштовно. У 1519 році йому довелося навіть вступити в боротьбу з епідемією чуми. Крім того, Коперник був і художником (нині в Ягеллонському університеті в Кракові зберігається копія його автопортрета з автографом).

Під час війни з хрестоносцями, в листопаді 1520 року Коперник був обраний адміністратором володінь капітулу в Ольштині та Пененжно. За короткий термін він зміг значно укріпити замок-фортецю. Під його



командуванням невеликий гарнізон Ольштина зумів відстояти та захистити місто. Після укладання пакту про мир у квітні 1521 року Коперника призначено комісаром Вармії, а восени 1523 року – канцлером капітулу.

На початку 1530-х років робота Коперника над створенням нової теорії та її обґрунтування в праці «Про обертання небесних сфер» була в основному закінчена. До того часу майже півтора тисячоліття проіснувала система побудови світу, автором котрої був давньогрецький учений **Клавдій Птолемей**. Коперник же вважав, що людина сприймає рух небесних тіл так само, як і рух різноманітних предметів на Землі, коли вона сама рухається. Спостерігачеві, який знаходиться на Землі, здається, що вона нерухома, а Сонце рухається навколо неї. Насправді ж, і першим математично довів це саме Коперник, це Земля рухається навколо Сонця і протягом року робить повний оберт по своїй орбіті. Лише коли великий польський учений був при смерті, друзі принесли йому перший надрукований примірник книги «Про обертання небесних сфер». А 24 травня 1543 року Микола Коперник помер.

Деякий час його праця вільно поширювалась серед учених. За кілька десятиліть по його смерті нею зацікавилися філософ Джордано Бруно та фізик і астроном Галілео Галілей. Погляди Коперника стали ґрунтом для створення філософської системи **Джордано Бруно**, згідно з якою Всесвіт складається з нескінченної кількості систем, подібних до Сонячної. **Галілей** за допомогою **телескопа** відкрив супутники Юпітера і Сатурна, фази Венери та інші явища, що підтверджували правильність теорії Коперника. І Бруно, і Галілея інквізиція визнала еретиками. Забороненою оголосили й книгу Коперника. Її було включено до «Індексу заборонених книг», де вона перебувала до 1833 року. Утім, світова слава не обійшла видатного польського вченого. Його теорія стала підґрунтям для багатьох досліджень у галузі астрономії та механіки й отримала схвалення у працях Іогана Кеплера, Ісаака Ньютона та інших, і врешті-решт її всесвітнє визнання стало найкращим пам'ятником Коперникові.

Упродовж довгого часу місце поховання Миколая Коперника було невідомим. Лише в 2008 році за допомогою аналізу ДНК вдалося з'ясувати, що вчений похований у кафедральному соборі міста Фромборка.

Поява перших ознак нових соціальних відносин стала результатом виникнення нових поглядів на природу і людину, які докорінно відрізнялися від середньовічних, зокрема релігійно-догматичного світогляду. Середньовічний аскетизм з його неприйняттям радостей земного життя і підготовки до потойбічного, вічного існування поступово витісняється ідеями **гуманізму**, який протиставив теології світську науку, висунувши на перший план ідеал життєрадісної, сильної духом і тілом людини. Гуманісти піддали різкій критиці усю середньовічно-аскетичну систему виховання, зацентували на тому, що необхідно розвивати розум, піклуватись про силу і красу людського тіла, не забуваючи про формування моральних якостей. Гуманісти включали до змісту тогочасного виховання вивчення античної літератури і культури, Біблії, підкреслювали важливість істинних знань. Ними проголошувалась ідея гармонійного і всебічного розвитку людини. Суворі дисципліна і тілесні покарання вважалися неприпустимими, акцентувалася увага на важливості індивідуального підходу, самостійного пізнання оточуючого світу. Навчання мало розпочинатись зі знайомства з речами, а потім уже словами, що їх позначають. Гуманістами пропагувалася ідея рівності у вихованні чоловіків і жінок, не допускалось гендерних розмежувань.

Відродження – це епоха, яка ліквідувала духовну диктатуру папства, воскресила грецьку давнину і разом з нею – найвищий розвиток мистецтва (К. Маркс). Завоювання у 1453 році турками Константинополя обумовило втечу вчених з їх грецькими рукописами до Італії, де вони «відроджували» античний платонівський погляд на світ. Крім того, розвиток буржуазного суспільства вимагав формування іншого світогляду, у центрі якого поставала активна особистість, здатна перетворити світ.

Ідеї гуманізму знайшли своє відображення в поглядах передових мислителів щодо виховання і в практиці роботи окремих шкіл того часу. Гуманісти Е. Роттердамський, Ф. Рабле, М. Монтень та ін. різко критикували

всю середньовічну схоластичну систему освіти і протиставили їй виховання, що забезпечує розвиток у людини розумових і фізичних сил, формування високих моральних якостей.

**Еразм Роттердамський** (1469 – 1536) – нідерландський письменник-гуманіст і педагог, висміяв тогочасну школу, де вчителі вбивають у дітей будь-яке бажання вчитись. У своїй праці «Похвала глупоті» Еразм Роттердамський розкрив суспільні вади виховання, стверджуючи, що лише просвітницька сила розуму педагога разом із його гуманістичною культурою здатні ідейно й морально оновити як людину, так і суспільство. В іншій праці «Жорстокі вчителі» він писав: «Велике нещастя, коли прийоми вчителя відбивають у дитини будь-яке бажання до навчання, перш ніж вона зможе осягнути основи. Перший крок на шляху освіченості – це симпатія до свого наставника. Дитина, що полюбила передусім навчання завдяки своєму вчителеві, з часом полюбить і учителя тією любов'ю, яку буде відчувати до науки ... Але є вчителі настільки неприємні за своїми методами роботи, що їх не люблять навіть дружини; ці похмурі люди, з неприємними манерами спілкування, видаються незадоволеними навіть у той момент, коли перебувають в хорошому гуморі; вони не здатні на лагідне слово; їм важко усміхнутись у відповідь на усмішку іншого. Можна сказати, що грації при їх народженні відвернулися від них. Цим людям я без бажання довірив би диких скакунів для приборкання, тим більше, на мою думку, не можна давати їм у руки ніжні створіння, у яких молоко ще не висохло на губах».



Противник тілесних покарань Еразм Роттердамський присвятив цій проблемі окрему працю, в якій застерігав: «Не можна привчати дитину до побоїв. Жорстокі тілесні покарання призводять до того, що горда природа стає недоступною для впливу, а низька віддається відчаю. Тіло поступово робиться не чуттєвим до стусанів, а дух – до картань. Мало того, не слід часто вдаватися й до доган, особливо різких. Ліки, що приймаються не за призначенням, ще більше загострюють хворобу, замість того, щоб її полегшити; а якщо їх вживають постійно, то вони перестають бути ліками і діють не більше, ніж неприємні шкідливі харчі... Нашим батогом нехай буде вмовляння, зроблене розсудливим тоном, іноді й докір, з частиною лагідності, а не отруйною їдкістю. Ось нагайка, яку повинні взяти для синів наших і не випускати її, якщо хочемо, щоб вони, отримавши хороше виховання, мали власний запас засобів для добродісного життя і не були вимушеними просити для своїх дій порад у сусідів».

**Вітторіно де Фельтре** (1378 – 1446) – італійський педагог, організував школу «Будинок радощів», основою якої слугували принципи гуманістичної педагогіки. Школа розташовувалась у мальовничій місцевості, велика увага приділялась фізичному вихованню, більшість занять проходили на свіжому повітрі. Кімнати самої школи були просторими, світлими, з малюнками, що зображували дитячі ігри. Атмосфера в школі була простою, невимушеною. У

цій школі навчалися діти аристократії або дуже обдаровані діти із простих родин. У школі Вікторіно де Фельтре не було тілесних покарань.

Самою назвою Вікторіно де Фельтре підкреслював відмінність своєї школи від середньовічної аскетичної. Діти займались верховою їздою, плаванням, гімнастикою, фехтуванням. Тілесні покарання застосовувалися тільки за аморальні вчинки. Там вивчалися стародавні мови, римська і грецька літератури, математика, при викладанні якої використовувалися наочні посібники і практичні роботи. При навчанні грамоті використовувалися букви, виготовлені з кольорового картону. Школа Вікторіно да Фельтре користувалася широкою популярністю, а її засновника називали «першим шкільним вчителем нового типу».

Видатним представником педагогічної думки був французький вчений, письменник-гуманіст, один з представників педагогічної думки епохи Відродження **Франсуа Рабле (1494 – 1553)** – автор відомого на весь світ роману «Гаргантюа і Пантагрюель».



«Гаргантюа і Пантагрюель». Велетень Грангуз'є влаштував великий бенкет, коли в нього народився синочок. «Пити! Пити!» – заволатала дитина. «Ке грантю а!» – обізвався батько, що означало: «Яка велика горлянка!» Ось так і назвали малого – Гаргантюа. Зростав Гаргантюа вільно – байдики бив, між двох стільців сидів. Але батько вважав, що його синочок дуже розумний, бо провів дослідження, чим краще витирати носа: чи шовковими хустками, чи подушками, чи капелюшками. Вирішив, що найкраще підходить маленьке гусеня, бо не тільки витирає, а ще й зігріває. Гаргантюа виріс такий великий, що приїхавши до Парижу, зняв дзвони з Собору Паризької Богоматері, щоб повісити їх замість дзвоників на свою кобилу. Ледве його вмовили повернути. У Парижі велетень вчився читати та писати, ходив до храму, розважався. Автор з особливим смаком змальовує, як Гаргантюа снідає: ковбаси, окости, шинка. Усе це здобрюється ложками гірчиці, яку служники заливають велетню до рота. Якось із салатом велетень проковтнув шістьох паломників. Але потім відпустив. Іншим разом він накрав язиком цілу армію. Гаргантюа завзято воює проти підступного короля Пікрохоля. Гарматні ядра здаються йому мухами. Одним ударом ломаки він розвалив фортецю ворогів. Друзі Гаргантюа веселі та завзяті. Особливо монах Жак, який більше б'ється, ніж молиться. На знак своїх перемог вони поставили пам'ятник з написом: «Розум людини сильніший за її кулак». Після перемоги Гаргантюа з друзями повертається додому. Монах Жак просить друга подарувати йому право заснувати Телемський монастир. Споконвіку до монастирів ішли тільки кульгаві, горбаті потвори та нероби. Але в новий монастир приймали тільки здорових та веселих хлопців та дівчат. Вони там училися, читали корисні книжки, вивчали різні мови та музику, складали вірші, ходили на прогулянки, плавали тощо. Це було втілення мрії про гармонійне, щасливе та вільне життя. Згодом Грагантюа став дорослим чоловіком та одружився. На жаль, його дружина Бадебек померла невдовзі після народження сина. Отже, Гаргантюа то плакав, бо сумував за дружиною, то реготав, бо радів синові – такому могутньому малюку. Кожного ранку Пантагрюель (так назвали сина) випивав молоко 4600 корів. Якось він розірвав навпіл ведмедя. До колиски його прикували ланцюгами, щоб він не зашкодив сам собі. Але він звалив колиску на плечі разом з ланцюгами та прийшов так до залу, де батько, за звичаєм, бенкетував. Пантагрюель наївся досхочу та розламав свою колиску на шматки Коли Пантагрюель виріс, він навчався у багатьох навчальних закладах, та скрізь його не влаштовувала система освіти: монахи диктують професорам, як читати лекції, еретиків спалюють на вогнищах, від лікарів тхне клістиром, а судді всі вбогі та недолугі. Нарешті в Парижі наш герой залишився та навчався добре. У цьому славетному місті він познайомився з Панургом – веселим молодиком, що полюбляв випити та попоїсти, був неабияким витівником і бешкетником. Гроші він здобуває крадіжками з церковної кружки. Вважав, що монахи оббирають народ гірше. Ось задумав Панург одружитися. Та почав усім морочити голову, одружуватися чи ні? А якщо наречена виявиться поганою дружиною? То не одружуватися. А якщо доброю дружиною? Тоді одружуватися. І так він питав у ворожок, у блазнів та нарешті вирішив спитати оракула Чарівної Пляшки. Зібралися друзі у подорож. У мандрах на них чекало безліч пригод. На кораблі Панург купив у одного пихатого купця, що перевозив овець, найкращого барана за дуже великі гроші. Купив – та жбурнув тварину у хвилі. Інші барани всі стрибнули у воду слідом за головним. Так Панург залишився без баранини на вечерю, але помстився купцю за його пиху та образи. Побували друзі на островах Великого Посту, де жили аскети, які відмовляли собі в усіх радощах життя та від того зробилися жорстокими й потворними. Завітали мандрівники й на острів М'ясних Ковбас – його жителі були ворогами тих, що постилися. У суперечках між усіма тими Гірськими Сосисками та Дикими Ковбасами, Паподулями та Папоманами відбивається тогочасний церковний розкол. Найстрашнішим виявився

острів Пухнастих Котів – у вигляді цих жорстоких ненажер Рабле змальовує суддів – нищих хабарників, які думають тільки про свій гаманець. Нарешті друзі знаходять Чарівну Пляшку, і вона промовляє тільки одне слово: «Трінк!» Це означає – пити. Але ж Панург і без того не обминає чарчину з добрим вином. Що означає ця порада? Одна мудра жінка розтлумачує друзям зміст цього лаконічного висловлювання: «Пити треба з витоків істини, знань, навчання, радощів. Багато часу доведеться витратити, щоб здобути справжнє знання, істинну науку. А коли друзі навчаться відрізнити світло від темряви, тоді й зможуть побачити, де дурна людина, а де хороша. Тоді Панург зможе знайти собі добру і чесну дружину». З цим посланням Пантагрюель, братець Жак, Панург та автор книги знову вирушають у мандри.

**Як виховувався Гаргантюа.** Схоластичні вчителі навчають багато чому, але марно. Йому (батькові Гаргантюа) рекомендували великого доктора-софіста на ім'я Тубал Олоферн. Цей навчив хлопця азбуки так добре, що він міг казати напам'ять усі літери у зворотному порядку, і пішло в нього на це 5 років і 3 місяці; потім він читав з ним Доната... Далі учитель вивчав із своїм учнем *De modis significandi* з коментарями Гуртебіза, Фаскіна, Традітекса, Гвалехода, Жана де Во, Бреллінганда й інших на це в нього пішло 18 років і 11 місяців, і навчив його цього так добре, що учень при іспиті міг переказати все це не тільки напам'ять, але навіть навпаки. Потім він читав з ним *Computus* Аніана, читав його аж 16 років і 2 місяці, і в цей час учитель Тубал Олоферн помер у 1420 році. Після цього Гаргантюа перейшов до іншого вчителя, до старого кректуна Жобеліна Брізе, який ґрунтовно вивчав з ним інших авторів, від читання яких його мудрість зростає на стільки, що більше ніколи вже не можна було її збільшити. Однак батько його помітив, що, хоч син і займався дуже ретельно і віддавав на це увесь свій час, він проте не мав успіхів і, що ще гірше, ставав від навчання дурнішим, недотепнішим, задумливішим та чуднішим. І коли він поскаржився на це Дон-Філіппу де Маре, той натякнув йому, що краще було б нічому не навчатися, ніж вивчати такі книжки із такими вчителями, бо їх знання кректуна дурниці, і їх мудрість кректуна полова, вони гальмують благородний розум і знищують цвіт юнацтва. А на доказ цього візьміть теперішнього хлопчика, що вчився лише два роки, і «якщо він не матиме кращого судження, кращого красномовства та вміння вести розмову і кращої манери поводитись, вважайте мене за найдочайдушнішого базікала». Це дуже сподобалося батькові Гаргантюа, і він наказав влаштувати іспит. Порівняння наслідків старого і нового виховання. На вечірній бенкет де Маре привів з собою пажа родом з Вілль-Гонжі, на ім'я Евдемон, який був так добре зачесаний, так мило одягнений, так ретельно вичищений і такий доброзичливий, що скоріше був схожий на янголятко, ніж на людину. Потім де Маре сказав Грангузьє: «Чи бачите ви цю дитину, хлопчиків ще немає і 12 років. Тепер ми подивимось, яка різниця між мудрістю наших пустих фантазерів минулих часів і молодими людьми нашого часу». Спроба сподобалася Грангузьє, і він наказав хлопчиків говорити. Попросивши дозволу у свого пана, віце-короля, Евдемон з шапочкою в руці, з відкритим обличчям, з червоним ротиком і твердим поглядом, з юнацькою скромністю виступив перед Гаргантюа. Все це було сказано з такими вишуканими жестами, таким переконливим тоном, ясністю викладу і красномовністю, такою прекрасною латинською мовою, що його швидше можна було б мати за Гракха, Ціцерона чи Емілія давніх часів, але ніяк не за хлопчика нашого сторіччя. Манера ж триматися в Гаргантюа була зовсім інша: він почав ревити мов корова, закрив лице шапкою, і від нього так само не можна було добитися слова, як від мертвого осла. Жобеліна прогнали. Його місце заступає вихователь Евдемона Понократ. З допомогою медичного засобу Понократ добивається того, що Гаргантюа забуває все, чого досі навчився. Нове виховання цінує час. Тепер Гаргантюа вставав близько четвертої години ранку. У той момент, як його витирали, йому прочитували вголос і виразно сторінку із Святого Письма з належними поясненнями до кожного розділу. Учитель ще раз повторював прочитане і пояснював йому важкі місця. Далі вони спостерігали за небом, чи було воно у тому самому стані, в якому вони бачили його вчора ввечері, і в який знак зодіаку вступали сьогодні сонце та місяць. Після закінчення всього цього його одягали, зачісували, завивали, прикрашали й обливали пахощами; в цей час з ним повторювали вивчені вчора уроки. Він проказував їх напам'ять і на підтвердження їх наводив практичні приклади зі звичайного життя, що тривало іноді години дві або три, але звичайно вони припиняли повторення, як тільки він був зовсім одягнений. Після цього він читав цілі три години. Посилені вранішні розумові заняття замінюються грою на повітрі. Скінчивши читати, вони виходили з дому, розмовляючи про зміст прочитаного, і рушали на луг, де грали в м'яча, вправляючи тіло так само, як раніше вправляли розум. Уся гра проходила цілком вільно, бо вони кидали грати за бажанням, але звичайно кидали тільки тоді, коли були мокрі від поту або коли втомлювалися. Тоді їх якнайкраще обсушували й витирали, вони одягали свіжу білизну і для прогулянки йшли подивитися, чи готовий обід. Чекаючи обіду, вони чітко і виразно вимовляли деякі думки, почерпнуті з уроку. Тим часом апетит більшав, і вони сідали за стіл при першій змозі. Під час їжі Гаргантюа отримує багато корисних відомостей. Під час вживання їжі, до пиття, прочитували звичайно яке-небудь гарненьке оповідання про старовинні геройські подвиги. Якщо Гаргантюа бажав, читання продовжували далі, або починалася весела розмова. Спершу говорили про позитивні якості, властивості, дії і природу всього того, що давали на стіл: про хліб, вино, воду, сіль, м'ясо, рибу, плоди, овочі, коріння, а також і про їх виготовлення. Унаслідок цього він протягом короткого часу вивчив усі відповідні місця з Плінія, Агенея, Діоскоріда, Юлія, Поллукса, Галена, Порфірія, Оппіана, Полібія, Аристотеля, Геліодора, Еліана та багатьох інших. Після таких розмов, щоб пересвідчитись, чи правильно вони кажуть, вони наказували приносити собі ці книжки й відшукували належні місця; прочитавши їх, Гаргантюа так добре тримав їх у пам'яті, що за тих часів не було навіть лікаря, який знав би хоч половину того, що знав він. Потім вони розмовляли про прочитані вранці уроки й закінчували свій обід айвовою пастилою; далі він чистив зуби

зубочисткою з мастикового дерева, мив очі чистою водою й дякував Богові кількома молитвами, складеними на хвалу Божих щедрот та милосердя. Гаргантюа вивчає математику за допомогою наочного приладдя. Потім приносили карти, але не для гри, а для вивчення тисячі дрібниць і тонкощів, побудованих на математиці, внаслідок чого він так це полюбив, що з задоволенням займався цим по обіді та після вечері, як раніше займався грою в кості та карти; цим він так добре вивчив теорію і практику цього всього, що англієць Тунстал, який спеціально писав про математику, мусив зізнатись, що проти нього він сам менше на ній розумівся, ніж на німецькій мові. Він знався не тільки на цьому, але й на інших галузях математики, наприклад, геометрії, астрономії й музиці, бо в пообідній час вони робили сотні маленьких гарних геометричних інструментів і фігур, застосовували також і астрономічні формули. Гаргантюа займається музикою. Після цього він займається музикою, виспівуючи що-небудь на чотири і п'ять голосів, чи на таку тему, яка кому-небудь спадала на думку. Щодо музичних інструментів, він учився грати на лютні, шпенеті, арфі, на німецькій флейті та флейті з дев'ятьма клапанами, на скрипці й на тромбоні. Після кількох проведених так годин він займався три години, спеціально повторюючи вивчені вранці уроки, прочитуючи книжку, а також навчаючись креслити й копіювати стародавні римські літери. Гаргантюа вивчає військово-лицарське мистецтво. Покінчивши з цим, вони покидали квартиру разом з молодим туренським дворянином на ім'я Гімнаст, який був його зброєносцем і навчав його мистецтву їздити верхи. Він переодягався й сідав на скакового коня, на іспанського, арабського, на жеребця, на легкого коня; тоді він проробляв сотні кар'єрів, примушуючи коня вільно стрибати через рів, брати бар'єр, бігати по колу праворуч та ліворуч. Потім він не ламав жодного списа (бо велика дурниця, як хто-небудь говорить: я зламав на турнірі чи в боротьбі десять списів, – це спроможний зробити й теля, – справжня слава – зламати десять ворогів одним списом), а одним міцним сталевим списом вибивав ворота, проколював панцир, перекидав дерево, знімав кільця, вихоплював сідло, нагрудник, рукавичку, і все це робив, незважаючи на те, що був озброєний з голови до ніг. Особливо майстерно пересакакував він з одного коня на іншого, не торкаючись землі, скакав на коні зі списом у руці без допомоги стремена і правив конем без вуздечки. Після того він метав спис, робив сильні удари широким обабіч гострим мечем, іспанським, короткою шпагою, кинджалом, у латах і без них, із щитом, з плащем на руці, з круглим щитом. Він полював на оленів, козуль, ведмедів, кабанів, зайців, сірих куріпок, фазанів та дрохв. Він боровся, вправлявся в бігу та стрибках, але не в трифуткових стрибках, не на одній нозі і не в німецьких стрибках (бо, на думку Гімнаста, такі стрибки були марні на війні), а одним махом перелітав через рови, огорожі, вискакував на шестифутову стіну і видряпувався на вікно, яке знаходилося від землі на височині списа. Він вправлявся в плаванні у річці, плавав на грудях, на спині, на боці, всім корпусом, самими ногами, виставляючи з води одну руку, в якій тримав книгу; так він перепливав усю Сену, не замочивши книжки, і тримав у зубах плащ, подібно до Юлія Цезаря; потім із допомогою однієї тільки руки з страшною силою вскакував у човен, вистрибував з нього знов у воду вниз головою, досліджував дно, нишпорив у підводному камінні, поринав у ями та вир; повертав човен, вів тихо і швидко, вгору і вниз, за течією, спинявся на повному ході, правив човном однією рукою, а другою гріб великим веслом, розпускав парус, лазив по канатах на щоглу, бігав по реях, перевіряв компас, ставив парус за вітром і правив кермом. Він метав спис, залізний брус, камінь, стрілу, алебарду; стріляючи з лука, влучав у чорне, натягував важкий самостріл на стегні, однією рукою націлювався з рушниць, сам націлював гармати, стріляв у ціль, у папугу, з долини в гору, з гори в долину, вперед, убік, назад, як парф'яни. Щоб розвинути собі легені та груди, він кричав, як чорт. «Я чув, як він одного разу кричав Евдемонові від брами св. Віктора на Монмартр». Вечірні розваги. Під час вечері іноді продовжували (поки хотіли) почате за обідом читання, а решту часу проводили в добрих, вчених і корисних розмовах. Прочитавши молитву подяки, починали співати або грати на благозвучних інструментах, а іноді дозволяли собі маленьку розвагу у вигляді гри в карти й кості або у вигляді кубків; весело сиділи вони вкупі і проводили час перед тим, як іти спати. Іноді вони відвідували збори вчених людей або тих, які бачили чужі країни. Гаргантюа вивчає астрономію, спостерігаючи зоряне небо Опівночі, перед тим, як іти спати, вони простували на найбільш відкрите місце в домі, щоб спостерігати небо, звертали увагу на комети, якщо вони були, на фігури, вид, місце, протистояння та сполучення зірок. Далі за прикладом піфагорійців він стисло повторював із своїм учителем усе те, що читав, бачив, дізнався, зробив та почув протягом дня. Після цього закликали в молитві ім'я Бога-Творця, зміцнювали свою віру в Нього та славили Його безмежну добрість; складаючи Йому подяку за минуле, вони доручали себе Його Божественній милості та доброті. Виконавши все це, вони йшли спати.

Ф. Рабле висміяв методи середньовічної школи, вказав шлях до оволодіння знаннями в процесі активної діяльності самої дитини, яка, спостерігає за природними явищами і черпає з життя знання, порівнює, узагальнює, робить висновки.

У новій системі виховання, запропонованій Ф. Рабле, важливе місце посідає фізичне виховання, що зовсім ігнорувалося школою того часу. Навчання здійснювалося без покарань, а на основі природної зацікавленості й активності учня, для якого заняття стали бажаними і приємними.

Гаргантюа – герой однойменного роману Рабле – забуває все, чому його вчили богослови. Вихователь дбає про те, щоб зробити з Гаргантюа сильного, різнобічно виховану й освічену людину. Читання служить основою повчальних бесід. Гаргантюа вивчає латину, арифметику, геометрію, астрономію, музику. Робиться це в ігровій формі (наприклад, рахувати Гаргантюа вчиться, граючи в карти). Розумові заняття чергуються з іграми, фізичними вправами на повітрі, гімнастикою. Він займається верховою їздою, фехтує, бореться, плаває, піднімає важке. З вихованцем ведуть бесіди, які допомагають дізнатися про життя: про хліб, вино, воду, сіль та ін. Вечорами Гаргантюа розглядає зоряне небо, У дощові дні – пиляє дрова, молотить зерно, відвідує ремісників і купців, слухає вчених мужів. Часом з ранку до вечора проводить на природі.

Ф. Рабле був палким поборником реалістичної, природничо-наукової освіти. Разом з тим він високо цінував і гуманітарні знання, закликав до безпосереднього вивчення навколишнього життя з усіма його виявами. Погляди Ф. Рабле проникнуті прагненням до широкого, універсального знання мови, математики, астрономії, природознавства, історії, права, мистецтва. Таку програму освіти пропонував він юнакам, які багато читають і в невимушених бесідах з вихователем поглиблюють свої знання, розвиваючи свій інтелект.

**Мішель Монтень** (1533–1592) – видатний французький просвітитель епохи Відродження, представник філософського скептицизму, що доводив відносність людського пізнання, залежність його від багатьох факторів. У своїй праці «Досліди» критикував як традиційну шкільну схоластику, так і крайнощі гуманізму, багато представників якого всю виховну роботу зводили до вивчення творів латинських і грецьких авторів. Вважав, що наука має вивчати не книжки, а речі, лише тоді виховання буде корисним. Засуджував аскетичне заучування інформації, стверджуючи, що «немає толку з людей, в яких пам'ять наповнена, а судження порожні... знати напам'ять, ще не означає розуміти», тому виховання має розвивати критичне мислення, що ставить під сумнів авторитети. Філософ вважав, що слід відмовитись від схоластичної науки, яка витрачає свої сили на коментування невеликої кількості визнаних церквою творів.



Мішель Монтень запропонував ідею пріоритету морального виховання над навчанням та ідею відмови від примусу (знайшла вияв у теорії природного виховання Руссо).

Мішель Монтень у своїй основній праці «Досліди» розглядає людину як найвищу цінність. Він вірить у її невичерпні можливості, ставлячись скептично до божественного провидіння. Монтень вважає за краще зняти перед Богом капелюх, але не ставати на коліна. Мішель бачив у дитині не зменшену копію дорослого, як це вважалося в середньовічній педагогіці, а природну індивідуальність. Дитині, вважав він, від народження притаманна первозданна чистота, яку надалі «роз'їдає» суспільство. За судженнями Монтеня, дитина перетворюється на особистість не стільки завдяки отриманим знанням, скільки

розвинувши здатність критично мислити. Піддаючи різкій критиці середньовічне виховання, він образно писав, що це «справжня в'язниця», звідки чути крики мордованих дітей та сп'янілих від гніву вчителів. Мішель Монтень закликав не обмежуватись у вихованні тільки словесними засобами («сурмлять у вуха, ніби ллють у лійку, а обов'язок учня полягає тільки у повторенні сказаного»). Філософ зазначає, що «бджоли і тут і там збирають з квітів, але із зібраного вони згодом роблять мед...», таким чином, учень приймає запозичене в інших і змішує все, щоб створити з усього цього свій власний твір, наприклад, свою думку». На переконання Монтеня, традиційне навчання приносить мало користі: «Більшість наук, якими ми займаємось, не прикладаються до справ... Яке жалюгідне знання – знання суто книжне! Я думаю, що це останнє є прикрасою, а не фундаментом... наймайстерніші танцюристи вчили нас, примушуючи тільки дивитись, а не рухатись... не вправляючи нас ні в розмові ні в думках, ні у ділах». Розмірковуючи, якими мають бути виховання і навчання, Монтень радив, щоб «більше говорив учень, і більше слухав учитель». Необхідно привчити учнів досліджувати навколишній світ самостійно, щоб вони «все перевіряли, а не сприймали на віру, або з поваги до авторитету». Філософ зауважує, що «Нас так привчили ходити за ручку, що ми не можемо ходити вільно, наша бадьорість та воля згасли... ніколи вони собі не бувають панами». При цьому самостійне пізнання відбувається завдяки органам чуттів. Тому у навчанні важливу роль відіграє досвід. Монтень застерігав від марних спроб енциклопедичної освіти («не можна навчати всьому») і кожному хто прагне розвиватись, необхідно спілкуватися зі світом – зустрічатися з іншими людьми і подорожувати в інші країни. Спілкування необхідне не лише з освіченими людьми, але й з неграмотними «простолюдинами», у яких можна багато чому навчитися, оскільки моральність у них вища, ніж у представників вищих станів. Учень повинен учитися у всіх, «кого б він не зустрів – пастуха, муляра, перехожого, потрібно використовувати все і взяти від кожного те, що той може дати». Мішель Монтень висунув думку, що потрібно приділяти фізичному вихованню учнів таку ж увагу, як і розумовому розвитку. У програму школи повинні ввійти такі фізичні дисципліни: біг, боротьба, верхова їзда, фехтування.

Моральні якості учителя, який повинен виховувати особистим прикладом, важливіші, ніж його пізнання.

Отже, у добу Відродження розвінчується зміст і система соціального виховання, яка склалась у Середні віки та була пронизана релігійним аскетизмом, відмовою від античної культурної спадщини як такої, що пропагує гріховне. У результаті зародження капіталістичного способу виробництва, розвитку мануфактури і торгівлі, росту міст, виникнення нового класу молоді буржуазії, почала виникати і нова буржуазна ідеологія та культура. У цей час у світогляді людей відбувся революційний переворот, який пов'язаний із відкриттями Коперника, Галілея, Кеплера, великими географічними відкриттями. Середньовічний аскетизм було замінено на гуманізм, який протиставив теології світську науку, висунувши на перший план ідеал

життєрадісної, сильної духом і тілом людини. Педагоги епохи Відродження проявляли турботу про фізичний розвиток дітей та їх здоров'я, розробляли методикку фізичного виховання, відводячи в ній багато місця грі. Значна увага приділялася розумовому та естетичному вихованню. Однак провідне місце у вихованні більшість гуманістів відводили моральному вдосконаленню, без чого знання не приносили б користі. Найважливішими засобами морального виховання вони вважали релігію і особистий приклад вихователя.

По-новому розуміючи мету і завдання виховання, гуманісти (Е. Роттердамський «Похвала глупоті»; Ф. Рабле «Гаргантюа і Пантагрюель», М. Монтень «Досліди») вимагали й іншого підходу до дитини, акцентували на необхідності враховувати особливості дитячого віку, індивідуалізувати виховання і навчання. Виступаючи на захист права дітей на повагу, гуманісти протестували проти тілесних покарань, засуджували сувору шкільну дисципліну. Значну увагу педагоги-гуманісти приділяли жіночій освіті.

### **3. Вплив Реформації на розвиток соціального виховання**

У XV-XVI ст. у Західній і Центральній Європі розгорнувся широкий суспільний рух **Реформації**, спрямований на боротьбу з римо-католицькою церквою (реформація – від того, що представники цього руху намагались реформувати католицьку церкву). Реформація сформувала своє розуміння природи і шляхів виховання людини, яке відрізнялося від поглядів гуманістів Відродження і католицької ортодоксії. Релігійний антропологізм реформаторських учень йшов у розріз зі світським гуманізмом соціального виховання доби Відродження. На відміну від римо-католицької церкви, яка пропагувала провіденціалізм, Реформація намагалась доповнити божественні за своїм походженням істини індивідуалізмом людини «самістю», яка передбачає особисту відповідальність перед Богом без посередників (Жан Кальвін зазначав: «Людина падає, тому що так вирішено нагорі, але грішить людина по своїй вині»). Критичний і гуманістичний настрій Реформації мав важливі наслідки для виховання. По суті, Реформація схожа з епохою Відродження в прагненнях перемістити в центр виховання людську особистість, послуговуючись засобами національної культури, мови, літератури – заохочувати до світської освіченості.

Представники реформації Ян Гус (Чехія), Мартін Лютер і Томас Мюнцер (Німеччина), Жан Кальвін (Франція, Швейцарія), Уілям Тіндел (Англія) поклали початок новій гілці християнства – **протестантизму** (загальна назва ряду течій у християнській релігії), що заперечував верховенство влади папи римського, відпущення гріхів за плату (індульгенція), спрощував церковні обряди, виступав проти пишності і убранства храмів, визнавав єдиним джерелом віри Святе Письмо, усував посередників між людиною і Богом (церковну організацію і священників), вводив богослужіння рідною мовою (раніше було латинською), сприяв перекладу Біблії національними мовами, заперечував провіденціалізм (наперед визначеність усього), пропагував ідею успішності і багатства, як вияву доброго ставлення Бога до людини.

Протестантські общини боролись проти католицької церкви, церковної освіти і організували свої школи, в основі виховання яких лежали нові ідеї реформації.

Провісником реформаторського руху була війна чеського народу на чолі з Яном Гусом (1415 рік страчений на вогні) проти гноблення німецьких феодалів. **О sancta simplicitas** («О, свята простота!») – вираз, що приписують Яну Гусу. Засуджений католицьким церковним собором до спалення як єретик, він нібито вимовив ці слова на вогнищі, коли побачив, що якась бабуся з простою релігійною старанністю кинула у вогонь принесений нею хмиз. **«О sancta simplicitas»** з гіркотою промовив Ян Гус, адже за щастя старенької жінки він боровся, а вона ж з найкращими намірами служила його мордуванню.

У русі Реформації проявились помірні і радикальні течії. Лідером радикального реформаційного руху був **Томас Мюнцер** (1490 – 1525). Він виступав за руйнування старої школи, яка ускладнювала доступ народу до освіти. З метою створення нової школи Т. Мюнцер розробив спеціальні проекти навчальних програм для простого народу.



У становленні педагогічних поглядів Реформації особливу роль зіграли ряд мислителів: Жан Кальвін (1509 – 1564), Вільям Тіндел (1484 – 1536), Мартін Лютер (1483 – 1546), Філіп Меланхтон (1497 – 1560) та інші.

**Жан Кальвін** – головний ідеолог французької Реформації – стояв особливо далеко від гуманістичних поглядів Відродження. Він виступив з проповіддю «світського аскетизму», поставивши на чільне місце смиренність і покірність Богу. Він переклав французькою мовою Біблію, яка була найважливішим посібником під час виховання та навчання. Жан Кальвін писав: «Краще невігластво віруючого, а ніж зухвале знання». Усі люди, на думку Кальвіна, повинні турбуватись про високі ідеали і цінності, ігнорувати дрібниці життя, що не стосується порятунку і відволікають від головного. Всяке задоволення, розкіш мають поступитись на користь служіння Богові.



Послідовники Кальвіна в Англії, пуритани, виконали аналогічну роботу. Так, ідеолог англіканської реформації У. Тіндел переклав Біблію англійською мовою.

**Цікава історія** взаємовідносини Жана Кальвіна з Мігелем Серветом – відомим іспанським вченим, який цікавився багатьма науками, висловив припущення про існування малого кола кровообігу. Він жив у різних містах Франції, займаючись під чужим іменем лікарською практикою. Спочатку він оселився в Шальє. Після в 1540 році він став особистим лікарем архієпископа П'єра Пальм'є у В'єнні. Переписка із Жаном Кальвіном, яку Сервет вів протягом кількох років, виявила конфлікт у їх поглядах, і Кальвін зарахував Сервета до найзліших ворогів християнської релігії. Очевидно, Сервет і Кальвін були знайомі ще з юнацьких років. Вперше вони зустрілися в Парижі. Між ними одразу виникла сильна неприязнь, яка з часом ставала щораз більшою. Дванадцять років життя у В'єнні – це найщасливіший період життя. Сервет зміг повністю присвятити себе науці та своїй науковій творчості. Десять із них були віддані роботі над твором «Відновлення християнства», в якому він продовжував розвивати свої ідеї «хибного вчення про Трійцю». Він категорично заперечував вчення про Святу Трійцю, викривав протестантів, які виправдовували віру, що не була пов'язана з добрими справами. Але не оминув увагою Мігель Сервет і католиків. Папа Римський для нього був великим грішником, більшим, ніж перша людина Адам, тому що останній покараний тимчасово, тоді як папа буде вічно горіти в пеклі. Уривки зі свого твору Сервет відправив Кальвіну. Той розгнівався, прочитавши уривки з твору, в якому заперечувалась істинність багатьох



християнських догматів, у які він свято вірив сам. Через підставних осіб Жан Кальвін відіслав наклеп ліонській інквізиції.

У квітні 1553 року Сервета заарештували й кинули в одиночну камеру міської в'язниці міста В'єнна, що знаходилась на узвишші. Біля неї ріс сад, в якому можна було гуляти родовитим в'язням. Сад був обгороджений стіною, але навпроти неї знаходилась велика купа землі, а біля стіни проходила невеличка вуличка, що вела до Рони, а декілька дахів будівель цієї вулички знаходились зовсім близько від тюремної стіни. У ранці 7 квітня Сервет попросив у наглядача ключ від саду, той вирішив, що в'язню потрібно трохи прогулятися на свіжому повітрі, тому він дав йому ключа. Сервет, дочекавшись, коли вартовий піде собі, утік, перелізши через стіну.

Міська влада довго розшукувала його, а він тим часом переховувався у своїх друзів. Проте 17 червня 1553 суд над Мігелем Серветом все ж відбувся: лава, на який мав сидіти підсудний, була порожньою, але вирок було винесено. Суд засудив іспанського «єретика» до спалення на повільному вогні. Поки було спалено тільки лялькове зображення Сервета і п'ять тюків «Відновлення християнства».

У будь-якій католицькій країні його чекала кара, що була оголошена судом міста В'єнна. Він покинув Францію і направився до Італії, та по дорозі відвідав Женеву, де не було інквізиції. Тут слово Кальвіна вважалося законом, Сервета невдовзі схопили і кинули до в'язниці. За наказом Кальвіна, у в'язниці з Серветом поводитися вкрай суворо (подейкують, що це через те, що Кальвін попросив прочитати Мігеля його «Наставляння у християнській вірі», яке той прочитав і зробив на полях багато зауважень). Проте, коли Сервета привели на суд, він заявив, що готовий змінити свої погляди, якщо Кальвін наведе переконливі аргументи зі Святого Письма. Але в Кальвіна таких аргументів не знайшлося.

Проходили місяці, а судді не могли зважитись винести смертний вирок, не бажаючи брати на себе таку відповідальність. Але Кальвін зміг нав'язати суду свою точку зору і згодом вирок було проголошено: спалення на повільному вогні. Кальвін, що власне підштовхнув суддів до винесення вироку, виступав за те, щоб «єретику» просто відрубали голову, проте суд не змінив вироку.

Рано-вранці 1553 року на вулицях Женеви, що вели до міської в'язниці, до пагорба Шампель почали збиратись люди. Але із в'язниці засудженого вивели тільки десь біля полудня.

Пастор Фарель (релігійний фанатик) вмовляв Сервета зректись своїх переконань, щоб урятувати життя, але той на це не погодився.

Біля підніжжя пагорба зібрався натовп людей, не було тільки Жана Кальвіна, який, пославшись на стан здоров'я, залишився вдома. Сервета прив'язали до ганебного стовпа ланцюгами, а на сирі поліна кинули смолоскип і «Відновлення християнства». Таким чином проводилось повільне спалення засудженого. За легендою, якась жінка не витримала відчайдушних криків Сервета і кинула у вогнище в'язанку сухого хмизу.

«Батько» Реформації в Німеччині Мартін Лютер визнавав важливість і навіть необхідність гуманістичної освіти в дусі Відродження. Він був ініціатором створення світськими властями **протестантських шкіл**. Як вважав Лютер, наукової підготовки, знання класичних стародавніх мов і літератури потребують можновладці в миру і церковні діячі. З цього випливало, що повноцінної освіти була гідна лише частина суспільства: майбутні священики, вчителі, судді та ін. Решта населення має обмежитись елементарною освітою, за яку мусить платити. У трактаті «Про бажаність направлення дітей до школи» (1530) Лютер залишав за владою право примушувати батьків щоденно, на одну-дві години, відправляти дітей до школи. Основним навчальним посібником народної школи оголошувався Катехізис німецькою мовою. Переклад Катехізису був зроблений самим Лютером.

Римо-католицька церква побачила в Реформації загрозу своєму впливу. Тридентський вселенський собор (1545 – 1565) в якості основних засобів боротьби з Реформацією визначив інквізицію і виховання. Прийнято було індекс заборонених книг, що містили випадки, направлені проти церковного вчення. **Контрреформацію** очолив орден єзуїтів (створений в 1534 р. Ігнатієм Лойолою – іспанським офіцером). Головними способами боротьби з єрессю, як записано в «законах» ордену, називалися «проповідь, сповідь і виховання». Єзуїти претендували на роль носіїв «католицького гуманізму», вони використовували ідеї Відродження. Наприклад, педагогічні погляди Вівеса помітно вплинули на творця ордену І. Лойолу. Ідеї Відродження і Реформації

тракувалися єзуїтами з консервативних позицій. Вони передбачали формування спритних, кмітливих, винахідливих і безпринципних сильних тілом і духом оборонців церковного вчення. Для того, щоб це реалізувати, була створена своя система виховання. Засновувались недоступні для простих людей середні і вищі єзуїтські школи. Серед них єзуїтські **колегіуми** (7 років навчання) і єзуїтські **семінарії** (6 років навчання). Це були заклади інтернатного типу, де вивчали церковні книги, логіку і красномовство, формували нетерпимість до інаквовірних, заохочували доноси.

Інквізиція (з латинської – розслідування) – створена католицькою церквою для боротьби із єресю (відхилення від правдивої віри і церковного вчення). Тих, чиї погляди носили антицерковний, нехристиянський характер, називали еретиками. Історія знає приклади страти еретиків і відьом, серед яких імена передових людей того часу. Найвідомішим таким «еретиком» є Джордано (Філіппо) Бруно – Ноланець (1548-1600).

**Джордано Бруно** – народився в родині солдата неподалік від Неаполя. У 1565 році 17-річний Філіппо Бруно вступив до домініканського монастиря, отримавши при цьому ім'я Джордано. Вивчаючи науки, твори Миколи Коперника, Джордано Бруно дійшов висновку, що уявлення Церкви про природу помилкові. Джордано починає публічно виступати на диспутах у всій Європі, викриваючи Церкву в невігластві. Будучи католицьким священиком, розвивав неоплатонізм у вигляді ренесансного натуралізму (Бог розлитий у природі – пантеїзм). У астрономії підтримував погляди Коперника, став пропагувати ідею про нескінченність Всесвіту і про безліч заселених світів та метемпсихоз (переселення душ). Домініканин, 1576 вийшов із закону, подорожував Європою, викладав та навчався зокрема в Женеві, Парижі, Оксфорді. у своїх поглядах поєднував різні філософські доктрини, астрономію, магію та герметизм (від бога Гермеса – окультне вчення, езотеричні знання). Релігію вважав спрощеною версією філософії, а релігійні практики – забобоном, породженим неучтвом.

В 1591 у Бруно прийняв запрошення від молодого венеціанського аристократа Джованні Моченіго з проханням навчати його філософії. Однак незабаром відносини Бруно і Моченіго зіпсувалися. 23 травня 1592 р. Моченіго направив венеціанському інквізитору свій перший донос на Бруно, в якому писав:

«Я, Джованні Моченіго, доношу з обов'язку совісті та за наказом духівника, що багато разів чув від Джордано Бруно, коли розмовляв з ним в своєму будинку, що світ вічний і існують нескінченні світи ... що Христос здійснював уявні чудеса і був магом, що Христос вмирав не з доброї волі і, наскільки міг, намагався уникнути смерті; що відплати за гріхи не існує; що душі, створені природою, переходять з однієї живої істоти до іншої. Він розповідав про свій намір стати засновником нової секти під назвою «нова філософія». Він говорив, що Діва Марія не могла народити; монахи ганьблять світ; що всі вони – віслюки; що у нас немає доказів, чи має наша віра заслуги перед Богом».

Пізніше Моченіго були направлені нові наклепи, що і спричинило арешт та ув'язнення Джордано Бруно. З Риму до Венеції 17 вересня 1592 року надійшла вимога про видачу Бруно для суду над ним в Римі. Цікаво те, що проти нього було висунуто стільки обвинувачень, що венеціанська інквізиція не захотіла сама завершувати процес проти філософа.

27 лютого 1593 року Джордано Бруно був перевезений до Риму, де провів шість років у тюрмах. Та все ж він не визнав, що його метафізичні та натурфілософські погляди помилкові.

У 1600 році папа Климент VIII ухвалив рішення конгрегації щодо передачі Джордано до рук світської влади.

Інквізиційний трибунал визнав Бруно «нерозкаяним, наполегливим і непохитним еретиком». Він був позбавлений священницького сану і відлучений від церкви. Його передано на суд губернатора Риму з вказівкою піддати його «самому милосердному покаранню і без пролиття крові», що означало – спалити живим. У відповідь на вирок Бруно заявив суддям: «Ймовірно, ви з більшим страхом виносите мені вирок, ніж я його вислуховую», і кілька разів повторив «Спалити – не означає спростувати!»

17 лютого 1600 року Бруно був спалений у Римі на площі Квітів (Кампо деї Фйорі). Останніми словами Бруно були: «Я вмираю мучеником добровільно і знаю, що моя душа з останнім подихом вознесеться до раю».

Інколи інструменти інквізиції і єзуїтів використовувались у політичних інтересах, задля усунення конкурентів, неугодних чи небезпечних противників. Саме це і трапилось із Жанною д'Арк (1412 – 1431).



**Жанна д'Арк** – національна героїня Франції, католицька свята. Жанна, селянська дівчина зі сходу Франції, стверджувала, що мала видіння від Бога, у котрих їй було доручено врятувати Францію від англійського панування наприкінці Сторічної війни. Вона очолила французькі війська, і спочатку її діяльність принесла французам чимало успіхів та особисту славу самій Жанні, але потім вона почала зазнавати невдач.

Орлеанська Діва воювала проти англійців на боці майбутнього короля Карла VII; була схоплена бургундцями, союзниками англійців, і 30 травня 1431 року спалена на вогнищі в Руані «за ересь, відьомство і носіння чоловічого одягу».

Отже, у XV-XVI ст. у Західній і Центральній Європі розгорнувся широкий суспільний рух Реформації, спрямований на боротьбу з римо-католицькою церквою. Представники реформації Ян Гус (Чехія), Мартін Лютер і Томас Мюнцер (Німеччина), Жан Кальвін (Франція, Швейцарія), Уїлям Тіндел (Англія) поклали початок новій гілці християнства – протестантизму – загальна назва ряду течій у християнській релігії, що заперечував верховенство влади папи римського, відпущення гріхів за плату (індульгенція), спрощував церковні обряди, виступав проти пишності і убранства храмів, визнавав єдиним джерелом віри Святе Письмо, усував посередників між людиною і Богом (церковну організацію і священників), вводив богослужіння рідною мовою (раніше на латині), сприяв перекладу Біблії національними мовами, заперечував провіденціалізм (наперед визначеність усього), пропагував ідею успішності і багатства як вияву доброго ставлення Бога до людини. Протестантські общини створювали свої школи. На противагу їм церква застосовувала контрреформаційні заходи і створила спеціальні заклади (єзуїтські колегії і семінарії), де виховувались спритні, кмітливі, винахідливі і безпринципні, сильні тілом і духом оборонці церковного вчення.

#### 4. Соціалісти утопісти про соціальне виховання

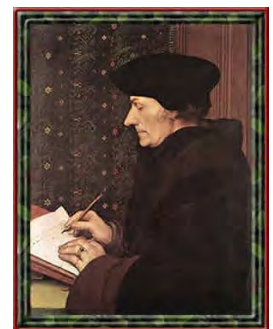
**Томас Мор** (1478 – 1535) – англійський гуманіст і політичний діяч, один із засновників утопічного соціалізму. Навчався в Оксфордському університеті, був вибраний у парламент, заарештований, відправлений до в'язниці і страчений за відмову дати присягу королю, як голові церкви, і за виступ на захист верховної влади папи.

**Цікаво знати.** Особливої уваги заслуговує ситуація з розлученням Генріха VIII, яка привела Мора до падіння і в кінцевому результаті – до смерті. Кардинал Томас Волсі, архієпископ Йорка і лорд-канцлер Англії, не зміг домогтися розлучення Генріха VIII і королеви Катерини Арагонської, в результаті чого в 1529 році його змусили піти у відставку. Наступним лордом-канцлером був призначений сер Томас Мор, який до того моменту вже був канцлером герцогства Ланкастер та спікером Палати громад.



На нещастя для всіх, Генріх VIII не розумів, що за людина був Мор. Глибоко релігійний і прекрасно освічений в галузі канонічного права, Мор твердо стояв на своєму: розірвати освячений церквою шлюб може тільки Папа. Климент VII був проти цього розлучення – на нього тиснув Карл V Іспанський, племінник королеви Катерини Арагонської. У 1532 році Мор пішов у відставку з поста лорда-канцлера, посилаючись на слабе здоров'я.

Справжньою причиною його звільнення став розрив Генріха VIII з Римом та створення Англіканської церкви; Мор був проти цього. Більш того, Томас Мор був настільки обурений відходом Англії від «істинної віри», що не з'явився на коронації нової дружини короля – Анни Болейн. Природно, Генріх VIII помітив це. У 1534 році Елізабет Бартон, черниця з Кенту, наважилася публічно засудити розрив короля з католицькою церквою. З'ясувалося, що відчайдушна черниця листувалась з Мором, який мав схожі погляди, і якби він не потрапив під захист Палати лордів, не минути б йому в'язниці. У тому ж році Парламент прийняв «Акт про престолонаслідування», який включав в себе присягу, яку були зобов'язані принести всі представники англійського лицарства. Особа, яка принесла присягу, тим самим: 1) визнавала законними всіх дітей Генріха VIII і Анни



Болейн; 2) відмовлялася визнавати будь-яку владу, чи то влада світських владик чи князів церкви, крім влади королів з династії Тюдорів. Томас Мор був приведений до присяги, але відмовився вимовити її, оскільки вона суперечила його переконанням. 17 квітня 1535 року він був ув'язнений у Тауері, визнаний винним і 6 липня 1535 року обезголовлений. За вірність католицизму Мор був канонізований Римо-Католицькою Церквою і зарахований до лику святих папою Пієм XI в 1935 році.

У своєму творі «Золота книга, настільки ж корисна, як забавна, про найкраще облаштування держави і про новий устрій Утопії», виражаючи протест англійських трудящих проти тих бідувань, які їм доводилося зазнавати в період початкового накопичення капіталу, Т. Мор змалював картину ідеального суспільного ладу, встановленого на фантастичному острові. Скорочена назва книги «Утопія» (неіснуюче місце). Зображуючи суспільство, де немає злиднів, несправедливості, гноблення людини людиною, Т. Мор однак не вказав шляхів, якими людство може досягнути такого суспільства.

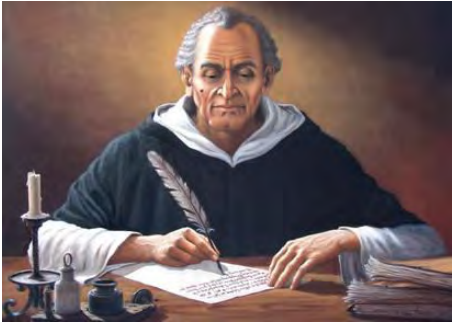
На острові Утопія, за Т.Мором, відсутня приватна власність – основа соціального зла – там існує суспільна організація виробництва і розподілу. Всі жителі працюють 6 годин на добу, займаючись по черзі землеробством і ремеслами. В Утопії немає людей бездіяльних. Працюють всі. Важкі й неприємні роботи виконують раби – військовополонені й злочинці, які в інших державах засуджені до страти. Від участі у фізичній праці звільняються лише нечислені виборні посадові особи, а також спеціально відібрані для заняття наукою, у яких з дитинства виявилися здібності, видатний талант і нахили до наукової діяльності. Ці люди займаються розумовою працею в спеціально відведених для цього залах, де щоденно влаштовуються публічні лекції, які відвідують усі, хто бажає. При цьому, ті з жителів Утопії, які виявили потяг до наук, звільняються від ремесла і переходять до розряду вчених. Учені ж, які не виправдали сподівань, повертаються до фізичної праці.

Держава турбується про виховання дітей, яке є загальним і рівним як для хлопчиків, так і для дівчаток. Навчання здійснюється рідною мовою і спрямоване переважно на оволодіння необхідними у житті реальними знаннями.

Утопійці, на відміну від сучасників, вчених-схоластів, не займаються роздумами про сутність доброчинності. Вони намагаються виховувати підростаюче покоління в дусі гуманістичної моралі, а також розвинути належним чином його фізичні сили і поступово підвести до виконання майбутньої трудової діяльності. Всі жителі Утопії з дитинства займаються землеробством, частково в школі засвоюючи теорію, частково на ближчих до міста полях, де діти беруть посильну участь у трудовій діяльності. Крім землеробства, кожна дитина повинна була оволодіти певним ремеслом за вибором, при цьому заохочувалося вивчення декількох ремесел.

З іменем Т. Мора нерозривно пов'язані такі педагогічні ідеї, як гармонійний розвиток особистості, повна рівність в освіті усіх громадян держави, зв'язок школи з життям, реальне спрямування освіти, поєднання навчання дітей з їх участю у продуктивній праці, рівноправність розумової і фізичної праці, широка організація самоосвіти народних мас, їх залучення до праці.

**Томазо Кампанелла** (1568 – 1639) – італійський філософ, утопічний комуніст.



У 15 років пішов у монастир ордену домініканців, де познайомився з творами античних мислителів, середньовічних теологів і натурфілософів епохи Відродження. Вільнодумство Кампанелли, виступи на захист натурфілософії викликали переслідування з боку інквізиції. За участь у змові проти іспанського гніту в Неаполітанському королівстві і спробу

заснувати демократичну республіку Кампанелла був у 1602 р. засуджений до довічного ув'язнення, однак у 1629 р. звільнений і виїхав до Франції. У в'язниці він написав низку творів, у тому числі «Місто Сонця» (1602 р.), в якому зобразив майбутнє комуністичного суспільства. В ідеальному місті-державі реалізовані в життя принципи економічного й політичного рівноправ'я, відсутні приватна власність і гроші; матеріальні блага розподіляються державою відповідно до потреб кожного. Там немає дармоїдів, немає обману, крадіжок, заздрощів та ін. Праця – священний обов'язок усіх: кожен (у тому числі й жінки) 4 години на день повинні займатись землеробством, ремеслами. Найздібніші люди повинні вивчати різні науки.

Виховання і навчання підростаючого покоління – засади, на яких ґрунтується розумно організоване суспільство. З 2-х років розпочинається суспільне виховання громадян: дітей навчають (мові і азбуці) наставники і наставниці, яких визначає держава. Навчання здійснюється на основі наочності. Міські стіни розписані картинами наукового змісту, що дозволяє сформувати уявлення про властивості і будову небесних світил, про математичні формули; географічними картинами, на яких зображені рослини і тварини; картинами, які дозволяють уявити будову і роботу машин. Експонати і малюнки підписані короткими текстами. Діти, прогулюючись містом разом з наставниками, легко й просто можуть засвоювати багато цікавих і корисних знань.

Наочність слугує основою подальшого навчання, коли діти, досягнувши 8-річного віку, починають вивчення «усіх природних наук» і до 17-18-річного віку засвоюють основні знання про природу, суспільство, людину. Навчання поєднується з працею, юнаки і дівчата отримують загальну і професійну освіту. З раннього віку дітей ознайомлюють з різноманітними майстернями (столярними, кувальними, живописними та ін.), при цьому з'ясовуються їхні нахили. Т. Кампанелла пропонував зберегти релігію.

Прогресивними були думки Т. Кампанелли про демократичність виховання й навчання, про роль праці як одного з факторів виховання, про необхідність вивчення природничих наук, використання наочності в навчанні та ін.

Отже, вільнодумні ідеї Відродження із запереченням примату церкви і релігії знаходять своє оригінальне вираження у вченнях соціалістів-утопістів, зокрема у працях англійця Томаса Мора («Утопія») та італійця Томазо Кампанелли («Місто Сонця»). Вони моделювали соціальне виховання у

площину ідеального суспільного ладу, де не існує приватної власності, функціонує система громадської організації виробництва і розподілу благ. На думку утопістів, сама держава має піклуватись про виховання дітей. Освіта є обов'язковою для всіх, навчання має здійснюватись рідною мовою. В ідеальній державі землеробство теоретично вивчалось у школі, а практично – на полях. Відбувався відбір кращих учнів для занять наукою. Учені звільнялись від фізичної праці. Проте учні, яких відібрали для заняття науками, якщо вони виявляли слабкі здібності, змушені були повернутись до землеробства і ремесел. У вченнях соціалістів-утопістів, які були прихильниками сенсуалізму, велике значення відводиться залученню різних органів чуттів у процесі навчання, тому важливе значення у розумовому і моральному вихованні мали наочність та особистий приклад наставників.

### *Запитання для самоперевірки*

1. Виберіть із переліку основні типи виховання (кілька варіантів), які існували у середньовічній Західній Європі:
  - а) церковне;
  - б) кормильство;
  - в) рицарське;
  - г) бюргерське;
  - д) державне;
  - е) виховання для жінок
2. На початку VII ст. на території Ірландії і Британії завдяки активності монахів з'явилися перші церковні школи: «...» – для служителів культу і «...» – для мирян
3. У школах середньовічної Західної Європи головним способом навчання було:
  - а) багаторазове повторення і заучування напам'ять;
  - б) вільне спілкування та «сократівський метод»;
  - в) організація диспутів на релігійні теми;
  - г) взаємонавчання: молодших учнів навчали старші
4. ... (вказіть назву) метод оволодіння знаннями, коли навчальний матеріал подавався у вигляді запитань та чітких відповідей до них
5. Зміст освіти у школах підвищеного рівня середньовічної Європи полягав у вивченні ... (вказіть назву циклу дисциплін)
6. У період Середньовіччя учителі й учні об'єднувались у корпорації, що дістали назву ...

7. В епоху Відродження середньовічний аскетизм було замінено на ... (вказіть назву філософського напрямку), який протиставив теології світську науку, висунувши на перший план ідеал сильної духом і тілом людини

8. Виховний ідеал періоду Відродження передбачав виховання особистості:

- а) аскетичної;
- б) сильної духом;
- в) гармонійно розвиненої;
- г) покірної;
- д) життєрадісної;
- е) освіченої

9. Співвіднесіть представників епохи Відродження із їх працями

1) Е. Роттердамський	а) «Досліди»
2) Ф. Рабле	б) «Місто Сонця»
3) М. Монтень	в) «Похвала глупоті»
4) Т. Кампанелла	г) «Гаргантюа і Пантагрюель»

10. Провідними ідеями виховання мислителів епохи Відродження були:

- а) необхідність враховувати особливості дитячого віку;
- б) дотримання суворої шкільної дисципліни;
- в) індивідуалізація виховання;
- г) доцільність тілесних покарань;
- д) розвиток жіночої освіти

## **Тема 7. Розвиток соціального виховання в Новий час (XVI – XVIII ст.)**

1. Особливості епохи та головні ідеї виховання мислителів у країнах Європи (XVI – XVIII ст.)
2. Соціально-педагогічні ідеї Я. А. Коменського
3. Соціально-педагогічна спрямованість творчості Дж. Локка
4. Педагогічна думка про виховання і освіту епохи Просвітництва
5. Модель соціального виховання Ж. Ж. Руссо

### **1. Особливості епохи та головні ідеї виховання мислителів у країнах Європи (XVI – XVIII ст.)**

У XVI – XVIII ст. педагогіка і школа в Західній Європі розвивалися в економічних і соціальних умовах, переломних для людства. Соціальні інститути, ідеологія феодалізму стали гальмом для розвитку виховання. У протиріччя з часом вступала традиція, коли життєвий успіх забезпечували ділові якості і освіченість, а не особливі обставини і приналежність до привілейованих станів, аристократичне походження. У результаті на вершину піраміди влади піднімалися люди малокомпетентні або без достатнього виховання і освіченості.

У надрах феодалізму прискорилося формування нових суспільних і духовних цінностей, рішуче переглядалася концепція відносин людини і світу. Найбільш помітна роль у критиці станової школи, розробці прогресивних педагогічних ідей належала представникам епохи пізнього Відродження і у XVIII ст. руху Просвітництва. З'являється велика кількість трактатів про виховання, в яких виражається прагнення зробити особистість вільною, озброївши її ґрунтовними знаннями, збагатити духовно, сформувавши соціально затребувані особистісні якості. Соціально-педагогічна проблематика стає одним із пріоритетів наукових досліджень. Думка про виховання поступово перетворюється на самодостатнє дослідження направлене на виявлення і обґрунтування законів, закономірностей і принципів педагогічного процесу. Новий ідеал особистості був орієнтований на формування людини, яка осягає навколишню дійсність як цілісний світ, що є частиною безлічі інших світів. Виховати таку людину можна було тільки на основі нового знання, необхідного для занять комерцією, подорожей і т. д. Таке знання давалося переважно рідною мовою. Неминуче слід було інтегрувати з цим новим знанням середньовічну «шкільну премудрість», що передавалась латинською мовою. На виховання і освіту вплинули демократизаційні процеси, що супроводжувались демонтажем старої феодальної системи, у лоні якої зароджувались капіталістичні відносини нового економічного типу. У Західній Європі відбулись Нідерландська революція (1566 – 1609), Англійська революція (1640 – 1660), Французька революція (1789 – 1794).

Усе це позначилось на духовній сфері, освіті і соціальному вихованні, де поступово відбувається перехід від богословсько-релігійної до світської парадигми (від грец. – зразок, модель, приклад – це позначення системи ідей, поглядів і понять вихідної концептуальної схеми, моделі постановки проблеми її вирішення, методів дослідження, що домінують у певний час чи у певному науковому товаристві). Ф. Енгельс писав: «Місце догми, божественного права зайняло право людини». XVII століття було часом раціоналізму і індивідуалізму, що виявилися у відповідному осмисленні природи людини та її виховання. У цей період наростає роль освіти в процесі входження особистості в суспільство, що також отримало відображення в педагогічній думці. На відміну від колишньої гуманістичної освіченості, нова педагогічна думка зробила свої висновки на даних експериментальних досліджень. Дедалі очевидною ставала роль природничої, світської освіти.

Яскравим прикладом прояву зазначених тенденцій стала творчість ряду мислителів. **Френсіс Бекон** (1561 – 1626) – англійський політик, філософ і



есеїст, один із основоположників емпіризму – філософського напрямку, який підкреслює, що головним у пізнанні людиною дійсності є власний досвід.

Став лордом-канцлером у 1618 році і того ж року, будучи викритим у хабарництві, був оштрафований на 40000 фунтів (згодом суму було зменшено королем). Провів 4 дні в лондонській в'язниці.

До найважливіших праць Ф. Бекона належать: «Есе» (1597), що характеризується особливою стислістю; «Успіх навчання» (1605), що розглядає науковий підхід в освіті; «Новий Органон» (1620), у якій він визначав завдання природничої науки, вбачаючи у ній засіб для експериментального відкриття і метод посилення влади людини над природою; «Нова Атлантида» (1626), що описує той утопічний стан, у якому зазвичай відбувається пошук і використання наукової істини.

Бекон розробив новий, антисхоластичний метод наукового пізнання. Догматичній дедукції схоластів він протиставив індуктивний метод, що ґрунтується на раціональному аналізі дослідних даних. Визнаючи об'єктивність і пізнаванність матеріального світу, активність матерії та її рух, вірячи у силу розуму і науки, Бекон робив поступки теології і додержувався вчення про «двоїсту істину».

Вчений, який керується індукцією, підкоряє свою суб'єктивність властивостям дійсності, тому має знання, які не залежать від особистих уподобань, авторитету та інших ідолів пізнання. Об'єктивне знання природи проголошується ідеалом науки. Однак і чистий емпіризм не дає змоги піти далі фактів, явища до пізнання суті. Тому потрібна інтелектуальна переробка емпіричного матеріалу. Істинний метод пізнання складається з інтелектуальних дій щодо переробки матеріалу, який отримано через досвід. Вчений, що керується таким методом, схожий на бджолу, що збирає нектар та не залишає

його у первинному вигляді, а переробляє на мед. «Немає нічого в розумі, що до цього не пройшло через чуття».

Метою наукового пізнання Френсіс Бекон вважав вивчення сил природи за допомогою послідовних експериментів. Проголосивши владу людини над природою, Ф. Бекон разом з тим бачив її частиною навколишнього природного світу, тобто фактично визнавав принцип **природовідповідності** у навчанні і вихованні. Ф. Бекон вважав, що найвідповідальнішою місією людини є **розкриття і вдосконалення здібностей** – шляхом самоосвіти і самовиховання. Англійський філософ один із перших прийшов до ідеї аналогічного виховання, стверджуючи, що людина має послуговуватись усіма благами живої і неживої матерії без насилля. У своїй праці «Новий Органон» мислитель закликає пізнати сутність об'єктивних законів світу, що регулюють природні процеси і явища. На шляху пізнання сутності речей світу, на думку Ф. Бекона, стоять **примари чи ідоли**. Вони дезорієнтують людину. Серед таких примар автор «Нового Органону» виділяє примари **роду** (це недосконалість розуму, емоційно-почуттєвої сфери усіх людей), примари **печери** (відбиток специфіки виховання кожного), примари **ринку** (це суб'єктивні смисли, які різні люди можуть вкладати в одні і ті ж поняття), примари **театру** (сліпа віра в авторитети).

Аналізуючи сучасний йому стан науки, Бекон характеризує її як мертво, непорушну, як статую. Отже, за загальним положенням науки і пізнання, які начебто мають гарний, привабливий вигляд, криються порожні слова. Наука займається зіставленням давно відкритих речей, а не пошуком знань. Адже кінцева мета науки – винаходи та відкриття, задоволення потреб і покращення життя, а не людська користь. Оскільки в сучасному стані наука не здатна вирішувати позитивні завдання, слід її перебудувати.



Німецький педагог **Вольфганг Ратке** (1571 – 1635) також відстоював природовідповідність навчання, яке трактував як дедуктивний рух від простого і відомого до складного і непізаного. У праці «Загальне наставництво» Ратке висловив думку про створення демократичних навчальних закладів. Він підкреслював необхідність педагогічних знань для кожної людини, як умови щасливого існування. Ратке створив нову науку – **методологію освіти**. Він встановив критерії, за якими слід будувати науково-педагогічні дослідження і визначати зміст освіти. Він розширив і поглибив **предмет дидактики, як науки** про навчання особистості. Ратке вважається вченим, який увів у науковий обіг термін «дитактика».

Новий погляд на природу і людину висловив французький філософ **Рене Декарт** (1596 – 1650). На відміну від сенсуалізму Ф. Бекона, Р. Декарт сприймав природу як певний механізм, закони якого можна осягнути лише розумом. Декарт вважав, оточуючий світ, природа підпорядковані універсальним законам механіки, а людина не тільки матеріальна, а й мисляча, духовна субстанція, яка походить від Бога. Звідси випливає, що у процесі



виховання потрібно враховувати такий дуалізм людської сутності і приділяти увагу розвитку мислення. Мислення у пізнанні має провідне значення, воно конкретизує сутність буття людини (**Cogito, ergo sum – мислю, отже існую**). Відкидалась при цьому значимість чуттєвого пізнання світу, античної літератури і міфології. Єдиним правильним шляхом досягнення нового знання, на думку Р. Декарта, є інтуїція розуму і дедукція. Ключем, який відкриває таємниці природи вважалась математика. Її точні закони дозволяють пізнати очевидні істини. У цьому і полягає сутність раціоналізму Р. Декарта щодо соціального виховання.

Рене Декарт категорично виступав проти нав'язування вихованцю будь-якого знання. Збагачуватись новим розумінням кожен повинен покладаючись на сили власного мислення, самотійно досягати істину. Тому у дітей треба розвивати здатність самотійно розмірковувати і формувати нові судження, для чого варто послуговуватись **методом дедукції** (від загального до конкретного).

Отже, у XVI -XVIII ст. педагогіка і школа в Західній Європі і Північній Америці розвивалися в економічних і соціальних умовах, переломних для людства. У надрах феодалізму прискорилося формування нових суспільних і духовних цінностей, рішуче переосмислювалася концепція відносин людини і світу. Найбільш помітна роль у критиці станової школи, розробці прогресивних педагогічних ідей належала представникам епохи пізнього Відродження і у XVIII ст. руху Просвітництва. На виховання і освіту вплинули демократизаційні процеси, що супроводжувались демонтажем старої феодальної системи, у лоні якої зароджувались капіталістичні відносини нового економічного типу. У західній Європі відбулись Нідерландська революція (1566 – 1609), Англійська революція (1640-1660), Французька революція (1789 – 1794). Усе це позначилось на духовній сфері, освіті й соціальному вихованні, де поступово відбувається перехід від богословсько-релігійної до світської парадигми.

На зорі Нового часу не можна обійти увагою видатних мислителів, педагогів Френсіса Бекона, Вольфгана Ратке, Рене Декарта.

Френсіс Бекон був емпіристом (досвід отриманий через органи чуття), розробив новий антисхоластичний метод наукового пізнання – індукцію (від конкретного до загального). Мета пізнання – вивчення природи шляхом експерименту. Отримані знання треба очистити від «ідолів» (роду, печери, ринку, театру). Навчання і виховання має бути природовідповідним, бо людина частина природи.

Вольфган Ратке – відстоював природовідповідність навчання, яке трактував як дедуктивний рух від простого і відомого до складного і невідомого. Ратке увів до наукового обігу поняття «дидактика» – наука про навчання.

Рене Декарт вважав, що людина мисляча, духовна субстанція, походить від Бога. Звідси випливає, що у вихованні потрібно приділяти увагу розвитку мислення (**Cogito, ergo sum – мислю, отже, існую**). Провідним методом пізнання, на думку Р.Декарта, є дедукція (від загального до конкретного).

## 2. Соціально-педагогічні ідеї Я.А. Коменського

Серед педагогів Нового часу особливе місце належить чеху Яну Амосу Коменському (1592 – 1670). Філософ-гуманіст, громадський діяч, вчений посів чільне місце в боротьбі проти відживаючих середньовічних норм в науці і культурі, у вихованні та освіті. Я.А. Коменського по праву можна назвати **батьком сучасної педагогіки**. Він одним з перших спробував відшукати і систематизувати об'єктивні закономірності виховання і навчання, дати відповіді на питання, на які не відповіла педагогіка минулого.

Я. А. Коменський народився у невеличкому містечку Нівніце в сім'ї мірошника – члена громади «Чеських братів». Рано втративши батьків, завдяки громаді здобув початкову, середню і вищу освіту. Він був серед тих, хто очолював громаду «чеських братчиків» – прямих спадкоємців національно-визвольного гуситського руху. Я. Коменський здобув найкращу для свого часу освіту. У Празькому, Карловому, Герборнському і Гейдельберзькому університетах вивчав творчість античних мислителів, знайомився з ідеями видатних гуманістів і філософів свого часу. Після подорожі Європою в 1614 р. Я. Коменський повертається до Чехії, де обіймає посаду керівника латинської школи в м. Пресові, яку раніше сам закінчив. За чотири роки він переїздить до міста Фульпек, де також очолює школу. Розпочата в 1618 р. тридцятирічна війна в Європі назавжди перериває порівняно спокійну педагогічну діяльність Я.А. Коменського. У результаті репресій, яких зазнали протестанти з боку римо-католицької церкви та Габсбурзької монархії, громада «чеських братчиків» змушена була покинути Батьківщину. У 1628 р. Коменський розпочинає мандрівне життя. Разом з громадою він перебирається до Лешно (Польща), де перебуває з перервами близько двадцяти восьми років. За цей час Я.А. Коменський відвідав Англію, Швецію, Угорщину, Нідерланди. У Польщі Я.А. Коменський спробував здійснити раніше задуману реформу латинської школи. У Лешно ним написано ряд шкільних підручників, в яких ставилося завдання сформувати у дітей цілісну картину світу, було закінчено найфундаментальнішу педагогічну працю «Велика дидактика». У цьому трактаті порушено питання не тільки навчання, а й виховання, шкільництва, педагогічної психології, сімейного виховання. «Велика дидактика» – своєрідний сплав педагогічних ідей часу. Але трактат – не компіляція, він вносить у педагогіку нові ідеї, кардинально переглядаючи старі. У «Великій дидактиці» сформульовано сенсуалістичні педагогічні принципи – джерелом пізнання для людини служить насамперед її чуттєвий досвід.

Людина стає справді людиною тільки завдяки вихованню, вважав Я. Коменський. Вихованням має займатись школа. **Мета виховання** – підготувати людину до майбутнього життя на небі (релігійність), а також до добродесного життя на землі. Така підготовка передбачає три етапи: **оволодіння мудрістю** (знати усе про себе і оточуючий світ) – цьому сприяє розумове виховання; **оволодіння добродесністю** (зовнішня і внутрішня вихованість) – досягається через моральне виховання; **оволодіння благочестям** (шанування Бога, зв'язок із Богом).

Майбутнє держави і народу залежить від того, як організовано освіту, навчання і виховання підростаючого покоління, вважав мислитель.

Вважаючи людину частиною природи, Коменський зазначає, що її виховання має враховувати закони природи, тобто бути **природовідповідним**. Цей принцип став методологічною засадою трактування Коменським процесу навчання і виховання та побудови шкільної системи. Коменський вважав: у природі дерева ростуть у лісі, трава – у полі, риба – в морі, отже, діти повинні збиратись у школі. Згодом до принципу природовідповідності зверталися інші педагоги. Цей принцип і сьогодні знаходить своїх прихильників у сучасній прогресивній педагогіці.

Я. А. Коменський запровадив вікову періодизацію розвитку дітей і, згідно з нею, систему шкільної освіти та її зміст. Він запропонував таку періодизацію в системі народної освіти: **дитинство, отрочество, юність, змушніння**. Кожний період триває 6 років.

У **дитинстві** (від народження до 6 років) діти виховуються вдома, під наглядом матері. У цей час треба розвивати їх мову, збагачувати запас уявлень про навколишнє життя, привчати до самообслуговування, поміркованості, охайності, пошани до батьків і старших, бути правдивими, справедливими, слухняними (**материнська школа**).

**Підлітки** (від 6 до 12 років) навчаються у початкових школах, де опановують читання рідною мовою, письмо, арифметику з елементами геометрії, початки природознавства, географію, історію, співи, ручну працю, Закон Божий. Такі школи повинні бути в кожному населеному пункті. Їх відвідують хлопчики і дівчатка всіх станів (**школа рідної мови**).

**Юнаки** (від 12 до 18 років) навчаються у загальноосвітній середній школі (гімназії), де вивчають «сім вільних мистецтв»: фізику, географію, історію, хронологію, етику, релігію, а також рідну, латинську та одну з нових мов (**латинська школа**).

**Люди змушнілого віку** (від 18 до 24 років) навчаються у вищих навчальних закладах (академія або університет) у великих містах країни. В університетах є три факультети: богословський, юридичний і медичний, які готують студентів до майбутньої наукової діяльності (**академія**).

На думку педагога, після закінчення академії (університету) молоді люди можуть здійснити **подорож** з метою вивчення економічного і політичного життя народів, їх мови, культури та побуту.

Я.А. Коменського вважають **батьком дидактики**. Він став основоположником ґрунтовного вчення про сутність, основні принципи і методи навчання, **класно-урочну систему**. У «Великій дидактиці» учений визначив **сутність і завдання освіти**, яка покликана служити людині для вдосконалення її розуму, мови і рук, щоб вона могла все потрібне осмислювати, висловати і правильно вчиняти. Я. Коменський виступав за **енциклопедичність, посиленість і доцільність змісту освіти**, єдність і наступність шкіл усіх типів, пропонував концентричний спосіб викладу навчального матеріалу.

У своїх творах він обґрунтував **основні принципи навчання**: наочності, свідомості, міцності засвоєння знань, послідовності та систематичності, посиленості, емоційності навчання. На його думку, їх дотримання зробить навчання легким, ґрунтовним і коротким.

Я.А. Коменський, керуючись принципом сенсуалізму, виводить «золоте правило дидактики». Великий педагог сформулював його так: «Нехай буде золотим правилом для тих, хто навчає: все, що тільки можна, надавати для сприймання чуттями: видиме – зором, чутне – слухом, запахи – нюхом, доступне смакові – смаком, доступне дотиком – дотиком. Якщо якісь знання можна сприймати кількома чуттями, нехай ці чуття будуть використані».

Учений **ввів поняття навчального року з поділом його на чверті та канікули, запровадив перевідні іспити в кінці року**, різні види контролю й перевірки успішності учнів, розмірковував про організацію навчального дня в школі. Велика його заслуга в тому, що він запровадив **класно-урочну систему** навчання; вимагав починати навчання в школах щороку в один день і час; старанно розподіляти навчальний матеріал за роками навчання, одночасно вчити певну кількість учнів (клас) і переводити їх з одного класу до іншого. Класно-урочна система навчання закріпилась у школах усього світу.

Я. А. Коменський створив нові підручники, замість застарілих середньовічних. Найвідоміші з них – «Відкриті двері мов і всіх наук», «Видимий світ у малюнках». Вважав, що підручники мають бути окремими для кожного класу, доступними для розуміння учнями, написані гарною мовою, відповідати віковим особливостям дітей; у них не повинно бути нічого зайвого.

Видатний педагог багато уваги приділяв **моральному вихованню** та шкільній **дисципліні**. Він зазначав: «Нещасна та освіта, яка не переходить у моральність і благочестя... Що золоте кільце у носі свині, те саме освіта у людина, яка відвертається від добродіянь». Я. А. Коменський був переконаний, що освіта людини повинна сприяти підвищенню її моральності, формуванню мудрості, поміркованості, мужності й справедливості – головних моральних якостей гуманної людини. До основних методів морального виховання відносив **приклад наставника** (порядного життя батьків, учителів, товаришів), **вправи, привчання, любов, дружню бесіду**.

Особливу увагу звертав на **шкільну дисципліну**, яку розглядав і як незмінний порядок шкільного життя, обов'язковий для всіх, і як умову правильної організації навчання й виховання, і як систему покарань, засіб впливу на школярів («школа без дисципліни є млином без води»). Головним **засобом, що тримав дисципліну, вважав авторитет учителя**, в особливих випадках **допускав і тілесні покарання** (за богохульство, за вперту неслухняність і свідому непокору вчителю, за пиху, недобррозичливість, відмову допомогти товаришеві в навчанні).

У своїй «Пансофії» вчений мріяв про ті часи, коли **війни і ворожнеча між людьми і людськими спільнотами стануть неможливими**. Самі ж взаємини між людьми стануть гуманними, такими, що дозволять у повній мірі реалізувати визначальну християнську чесноту «Возлюби ближнього».

Я.А. Коменський наголошував на тому, що успіхи школи в навчанні й вихованні учнів залежать передусім від учителя, а **професія педагога є «найпочеснішою під сонцем», а тому «найкращі з-поміж людей нехай будуть учителями»**. Педагог повинен любити свою справу, бути працьовитим, ентузіастом, сповненим життя, діяльним і чуйним, любити учнів, ставитися до них по-батьківськи, бути високоосвіченою людиною, «живою бібліотекою» і завжди прагнути до збагачення своїх знань і досвіду, добре володіти методикою передання знань учням. У **педагогові** він бачив не лише вчителя, а й **вихователя**.

Отже, серед педагогів Нового часу особливе місце посідає чех Ян Амос Коменський – філософ-гуманіст, громадський діяч, вчений, який посів чільне місце в боротьбі проти застарілих середньовічних норм у науці і культурі, у вихованні та освіті. Базував свою систему виховання на сенсуалізмі (усі знання з чуттєвого досвіду). Мета виховання, на думку педагога Я. Коменського, зводиться до підготовки людини до життя на небі і добродесного життя на землі і передбачає три ступені: оволодіння мудрістю (розумове виховання), добродесністю (моральне виховання), благочестям (релігійне виховання). Навчання, на думку Коменського, має бути природовідповідним. Він вважав, що характерному віковому періоду (дитинство, отрочтво, юність, зрілість) відповідає материнська школа, школа рідної мови, латиська школа, академія. Для тих, хто хоче продовжувати навчання, корисними будуть подорожі. Я.А. Коменський вважається батьком дидактики, автором класно-урочної системи навчання, він виступав за **енциклопедичність, посиленість і доцільність змісту освіти**, єдність і наступність шкіл усіх типів, пропонував концентричний спосіб викладу навчального матеріалу, обґрунтував основні принципи навчання (наочності, свідомості, міцності, послідовності та систематичності, посиленості, емоційності), сформулював «золоте правило дидактики» (у процесі засвоєння знань залучати усі органи чуття) вважав, що освіта не можлива без виховання, а школа – без дисципліни. Великий учений вважав професію педагога найпочеснішою під сонцем.

### 3. Соціально-педагогічна спрямованість творчості Дж. Локка

Чільне місце серед мислителів Нового часу посідає англійський філософ, психолог, педагог **Джон Локк** (1632 – 1704). Народився він у сім'ї адвоката, початкову освіту здобув удома, закінчив Вестмінстерську школу та Оксфордський університет. Отримав ступінь бакалавра медицини, а згодом – магістра. Працював викладачем грецької мови і літератури в університеті, домашнім лікарем і вихователем онука графа Шефтсбері, з яким емігрував до Голландії; повернувся до Англії після революції 1688 р. написав низку праць: «Лист про віротерпимість», «Дослідження про людський розум», «Думки про виховання», «Розумність християнства».



Світогляд Локка сформувався під впливом буржуазної сім'ї, боротьби буржуазії проти феодально-королівської влади, близькості до англійського ліберального дворянства. За своїми соціальними поглядами він був прихильником договірної теорії походження держави і теорії природного права. Відкидаючи вчення про вроджені ідеї, доводив, що у свідомості людей немає природжених ідей і уявлень, що людина – «чиста дошка» (*tabula rasa*), а уявлення і поняття виникають під впливом предметів зовнішнього світу за допомогою органів чуття. **З усіх людей дев'ять десятих є такими, якими їх зробило виховання: добрими або злими, корисними суспільству або непотрібними. Виховання не просто відіграє вирішальну роль, воно долає і вплив спадковості, і вплив середовища, тому що ці чинники пасивні, а виховання – головне і визначальне начало для формування і становлення особистості.**

Мету виховання Дж. Локк вбачав у **підготовці джентльмена** (дитини з заможних верств), який уміє розумно і прибутково вести свої справи, не заважаючи іншим, має здоровий дух у здоровому тілі й уміє поводитися в товаристві. Діти бідних верств населення його не хвилювали. Локк, категорично виступав проти шкільної освіти, яку вважав відображенням вад суспільства, аморального за своєю суттю, відстоював **домашнє, індивідуальне виховання дітей**. Для досягнення мети виховання, на його думку, треба забезпечити виховання **тіла, характеру й розуму**. Дітей ще змалку необхідно фізично загартовувати і привчати долати втому, незгоди, нестатки. Локк рекомендує привчати дитину до голоду і холоду, спеки, носити вільний одяг, мити ноги холодною водою.

Особливе місце у формуванні джентльмена Дж. Локк відводить **моральному вихованню**. З раннього віку дитину необхідно привчати боротися з власними примхами, пристрастями, йти за тим, що схвалює розум. Головне завдання морального виховання – **формування в людини дисципліни духу, яка формується за допомогою обмежень**. Розумове виховання Локк відсуває на задній план. Він вважав, що вміння триматися в товаристві, діловитість, заповзятливість важливіші за більшість знань, що їх дають європейські школи – без них джентльмен може обійтися. Мета навчання – **готувати не вченого, а ділову людину**. Він запропонував програму реальної освіти, яка передбачала необхідну підготовку до дієвих занять у реальному світі, до комерційної діяльності. Радив вивчати реальні навчальні предмети і живу мову, замість мертвих мов: вважав, що час, працю і зусилля треба витратити на здобуття корисних і потрібних знань (англійської та французької мов, географії, малювання, математики, астрономії, філософії, історії, права, верхової їзди, танців, фехтування); пропонував вивчати бухгалтерію, ремесла (столярне, теслярське) і сільське господарство. На його думку, **праця на свіжому повітрі сприяє зміцненню здоров'я, а ремесло завжди може знадобитися діловій людині**, до того ж запобігає неробству. Методи навчання, на думку філософа, необхідно підбирати з таким розрахунком, щоб вони робили процес **навчання**

**цікавим і захоплюючим.** Дітям треба показувати користь того, що вони вивчають.

Отже, чільне місце серед мислителів Нового часу посідає англійський філософ, психолог, педагог Джон Локк, який відкидав вчення про вроджені ідеї, доводив, що у свідомості людей немає природжених ідей і уявлень, що людина – «чиста дошка» (*tabula rasa*), а уявлення і поняття виникають під впливом предметів зовнішнього світу за допомогою органів чуття. Вважав, що шкільне виховання є втіленням вад суспільства, тому найкращим буде індивідуальне, домашнє виховання. Важливим засобом виховання є обмеження людини. Знання мають бути корисними і розвивати підприємливість, а виховувати потрібно не вченого, а ділову людину (джентльмена) з хорошими, аристократичними манерами. На думку Дж. Локка, праця на свіжому повітрі сприяє зміцненню здоров'я, а ремесло завжди може знадобитися діловій людині, навчання якої має бути цікавим і захоплюючим.

#### **4. Педагогічна думка про виховання й освіту епохи Просвітництва**

Найвагоміша роль у розробці нових соціально-педагогічних ідей належала представникам пізнього Відродження і руху Просвітництва. Просвітництво – широка ідейна течія, яка відображала антифеодальні, антиабсолютистські настрої освіченої частини населення у другій половині XVII – XVIII століть. Представники цієї течії, вчені, філософи, письменники, вважали метою суспільства – прагнення до людського щастя, шляхом до якого є перебудова суспільства відповідно до принципів, продиктованих розумом, і були прихильниками теорії природного права. Просвітники мали широкий світогляд, в якому виділялися концепція освіченого абсолютизму, ідея цінності людини, критичне ставлення до церкви, патріотизм, осуд експлуатації людини людиною, утвердження самосвідомості й самоцінності особи.

У великій кількості педагогічних трактатів, що з'являються в цей період, висловлюється прагнення зробити особистість вільною засобами виховання і освіти, оновити духовну природу людини.

**Просвітництво** характеризується **едукаціонізмом** (націленістю на формування особистості), **філантропізмом** (любов до людини). Перед вихованням та освітою ставляться завдання підготовки «маленької людини» до життя та виживання через практику «малих справ». У цей час зростає роль громадянського виховання.

Засновник філантропізму – німецький педагог **Йоганн Бербарн Базедов** (1724–1790). На зібрані кошти в 1774 р. в м. Дессау відкрив «Школу людинолюбства та добрих звичаїв». Учні цієї школи поділялись на 3 основні групи: **академісти** – діти заможних батьків, **педагогісти** (майбутні вчителі) – з сімей середнього достатку і **фамулянти** – діти бідноти, яких готували для посад служників. Базедов був переконаний, що зміни у суспільстві тісно пов'язані зі змінами у школі. Метою виховання вважав підготовку дітей до суспільно-корисного, патріотичного і щасливого життя. На його погляд, виховання щасливої і корисної для суспільства людини – одне й те ж. Ідеал

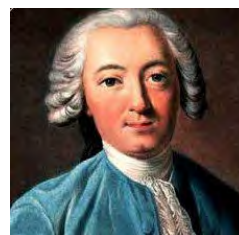
корисної і щасливої людини у нього пов'язаний з ідеєю гармонії між розумовою освітою, фізичним і моральним вихованням.

**Йоахім Генріх Кампе** (1746 – 1818) проголошував ідеї відокремлення школи від держави. Він вважав, що суспільство мусить поважати і захищати право людини на свободу і надавати їй можливість для вільного розвитку.

Попередник ідей Просвітництва у Франції **Франсуа Фенелон** (1651 – 1715 рр.) в педагогічному романі «Телемак» у вихованні заперечував авторитарність і вважав за необхідне забезпечити дитині природне, вільне виховання. У трактаті «Виховання дівчат» (1680 р.) наголошував на важливості виховання жінок, як особистостей, що у майбутньому виконуватимуть важливу соціальну функцію – **підготовку дитини до життя**. У формуванні моральних якостей підростаючого покоління головним вважав формування таких рис характеру, як відвертість і чесність.

Французьке суспільство дало світу «Енциклопедію» – збірник знань епохи, що мала просвітницький, педагогічний зміст. Ця праця призначалася для виховання в душі нових ідеалів цілого покоління. У документі пропонувалися інші визначення цілей і змісту виховання й навчання. Автори «Енциклопедії» вірили в природні сили людини, прагнули формувати її у корисному для суспільства напрямку, розвивати здібності кожного. Загальна ідея енциклопедистів – замінити догматичну, відірвану від життя освіту та виховання нової людини.

**Клод Анрі Гельвецій** (1705 – 1771) – французький філософ-матеріаліст, ідеолог революційної буржуазії XVIII ст. Народився в Парижі в сім'ї придворного лікаря, закінчив єзуїтський коледж, з 1738 року був генеральним відкупщиком, одним з найбагатших людей Франції. З 1751 року присвятив себе науковим та літературним заняттям. Був знайомий з представниками старшого покоління французьких просвітителів – Монтеск'є, Вольтером, був членом гуртка, який очолювали Дідро та Гольбах.



У 1758 році філософ написав книгу «Про розум», спрямовану проти основ феодального ладу, феодально-релігійної ідеології та католицької церкви. Праця викликала незадоволення короля, папи, паризького архієпископа, парламенту, який виніс вирок спалити її у вогні. К. Гельвецій врятував своє життя, бо публічно відрікся від власної праці. Незважаючи на офіційну заборону, ця книга мала великий успіх і не лише у Франції, але й в інших країнах Європи. За короткий час була видана англійською, німецькою, італійською та іншими мовами, у тому числі й російською.

У трактаті «Людина» мислитель називає дитину «матеріалом» для «ліплення» задуманого вихователем. К. Гельвецій вважав, що **всі люди від природи є рівними**, а політична система є визначальною основою виховання. Виходячи з того, що зміна суспільства можлива через виховання, філософ пристрасно захищає суспільне виховання і освіту. К. Гельвецій стверджував, що мета виховання **полягає у розкритті серця дитини для гуманності, а розуму – для правди**, щоб виховувати патріотів, у свідомості яких ідея

особистого добра тісно пов'язана з ідеєю добра для всіх людей. У своєму світобаченні К. Гельвецій погоджувався з Локком, який критикував теорію «вроджених ідей» Р. Декарта і висував сенсуалістичне положення про те, що основою людського пізнання слугує відчуття. Прагнучи довести думку Локка до її логічного завершення, К. Гельвецій стверджував, що все в людині – її мислення і поведінка – обумовлені відчуттями. Він робив висновок: людина народжується ні доброю, ні злою, ні розумною, ні дурною, а лише неосвіченою і невихованою. Причини нерівності розумових здібностей Гельвецій вбачав у факторах суспільного порядку. «Люди, які при вільному уряді бувають щирими, чесними, талановитими і гуманними, – писав учений, – **при деспотичному уряді стають брехливими, підлими, позбавленими таланту і мужності, ця відмінність у їх характері є результатом різного виховання, яке вони отримують при тому чи іншому уряді, тому важливими чинниками виховання є форма управління державою, в якій живе вихованець, і звичаїв, породжених цією формою правління».**

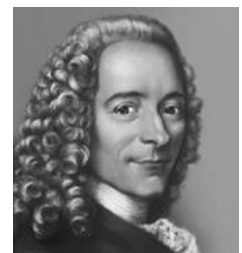
**Клод Анрі Гельвецій** пропонував побудувати систему виховання, у якій враховуються **індивідуальні особливості вихованця** («Людам, які відрізняються один від одного інтелектом, потрібно давати неоднакову освіту»)

Жінки і чоловіки, на його думку, відрізняються один від одного своєю організованістю, але ця відмінність не принижує жінку. Змінити становище жінки, на думку Гельвеція, може правильне і добре організоване виховання. Учений був прихильником вчення про **вирішальну роль середовища у формуванні особистості**, вважав **пристрасті** людини головною рушійною силою суспільного розвитку.

У поглядах К. Гельвеція чітко простежуються 4 основні ідеї: 1) вроджена рівність всіх людей; 2) особистий інтерес як рушійна сила індивідуального розвитку й основа діяльності дітей; 3) виховання як важливий фактор розвитку інтересів; 4) політична система як визначальна основа виховання.

Мислитель приділяв увагу фізичному вихованню людини, головне завдання якого – «зробити людину сильною, міцною, здоровою, отже, щасливою». Фізичне виховання повинно зміцнювати і тіло, і дух. Учений пропонував будувати при школах майданчики, де учні певного віку могли б щоденно приділяти кілька годин фізичним вправам (бігу, боротьбі, стрибкам, плаванню, верховій їзді тощо).

**Франсуа Марі Аруе Вольтер** (1694 – 1778) – відіграв головну роль у зміцненні просвітницького руху. Вольтер – один з 137 псевдонімів Франсуа Марі Аруе, який мав талант філософа, історика, драматурга, романіста, поета, публіциста. Ворог деспотизму і насилля, Вольтер захищав разом з тим теорію просвітницького абсолютизму і недовірливо поставився до буржуазної олігархії. Він увійшов до історії філософії як пропагандист вільнодумства і матеріалізму, англійських конституційних порядків і установ, захисник свободи особистості від зазіхань церкви, єзуїтів, інквізиції. Заклик Вольтера, патріарха вільнодумства:



«Розчавіть гадину!» (церкву) – лунав по всій країні, але сам він побоювався широких масових рухів, уникав участі в них. «Коли чернь береться за міркування, все гине», – казав філософ.

Вольтер розвивав філософські погляди з позицій деїзму. У рамках цих поглядів він говорить про Бога як про «філософа на троні неба», «великого геометра», законодавця правил природи, моралі та суддю над людьми. Бог звелів один раз – і «Всесвіт скоряється постійно». Хоча Вольтер протиставляв своє вчення християнству з його «казками» про гріхопадіння і спасіння, але разом з тим заперечував атеїзм, вважаючи, що релігія, навіть в її дійсничій формі, повинна бути перепорою для вияву почуттів «черні».

Не так важко порвати з офіційною релігією і прийти до деїзму, розуміючи під поняттям «Бог» першодвигун, який не втручається в справи створеної ним природи. Гіршим є розлучитися з самою ідеєю Бога, викоренити в собі духовного раба. Вольтер не атеїст, а борець проти клерикалізму (церковного впливу). Не маючи прямих аргументів на користь існування Бога, Вольтер послідовно проводив ідею, виражену словами: «Якби Бога не було, його потрібно було б вигадати». Радянська влада подавала Вольтера як затятого атеїста, але відомим є той факт, що перед смертю Вольтер попросив, щоб йому привели священика для сповіді, додавши: «Якби я вмирав на берегах Гангу, я тримав би за хвіст священну корову».

Вольтер писав: «Наші надії на поліпшення становища людського роду в майбутньому зводяться до трьох важливих положень: скасування нерівності між націями, прогрес рівності між різними класами кожного народу, справжнє вдосконалення людини». Учений вважав, що розвиток людини залежить від виховання, наочних прикладів, керівництва країни, під владу якого вона потрапляє, і випадку. Він був переконаний, що найнижчі прошарки суспільства не повинні отримувати освіти і виховання, їх обов'язком є обробіток землі. Серед його сентенцій варто виділити такі: «Втратити свободу може лише той, хто не вмів її захищати»; «Людина народжена для діяльності... Нічого не робити і не існувати – для людини одне й те саме»; «Прекрасне тільки те, що природне»; «Свобода полягає у тому, щоб залежати тільки від законів»; «У безсмертя йдуть з невеликим багажем».

**Дені Дідро** (1713 – 1784 рр.) – один з найвидатніших представників французького просвітництва XVIII ст. Закінчив єзуїтський коледж д'Аркур у Парижі. У 1746 р. написав «Філософські думки», в яких виступив проти християнської релігії і церкви, за що ця книга була осуджена на спалення. З того часу пропагував ідеї атеїзму. У 1749 році за поширення «небезпечних думок» Д. Дідро був заарештований і на деякий час ув'язнений у Вінсенській тюрмі. У 1751-80 рр. разом з д'Аламбером вчені видають «Енциклопедію, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел».



У 1773 році на запрошення Катерини II Д. Дідро побував у Росії, у Петербурзі (осінь 1773 – весна 1774 р.) і намагався переконати імператрицю в необхідності здійснення прогресивних реформ. Під час перебування склав

проект реформування народної освіти під назвою «План університету в Росії...» (поняття «університет» Д. Дідро розумів у широкому сенсі – як сукупність різних типів і видів навчальних закладів).

Дені Дідро був прибічником просвітництва. Він вірив у його благородну і визвольну роль. «Освіта, – писав він, – виховує в людині гідність, а тому й раб починає розуміти, що він народжений не для рабства».

Аналізуючи історичний досвід і стан французької та європейської систем шкільництва, Д. Дідро окреслив нові принципи організації освіти, відстоюючи **принципи загального безкоштовного початкового навчання**. В епоху, коли у Франції та інших країнах освіта вважалася справою церкви, він обстоював державну систему освіти. В епоху панування становості Д. Дідро виступав за **принцип безстанової освіти**. Прагнучи забезпечити фактичну доступність шкіл, Д. Дідро вважав за необхідне організовувати матеріальну допомогу з боку держави дітям незаможних верств населення (безкоштовні підручники, харчування, грошові допомоги в середній та вищій школах). «Двері шкіл повинні бути відкриті для всіх дітей народу, – писав Дідро, – тому що було б жорстоко і нерозумно приректи на неучтво людей, що займають найнижче становище в суспільстві».

«Не всі люди здатні і призначені для того, щоб пройти тривалий шлях науки до кінця. Одні з них дійдуть до певної точки, інші – трохи далі, і від того, як вони просуватимуться вперед, кількість їх буде скорочуватись», – писав мислитель.

Дені Дідро виділив основні і додаткові (умовні) знання. Основні – необхідні для всіх станів; додаткові – лише для тієї професії, яку людина вибирає у своєму житті.

Д. Дідро категорично заперечував тілесні покарання. **«Нагороджуючи кращих, ми тим самим караємо дурнів»**, вважав він. Рекомендував за порушення дисципліни карати суворіше, ніж за аморальні вчинки, радив впроваджувати зовнішні відзнаки за старанність, вводити премії, нагороджувати за благородні вчинки так само, як за добре зроблені уроки.

Слушними є думки Д. Дідро з приводу методики викладання. Учений радив педагогам, замість того, щоб підкреслювати перевагу у своїх знаннях, робити вигляд, що сам вчишся і працюєш разом з учнями.

Для найкращого підбору вчителів Д. Дідро радив оголошувати конкурси, позбавляючи права участі в них духовних осіб. Необхідні якості вчителя, на думку Д. Дідро, – це глибоке знання предмета, чесність і чуйність. Якщо учительська праця оплачуватиметься належним чином, то і вчителі будуть відповідальнішими, вважав учений.

**Вільгельм Гумбольдт (1767 – 1835)** – очолював народну освіту в Пруссії, був ініціатором відкриття Берлінського університету (1809 р.), виступав за створення єдиної системи навчання і виховання підростаючого покоління, яка має складатись із елементарної школи, гімназії та університету. Ним був складений навчальний план гімназії, який включав древні мови, національну мову, математику, природознавство, історію, географію, співи і категорично

заперечував долучення релігії. Він відкидав ідею диференціації навчання, яка суперечить загальності освіти, яка здатна розвиватись тільки завдяки взаємозв'язку нашого «Я» з оточуючим світом.

Гумбольдт вважав, що завдання розвитку вільної і самостійної людини можна вирішити поза державними навчальними закладами: «Якщо виховання має розвинути людину взагалі – незалежно від визначених, оточуючих його громадянських форм, то воно не потребує допомоги держави». На думку Гумбольдта, держава має слідкувати за дотриманням законності у сфері виховання.

Отже, найвагомішу роль у розробці нових соціально-педагогічних ідей належала представникам пізнього Відродження і Просвітництва – рух інтелектуалів, який базувався на ідеях антиклерикалізму, антиабсолютизму, який заперечував феодальні відносини, прагнув перебудови суспільства відповідно до принципів, продиктованих розумом, розробив і пропагував теорію природного права, соціального договору. В аспекті виховання просвітництво використовувало ідею едукатіонізму (формування особистості) і філантропізму (любов до людини). Підтвердженням цього є педагогічні погляди цілого ряду мислителів. Так, Йоган Базедов був засновником філантропізму, автором «школи людинолюбства і добрих звичаїв», де навчання диференціювалось (учні-академісти, педагогісти і фамулянти), а його головною метою була підготовка людини до суспільно-корисного і щасливого життя; Йоахім Генріх Кампе вважав, що суспільство мусить поважати і захищати право людини на свободу і надавати їй можливість для вільного розвитку; Франсуа Фенелон наголошував на важливості виховання жінок, як особистостей, що у майбутньому виконуватимуть важливу соціальну функцію – підготовку дитини до життя; Клод Анрі Гельвецій стверджував, що усі люди народжуються рівними, а політична система є визначальною основою виховання; він також вважав, що мета виховання полягає у розкритті серця дитини для гуманності, а розуму – для правди, наголошував, що деспотичний політичний режим формує негативні якості людей; мислитель був прихильником вчення про вирішальну роль середовища у формуванні особистості, вважав пристрасті людини головною рушійною силою суспільного розвитку; Франсуа Марі Аруе (Вольтер) підкреслював, що розвиток людини залежить від виховання, наочних прикладів, керівництва країни, під владу якого вона потрапляє, і випадку; був переконаний, що найнижчі прошарки суспільства не повинні отримувати освіти і виховання – їх обов'язком є обробіток землі; Дені Дідро обґрунтував принципи загального безкоштовного початкового навчання та безстанової освіти; Вільгельм Гумбольдт виступав за створення єдиної системи навчання і виховання підростаючого покоління під керівництвом держави, яка має складатись із елементарної школи, гімназії та університету; учений вважав, що держава має слідкувати за дотриманням законності сімейного виховання та виховання взагалі.

## 5. Модель соціального виховання Ж.-Ж. Руссо

Жан-Жак Руссо (1712 – 1778 рр.) – видатний представник епохи Просвітництва, французький філософ, письменник. Він збагатив педагогіку ідеєю **вільного природного виховання дитини**.

Народився вчений у родині годинникаря. Втративши при народженні матір, він рано розпочав самостійне життя, мандрував містами і селами Швейцарії. Не отримавши навіть елементарної освіти, філософ займався самоосвітою. У 1841 р. переїжджає до Парижа, зближується з французькими філософами Д. Дідро, Ф. Вольтером, К. Гельвецієм та ін., пише низку статей для «Енциклопедії наук, мистецтв і ремесел», що приносить йому популярність серед читачів.



Таблиця

### Основні праці Ж.-Ж. Руссо щодо виховання

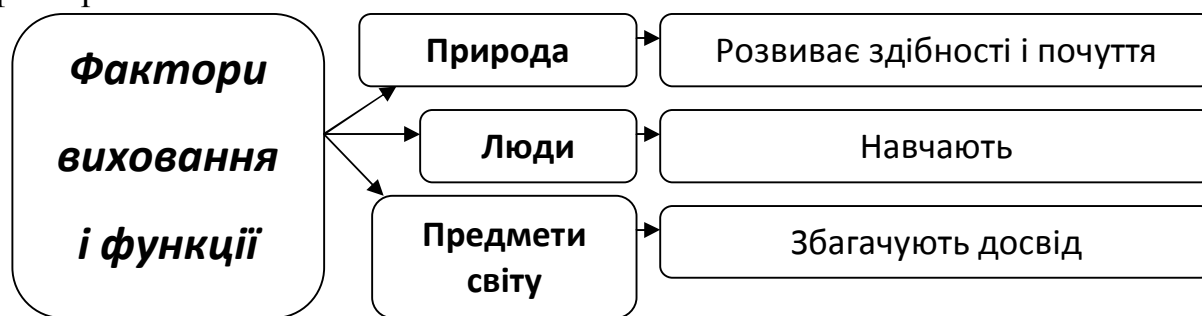
Назва твору	Основні ідеї
<i>Проект про виховання Де Сент-Марі</i> (1745)	Обґрунтовано моральне виховання як найголовніше і першочергове завдання педагогіки
Трактат « <i>Чи сприяв процес у науці і мистецтві поліпшенню чи погіршенню моралі?</i> » (1749)	Висміяно феодальний устрій як неприпустимий для людини, яка народилася доброю, щасливою і рівноправною. Ж.-Ж. Руссо стверджував: «Природна людина» прекрасна і добра, суспільне виховання губить її; науки й мистецтво тільки зміцнюють цю нерівність ... прикрашають гірляндами кольорів залізні ланцюги, що сковують людей, глушать властиву людям свідомість споконвічної свободи, задля якої вони, здавалося, були народжені, примушують їх любити своє рабство».
Трактат « <i>Судження про науки й мистецтво</i> » (1750)	Справжнє виховання людських якостей в умовах феодально-абсолютистського режиму неможливе і може відбуватися лише за умови занепаду цього режиму.
Трактат « <i>Міркування про походження і основи нерівності між людьми</i> » (1755 р.)	Людину, яка народжується досконалою, суспільство руйнує і робить нещасною. Основа всіх бід – велика приватна власність, яку потрібно ліквідувати, розділивши порівну між громадянами.
Стаття « <i>Про політичну економію</i> » (1755)	Звертаючись до античності, мислитель стверджує, що тільки у вільних народів можливе дійсно громадянське виховання.
« <i>Листи про мораль</i> » (1758)	Визначається сутність людської особистості.
Роман в листах « <i>Юлія, чи Нова Елоїза</i> » (1758)	Сформульовано програму виховання. Зокрема, 1 і 5 частини присвячені вихованню людських почуттів на засадах гуманізму, дбайливого ставлення людини до природи.
« <i>Суспільний договір</i> » (1760 р.)	Природна сутність людини в соціумі змінюється завдяки формуванню в суспільному середовищі іншої громадянської природи людини.
« <i>Еміль, або Про виховання</i> » (1762)	Йдеться про те, як виховувати справжню людину й громадянина.
« <i>Сповідь</i> » (1767)	Показана висока цінність не великої людини, не генія, а неповторної, унікальної особистості.

**Змінити суспільство**, на думку Ж.-Ж. Руссо, можна або завдяки **революційному насиллю**, або з допомогою **просвіти і належного виховання**. З одного боку, він усвідомлює необхідність виховання, а з іншого – вважає, що

держава людину виховувати не може, навіть не повинна, бо вона до цього не підготовлена, адже в суспільстві існує нерівність між людьми. У цьому складність і суперечливість поглядів Руссо.

Згідно з настановами Ж.-Ж. Руссо, педагог повинен займатися не тільки навчанням і освітою дитини, а передусім розвитком її природних задатків, які високо оцінював, бо природа не створює ні принципів, ні багатств, ні вельмож.

Головна педагогічна праця Ж.-Ж. Руссо – «Еміль, або Про виховання» – це протест проти теорії і практики шкільної справи епохи феодалізму. Мета виховання, за Ж.-Ж. Руссо, – виховати людину для активної суспільної діяльності, для боротьби зі старим, що відживає. В основу виховної системи Руссо поклав принципи **гуманізму, природовідповідності, свободи та індивідуального підходу до дітей**. Противник шкільного навчання у традиційних формах, він розробив **педагогіку вільного природного виховання**, пронизану великою любов'ю до дитини, турботою про її природний розвиток, її захист від насилля і свавілля. На думку Ж.-Ж. Руссо, на дитину впливають три фактори виховання.



**Рис. Фактори виховання та їх функції, які виокремив Ж.-Ж. Руссо**

Найкращим вихованням філософ вважав, перш за все, самостійне накопичення життєвого досвіду. Для кожного вікового періоду Ж.-Ж. Руссо передбачає особливі завдання і засоби виховання.

Метою виховання, на думку Ж.-Ж. Руссо, є **вільна особистість**, а головне завдання – **навчити людину жити**. Першими суб'єктами соціалізації і виховання виступає **сім'я**. Педагог розподіляє виховні функції батьків: **мати** – годувальниця, а **батько** – духовний наставник, що виконує досить важливе завдання: дає роду людському дітей, соціуму – суспільних людей, державі – громадян. Мислитель акцентує на тому, що дитина повинна народжуватись і **виховуватись у родині**.

Виховання у Ж.-Ж. Руссо здійснюється відповідно до принципу природовідповідності, що означає **слідувати природному розвитку самої дитини**. Воно визначається трьома напрямками: фізичним, розумовим і моральним. Але значущим в його концепції є трудове, загальнолюдське, громадянське і статеве виховання.

Головною соціально-педагогічною суперечністю поглядів Ж.-Ж. Руссо є те, що природовідповідне виховання має готувати дитину до суспільних відносин, до виконання громадянських обов'язків поза громадянськими формами. Ізольоване від суспільства виховання не може ефективно виконати

своєї соціалізуючої функції. Педагог ігнорував одну із центральних закономірностей соціально-педагогічного процесу: чим ширше і змістовніше коло спілкування дитини, різноманітніше і педагогічно доцільніше організована її діяльність, тим ліпше протікає процес соціалізації дитини.

**Таблиця. Особливості виховання на певному віковому етапі відповідно до поглядів Ж.-Ж. Руссо**

<b>Віковий період</b>	<b>Особливості виховання</b>
<i>До 2 років «немовляцтво»</i>	Фізичний розвиток і розвиток моторики
<i>2 – 12 р. «сон розуму»</i>	Розвиток системи органів чуттів як основи формування особистості. Рекомендовані різноманітні вправи для розвитку дотику, зору, слуху Руссо пропонував проводити на природі. Бажано вивести дитину за межі міста – осередку зіпсованих звичаїв, неробства і розпусти, наблизити її до природи. Виховання має бути таким, що виключає вплив дитину штучної культури. Краще, якщо дитина не отримує готові знання, а вчиться здобувати їх сама шляхом спостереження за живою природою і з власного досвіду. Дитина цього віку повинна читати одну книгу – «Робінзон Крузо»
<i>12-15 р. «отроцтво»</i>	Розумове і трудове виховання. Метою розумового виховання Ж.-Ж. Руссо вважав пробудження у підлітка любові й інтересу до наук, озброєння його методом набуття знань. Критеріями вибору наук мають бути їх практичність, цікавість, зв'язок з природою (природничі науки). Розумове виховання здійснюється без будь-якої програми, без розкладів – усе базується на самостійному вивченні оточуючого світу, шляхом спостереження, екскурсій, самостійних дослідів тощо. Особливого значення надавав трудовому вихованню, визнаючи суспільну працю обов'язком людини. Трудове навчання має створювати загальнокорисні речі, поєднуватися з гідністю людини, відповідати статі вихованця, вимагати розумової роботи, не бути шкідливим. Праця є основою морального виховання та побудови нормальних людських стосунків, джерелом радості і задоволення, головним засобом самоствердження і самореалізації. Підготовка до самостійної трудової діяльності є одним із головних завдань підготовки людини до суспільних відносин.
<i>15 – повноліття «бурі і пристрасті»</i>	На перший план виступає етичне виховання юнака, у якого необхідно формувати почуття обов'язку, доброчесність, патріотизм, гуманізм тощо. Завданнями етичного виховання були формування добрих почуттів, добрих думок і доброї волі. Саме розвиток у юнаків позитивних емоцій сприяє формуванню гуманного ставлення до людей, вихованню здатності співчувати і допомагати іншим. Засобом «виховання серця» служить не моралізаторство, а безпосереднє зіткнення з людським горем і нещастям, а також позитивні приклади поведінки людини. У вихованні серйозну роль відіграють історія, світські бесіди, вправи з доброчесності. У цей період мислитель радив приділяти увагу і статевому вихованню та дошлюбній підготовці.

Філософ протиставляв поняття «людина» і «громадянин», вважаючи, що можна бути або людиною (результат природовідповідного виховання), або ж громадянином (результатом громадянського виховання). Не дивно, що завдання виховання Руссо вбачає не у підготовці дитини до виконання нею соціальних функцій, а у допомозі формуванню її особистості.

Основна умова успіху виховання – наявність **наставника**, який повинен бути еталоном поведінки, котру буде наслідувати дитина. За Ж.-Ж. Руссо, вихователів треба діяти так, щоб дітей переконувала сила необхідності, логіка природного ходу речей, тобто потрібно широко застосовувати **метод «природних наслідків»**, суть якого полягає в тому, що дитина сама повинна усвідомити результат своїх неправильних дій.

**Метою соціального виховання**, на думку Руссо, є формування людини, а не чиновника, солдата, судді чи вченого. Мислитель вважав, що людину необхідно виховувати для активної суспільної діяльності. **Принципи соціального виховання** – гуманізм, природовідповідність, свобода розвитку, індивідуального підходу. **Напрями змісту соціального виховання**: моральне, розумове, фізичне. **Основні суб'єкти соціального виховання** – природа, сім'я, наставник.

На жаль, філософ не пропонував виховувати дітей бідних людей. Він стверджував, що діти простого люду з раннього віку пристосовуються до праці й їм виховання не потрібно, підкреслюючи цим життєстійкість народного виховання.

Ж.-Ж. Руссо не відкидав релігійного виховання і виступав за обмеження жіночого виховання й освіти. Не зважаючи на це, його ідеї високо оцінило людство.

Отже, Руссо у творі «Еміль, або про виховання», розвинув теорію природного, вільного виховання, у центрі якого – особистість дитини. Природне виховання полягає у необхідності здійснювати його відповідно до природи самої дитини та її вікових особливостей. Головне завдання виховання – гармонізувати свої впливи з природним розвитком дитини. З цього випливає принцип природовідповідності виховання, реалізація якого забезпечує вільний розвиток дитини, який відбувається завдяки самостійному накопиченню нею життєвого досвіду. Вільне виховання впливає з природного права кожної людини на свободу. Руссо виступає за неутручання у внутрішній світ людини. Учений пропонує замінити методи покарання і авторитарну педагогіку методами «природних наслідків» (дитина сама повинна усвідомити результат неправильних дій). Руссо розробив вікову періодизацію розвитку дитини і підібрав найбільш дієві для кожного вікового періоду завдання, зміст і методи виховання та навчання. Він виокремив чотири вікові періоди (немовля до 2 років) – розвиток моторики, оволодіння мовою; дитинство, або «сон розуму» (2-12 років) – чуттєве пізнання людиною світу; отрочество (12-15) – розумовий розвиток і трудове виховання; юність, або «період бурі і пристрасті» (15-18) – моральне і статеве виховання, треба навчити людину любити людей.

Русо приділяв увагу вихованню жінки (цьому присвячена 5 частина твору «Еміль, або про виховання»), основна функція якої – бути дружиною і матір'ю, вміти вести домашнє господарство, відчувати і творити красу (образ Софії – майбутньої супутниці Еміля).

Метою соціального виховання, на думку Руссо, є формування людини, а не чиновника, солдата, судді чи вченого. Людину, вважав Руссо, слід виховувати для активної суспільної діяльності. Філософ-просвітитель виокремив: принципи соціального виховання (гуманізму, природовідповідності, свободи розвитку, індивідуального підходу); напрями змісту соціального виховання (моральне, розумове, фізичне). Руссо підкреслив, що головними суб'єктами соціального виховання є природа, сім'я, наставник.

### *Запитання для самоперевірки*

1. Вкажіть прізвище мислителя Нового часу, який вважав, що навчання і виховання має бути природовідповідним, бо людина – частина природи. Даний мислитель був емпіристом, розробив новий антисхоластичний метод наукового пізнання – індукцію

- а) Ан Амос Коменський;
- б) Вольфган Ратке;
- в) Рене Декарт;
- г) Френсіс Бекон

2. Вкажіть прізвище мислителя Нового часу, який вважав, що у вихованні потрібно приділяти увагу розвитку мислення (Cogito, ergo sum – мислю, отже, існую)

- а) Ан Амос Коменський;
- б) Вольфган Ратке;
- в) Рене Декарт;
- г) Френсіс Бекон

3. Вкажіть прізвище мислителя Нового часу, який відстоював природовідповідність навчання, яке трактував як дедуктивний рух від простого і відомого до складного і непізнаного. Він увів до наукового обігу поняття «дидактика» – наука про навчання

- а) Ан Амос Коменський;
- б) Вольфган Ратке;
- в) Рене Декарт;
- г) Френсіс Бекон

4. Вкажіть прізвище мислителя Нового часу, який вважав метою виховання – підготовку людини до життя на небі і добродесного життя на землі, що передбачає три ступені: оволодіння мудрістю (розумове виховання), добродесністю (моральне виховання), благочестям (релігійне виховання)

5. Я. Коменський базував свою систему виховання на сенсуалізмі, що означає:
- усі знання виникають з чуттєвого досвіду;
  - усі знання спрямовуються на усвідомлення сенсу життя;
  - виховання спрямоване на формування компетентності, розуму і пошуку правди;
  - пріоритет віри над розумом

6. Співвіднесіть віковий період людини із типом школи за Я.А.Коменським

1) дитинство	а) школа рідної мови
2) отрочтво	б) материнська школа
3) юність	в) академія
4) зрілість	г) латинська школа

7. Відкидав вчення про вроджені ідеї, доводив, що у свідомості людей немає природжених ідей і уявлень, що людина – «чиста дошка» (*tabula rasa*)

8. Батьком дидактики вважається ...

9. Із переліку виберіть твердження, які характеризують педагогічну систему і погляди Я.А. Коменського:

- автор класно-урочної системи навчання;
- виступав за енциклопедичність, посиленість і доцільність змісту освіти, єдність і наступність шкіл усіх типів;
- пропонував концентричний спосіб викладу навчального матеріалу;
- обґрунтував основні принципи навчання (наочності, свідомості, міцності, послідовності та систематичності, посиленості, емоційності);
- сформулював «золоте правило дидактики» (у процесі засвоєння знань залучати усі органи чуття);
- обґрунтував «вільне виховання»;
- вважав, що освіта не можлива без виховання, а школа – без дисципліни;
- сформулював «золоте правило моралі» (дій по відношенню до інших так, як хотів би щоб чинили по відношенню до тебе);
- вважав професію педагога найпочеснішою під сонцем

10. Із переліку виберіть твердження, які характеризують погляди на виховання Дж. Локка:

- найкраще є добре організоване шкільне виховання, оскільки з дітьми працюють фахівці – педагоги;
- шкільне виховання є втіленням вад суспільства, тому найкращим буде індивідуальне, домашнє виховання;
- важливим засобом виховання є свобода дитини;
- важливим засобом виховання є обмеження людини;
- виховувати необхідно не ділову людину, а гуманну, високоморальну особистість;

е) знання мають бути корисними і розвивати підприємливість, виховувати треба не вченого, а ділову людину (джентльмена) з хорошими, аристократичними манерами

11. В епоху Просвітництва мислителі пропагували ідеї: \_\_\_\_\_ (формування особистості) і \_\_\_\_\_ (любов до людини)

12. Вкажіть назву фундаментальної праці Я. Коменського, яка принесла йому всесвітнє визнання

13. Співвіднесіть представників мислителів Просвітництва із їх основними поглядами на виховання

1) Йоган Базедов	а) вважав, що суспільство мусить поважати і захищати право людини на свободу і надавати їй можливість для вільного розвитку
2) Йоахім Генріх Кампе	б) наголошував на важливості виховання жінок, як особистостей, що у майбутньому виконуватимуть важливу соціальну функцію – підготовку дитини до життя
3) Франсуа Фенелон	в) засновник філантропізму, автор «школи людинолюбства і добрих звичаїв», де навчання диференціювалось (учні академісти, педагогісти і фамулянти), а його головною метою була підготовка людини до суспільно-корисного і щасливого життя

14. Співвіднесіть представників мислителів Просвітництва із їх основними поглядами на виховання

1) Клод Анрі Гельвецій	а) розвиток людини залежить від виховання, прикладів, керівництва країни, під владу якого вона потрапляє і випадку; був переконаний, що найнижчі прошарки суспільства не повинні отримувати освіти і виховання – їх обов'язком є обробіток землі
2) Франсуа Марі Аруе (Вольтер)	б) обґрунтував принципи загального безкоштовного початкового навчання та безстанової освіти
3) Дені Дідро	в) виступав за створення єдиної системи навчання, і виховання підростаючого покоління під началом держави, яка повинна складатись із елементарної школи, гімназії та університету; вважав, що держава має слідкувати за дотриманням законності сімейного виховання та виховання взагалі
4) Вільгельм Гумбольдт	г) стверджував, що усі люди від природи є рівними, а політична система є визначальною основою виховання; вважав, що мета виховання полягає у розкритті серця дитини для гуманності, а розуму – для правди; наголошував, що деспотичний політичний режим спричиняє виникнення вад у людей

15. Із переліку виберіть твердження, які характеризують погляди на виховання Ж.Ж. Руссо:

а) розвинув теорію природного, вільного виховання, у центрі якого особистість дитини;

- б) мета соціального виховання – формування людини, а не чиновника, солдата, судді чи вченого, виховати її для активної суспільної діяльності;
- в) головне завдання виховання – гармонізувати свої впливи орієнтуючись на природний розвиток дитини;
- г) шкільне виховання затьмарене вадами суспільства, тому найкращим буде індивідуальне, домашнє виховання ;
- д) пропонує замінити методи покарання і авторитарну педагогіку методом «природніх наслідків» (суть якого полягає в тому, що дитина сама повинна відчувати результат своїх неправильних дій);
- е) обґрунтував «вільне виховання»

17. Розташуйте у відповідній послідовності вікову періодизацію розвитку дитини, запропоновану Ж.Ж. Русо:

- а) моральне і статеве виховання, треба навчити людину любити інших;
- б) розвиток моторики, оволодіння мовою;
- в) розумовий розвиток і трудове виховання;
- г) «сон розуму» – чуттєве пізнання людиною світу

17. Співвіднесіть представників епохи Нового часу з їх працями

1) Дж. Локк	а) «Материнська школа»
2) Ж.-Ж.Руссо	б) «Енциклопедії наук, мистецтв і ремесел»
3) Я.А. Коменський	в) «Думки про виховання»
4) Д. Дідро	г) «Еміль, або про виховання»

## Тема 8. Розвиток соціально-педагогічних ідей в Новий час (кін. XVIII – XIX ст.)

1. Соціально-педагогічні ідеї філософів країн Західної Європи (XVIII – XIX ст.).
2. Експериментальні пошуки оптимальної моделі виховання Й.Г. Песталоцці
3. Ідеї соціалізації дитини Ф. Фребеля
4. Внесок А. Дістервега у розвиток соціального виховання
5. Соціально-педагогічний проект Р. Оуена

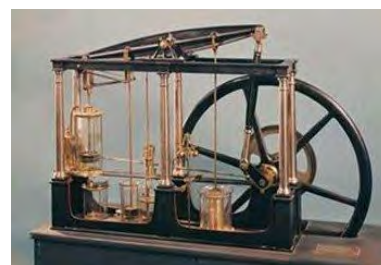
### 1. Соціально-педагогічні ідеї філософів країн Західної Європи (початок XVIII – XIX ст.)

У XIX столітті завершується формування класичної педагогіки Нового часу. У полі її зору опинилися невичерпні можливості людини, її індивідуальність. Була усвідомлена самоцінність, неповторність людської особистості. У педагогіці Заходу відбувалося накопичення знань, запозичених з філософії та інших наук про людину і виховання. Особливо уважно вивчалися цілі, зміст і методи навчання і виховання, методологія педагогічної науки. Виокремлюється психологічний аспект обґрунтування навчально-виховного процесу, зароджувалися сучасні теорії соціального виховання.

Школа в країнах Західної Європи та США існувала в умовах соціальних потрясінь (європейські революції, громадянська війна в США). На розвиток школи істотний вплив мали події світового і загальноєвропейського масштабу, а також соціальні процеси, що відбувались в кожній країні. Школа розвивалася в умовах поступального руху економіки, інтенсивного **зростання промисловості**, і тому створення нової системи освіти стало історично неминучим. У цьому був особливо зацікавлений **клас промислової буржуазії**, яка з другої половини XIX ст. отримала ключові політичні позиції. До кінця століття в провідних країнах Західної Європи і США були закладені законодавчі основи нової школи.

У цей час були здійснені великі реформи, що привели до **створення загальнонаціональних систем освіти, послаблення впливу на школу церкви, підвищення рівня загальної освіти**. З іншого боку, значна частина населення Заходу залишалася без будь-якої освіти, як і раніше, клерикали користувалися значним впливом в школі. Важлива частина програми демократизації школи до кінця століття була оформлена законодавчо, але цю демократизацію ще належало здійснити.

Наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. у Німеччині розвивався філософський рух, що висунув на перший план **діалектику** як теорію і метод пізнання дійсності. В історії науки цей рух отримав назву «**німецької**



**класичної філософії»**. Його представники зробили вагомий внесок у розвиток виховання Нового часу (І. Кант, Ф. Шлейєрмахер, І. Фіхте, Г. Гегель).

**Іммануїл Кант** (1724 – 1804) – німецький філософ, родоначальник німецької класичної філософії. У своїх численних працях стверджував, що умова пізнання – загальнозначимі апріорні форми, що упорядковують хаос відчуттів. Ідеї Бога, волі, безсмертя, які не можна довести теоретично, є однак постулатами «практичного розуму», необхідною передумовою моральності. Центральний принцип етики Канта – категоричний імператив.

І. Кант вважав, що відчуття, які виникли, упорядковуються за допомогою апріорних (тобто переддосвідних та необхідних) форм чуттєвості – простору та часу. Розміщуючись один за одним, відчуття складають предмети сприйняття. Але сприйняття має особистий, суб'єктивний характер. Для того, щоб перетворитися на досвід, тобто щось об'єктивне та загальнозначуще, необхідна участь іншої пізнавальної здатності – розуму, який виконує функції підведення чуттєвих фактів під загальні поняття (які теж, за Кантом, апріорні). Розум, отже, сам створює предмет з апріорними формами мислення. Тому ми пізнаємо те, що самі створили. Але розум – це ще не вища пізнавальна здатність, не вистачає мети, тобто стимулу, який би керував ним. Такою рушійною силою пізнання є розум, який дає щось безумовне у вигляді ідей, уявлень про мету, до якої прагне розум. Але ідеї не тотожні реальним предметам. Коли розум звертається до ідеї світу, то зустрічається із суперечностями, які не можна вирішити, так званими антиноміями, яких Іммануїл Кант виділяє чотири: перша – світ має кінець у просторі та часі, і світ безмежний у просторі та часі; друга – усе у світі просте та неподільне, усе у світі складне та поділяється; третя – у світі існує свобода, у світі немає свободи, усе відбувається внаслідок необхідності; четверта – існує Бог як першопричина світу, не існує ніякої першопричини світу, тобто Бога. Отже, робить висновок Іммануїл Кант, розумове пізнання світу також неможливе, тому пізнаємо лише явища, а не «речі у собі». Особисто Іммануїл Кант вважав, що у такому обмеженні людського розуму нема ніякої трагедії. Те, що втрачає теорія пізнання, виграє віра. Релігія перетворюється на предмет віри, а не науки, і ця віра необхідна. Хоча Іммануїл Кант і прийшов до агностицизму, який критикували і противники, і прихильники філософа, все ж глибоко та влучно розкрив механізм та труднощі процесу пізнання.

Сучасна наука дійшла висновку про принципову неможливість усунути суб'єкт пізнання з процесу пізнання, про що, по суті, й говорив Іммануїл Кант. Але звідси не випливає, що між «речами у собі» та «речами для нас» існує нездоланна межа. Вже Георг Гегель обґрунтував наявність між ними нерозривного зв'язку: «явище суттєве, а суть є». Пізнаючи явища, пізнаємо й певні якості «речей у собі», інакше не мали б змоги узгоджено, цілеспрямовано діяти, досягати запланованої мети. Процес пізнання, безумовно, безмежний, але



з такого твердження можливий й інший висновок – світ можна пізнати, але існують речі, які ще не пізнали, істина відносна, але має у собі й момент істини абсолютної.

Суттєвий внесок зробив Іммануїл Кант в розвиток етики, показав, що зрозуміти природу моральних норм та цінностей неможливо виходячи лише з емпіричного чуттєвого досвіду. Відомо, що досвід відкриває не тільки перемогу моральності, а й аморальності, що дуже образно висловлено у рядках Йоганна Гете: «Чому під ношею Хреста весь у крові страждає правий? Чому неправого стрічають з почесною й зі славою?». Звідси Іммануїл Кант теж зробив висновки: відніс мораль до сфери надприродного, інакше людина буде морально безвідповідальною (тому що у природній сфері панує необхідність і немає місця свободі); якщо Бога немає, то при необхідності Бог має стати вигаданим, інакше мораль буде аморальною (тому що аморально вимагати від людини моральних дій, якщо вони суперечать всьому устрою суспільного життя і немає ніякої надії на потойбічну відплату); якщо моральні почуття суперечать моральному обов'язку, то слід віддавати перевагу обов'язку.

Будучи професором університету в місті Кенігсберг, учений читав курси **філософії та педагогіки**. Він бачив сенс філософії в тому, щоб ввести людську волю й існування в **русло законів**, які є настільки ж непорушними, як і закони природи. Міркуючи про самовизначення особистості, Кант підкреслював важливість формування високого **«морального почуття»** – голосу совісті «внутрішнього судді». І. Кант зазначав: «Дві речі, що викликають найбільше захоплення і здивування – зоряне небо над головою і моральний закон усередині людини». Зоряне небо – це Божий світ, лад, який був створений і є порядком незбагненої складності. А моральний закон – це та частка духу, яка присутня в кожній людині та робить її душу безсмертною. Моральний закон, духовний інстинкт відчуття різниці між добром і злом, забезпечує виконання найбільшого людського обов'язку – права вибору.

І. Кант вважав, що моральність, доброта не визначаються знаннями. В людині від природи існують задатки добра. І. Кант вважав, що в релігійному вихованні треба розпочинати не з богослов'я, а намагатись пізнати самого Бога. На відміну від Ж. Руссо, І. Кант заперечував тезу про те, що культура і суспільство приносять тільки зло. Він бачив необхідність **виховання, як способу виведення дитини із тваринно-дикого стану, її окультурення, доместифікація у соціумі**.

Шлях морального розвитку, на думку вченого, це **безперервний самозвіт з метою правильного визначення цінностей свого життя**. Кант вважав, що розумного життя, особистої свободи, спокою людина може досягнути оволодівши наукою про мораль, обов'язок і самовладання, які згодом зведуться в його філософії до **категоричного імперативу**: «Чини так, щоб твоя поведінка могла стати всезагальним законом».

В кантівському розумінні, виховання – це вияв активності і зусилля людини, що укріплюють волю. Така **педагогіка волі** передбачала поєднання **примусу і свободи**, як умов знищення дикості та розвитку культури. Звідси

витає і особливість морального виховання, в якому І. Кант виділяв два аспекти: **негативний** (дисципліна); **позитивний** (самовиховання). На думку І. Канта, одна із найважчих проблем виховання полягає у поєднанні законного примусу зі здатністю користуватись своєю свободою. І. Кант зазначає: «Я маю привчити свого вихованця переносити обмеження своєї свободи і разом з тим наставляти його у тому, аби він умів користуватись своєю свободою. Без цього усе марно, і той, хто звільнився від виховання, не зуміє скористатись своєю свободою».

**Йоганн Готліб Фіхте** (1762-1814) особливо важливим вважав незалежність і активність людської особистості. Фіхте противився повторенню чужих ідей і поглядів – «мертвого образу». Його ідеалом було життєводієве знання, яке дозволяє пояснити світ. Фіхте досліджував виховання як спосіб усвідомлення кожним німцем своєї приналежності до єдиної нації. Він підкреслював, що **освіта є насамперед способом опанувати національну культуру** і через неї – культуру загальнолюдську.



На соціальній обумовленості виховання та освіти наголошував **Фрідріх Шлейєрмахер** (1768-1834). Він доводив, що теорія і практика виховання є історичними феноменами. **Виховання**, за Шлейєрмахером, – найважливіший **спосіб уникнення конфлікту** між старшим і молодшим поколіннями, що має встановлювати між ними спадкоємний зв'язок. Шлейєрмахер розглядав педагогіку як «мистецтво», вкладаючи в це поняття узгодження змісту виховання і навчання з етикою і політикою при певному громадському і державному устрої.

**Георг Вільгельм Фрідріх Гегель** (1770 – 1831) – німецький філософ, який систематизував теорію діалектики. Її центральне поняття – розвиток – характеристика діяльності світового духу, його надрухи в царині чистої думки у висхідному ряду чимраз конкретніших категорій. Діалектика розглядалася також як протиставлення тези, антитези й синтезу. Г. Гегель стверджував, що людина є продуктом історії, відводив **людині роль творця і самотворця**. З філософії Гегеля випливають основні принципи діалектики: принцип переходу кількісних змін у якісні і, навпаки, принцип тотожності протилежностей, принцип заперечення заперечення.



Аналізуючи поняття кількості та якості, Гегель вказував, що зміни буття є не лише переходом однієї величини в іншу, а й переходом якісного в кількісне і навпаки. Досліджуючи зростання якості у кількісних категоріях, Гегель приходив до категорії міри, яка поєднує кількість та якість, синтезує їх у вищій єдності. Це відбувається таким чином: розвиток якості призводить до збільшення, зростання кількісних характеристик, які, в свою чергу, сприяють інтенсифікації якості. Але цей процес розвивається до певних меж, які визначаються категорією «міри». Коли ці межі порушуються, відбувається стрибок, тобто розрив поступовості у розвитку. Завдяки стрибку виникає нова

якість і відповідні їй кількісні визначення. Міра, на думку мислителя, як синтез кількості є завершеним буттям.

Характеризуючи сутність як філософську категорію, Гегель підкреслює, що до неї належить як те, що відрізняє явища одне від одного, так і те, що їх об'єднує, що є в них тотожним. Рух від буття до сутності, що саморозвивається, а потім до поняття здійснюється через перехід від тотожності до суперечності, а потім до нової тотожності. Гегелівська категорія тотожності є діалектичною тотожністю, як самототожність, яка містить у собі започаткований елемент відмінності, що є розвитком категорії тотожності, що вказує на взаємопов'язану невідповідність, внутрішню дисгармонію. На думку Гегеля, через пізнання відношення тотожності та відмінності виявляється суперечність, що лежить в їх основі. Сама суперечність, з точки зору Гегеля, є основою будь-якого руху як саморуху, основою життєвості. Саме суперечність є всезагальним принципом саморозвитку.

Із вченням Гегеля про суперечність органічно пов'язане і його розуміння заперечення заперечення. Діалектичне заперечення («зняття»), або перехід у інше як своє інше, є однією з найважливіших категорій логіки Гегеля. «Зняття» включає в себе три взаємодіючих моменти. Перший – власне заперечення, усунення, подолання. Другий – збереження того цінного, що було у заперечуваному. Третій – це «зняття», перехід на більш зрілий рівень. Своє вчення про заперечення заперечення Гегель зображав у вигляді тріади: теза – антитеза (заперечення) – синтез (заперечення заперечення).

Він вбачав у формуванні індивіда відображення конкретно-історичного процесу («кожна людина – син свого часу і свого народу»). Гегель вважав, що виховання є важкою працею і передбачає боротьбу із самим собою. Філософ спробував діалектично поєднати історію розвитку виховання та історію людської цивілізації. Це не означало приреченості на пасивне існування окремої людини. Навпаки, завдяки вихованню особистість бере активну участь у культурному житті суспільства, формується у взаємодії з навколишнім середовищем.

Він украй високо оцінював роль виховання, яке може змінювати людину («Людина стане тим, ким вона має бути, тільки завдяки вихованню»). **Виховання** народжує розумне, «духовну істоту». Такою людина постає «з самої себе», тобто формується сама. Подібний процес є ланцюгом «заперечення» минулого «Я» з частковим утриманням попереднього і переходом на іншу якість «Я».

У **середині XIX ст.** відбуваються важливі зміни – універсальні світоглядні схеми в аспекті педагогічних проблем доповнюються філософськими концепціями, що базуються на фактах, **даних «позитивних» наук** (соціології насамперед). Позитивне знання може бути отримане як результат суто наукового (не філософського) пізнання. Філософія «позитивізму» в педагогіці представлена ідеями француза О. Конта, англійців Дж. С. Мілля, Г. Спенсера і ряду інших вчених. **Позитивізм** (франц. positivisme – умовний, позитивний, побудований на досвіді) – філософський напрям, який

єдиним джерелом істинного знання проголошує досвід, заперечуючи пізнавальну цінність філософських знань, теоретичного мислення. Основні ідеї та настанови позитивізму можна звести до таких тверджень: справжня наука не виходить за сферу фактів, за межі чуттєвого даного; наука, яка вивчає факти, є всемогутньою (не існує меж науковому пізнанню); суспільство також підлягає науковому пізнанню (наукою про суспільство є соціологія); розвиток науки і техніки, а також соціології є запорукою суспільного прогресу.

Найбільш послідовне вираження позитивізм знайшов в експериментальному напрямі в педагогіці, який вважав, що одержання нових істин і підтвердження старих може здійснюватися виключно експериментальним шляхом. Позитивістський характер має прагматична педагогіка, згідно з якою **виховання полягає в підготовці дитини до успішної дії в конкретній ситуації.**

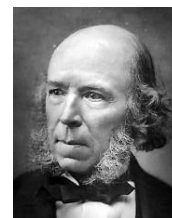
Один із засновників позитивізму є **Огюст Конт** (1798 – 1857), який вважав, що в процесі розвитку суспільства соціальний фактор виховання набуває все більшого значення. Виховання і освіта – є «сукупність об'єктивного життя, яке досягається з метою поступової підготовки до життя суб'єктивного», – вважав Огюст Конт.



**Джон Стюарт Мілль** (1806 – 1873) критерієм результативності освіти вважав готовність людини жити громадськими інтересами, сприяти розквіту суспільства. Виховання допомагає людині долати егоцентризм у повсякденному житті, формує громадську активність, що є гарантію демократії і свободи в суспільстві.



**Герберт Спенсер** (1820 – 1903) спробував об'єднати ідею поступової прогресивної еволюції природи і суспільства з дарвіністською ідеєю природного відбору. Спираючись на такі спроби, Спенсер прагнув обґрунтувати потребу людини у вихованні як одному з найбільш потрібних суспільних явищ. У статтях про виховання Спенсер наполягав на пріоритеті природничої освіти як найбільш корисного для потреб людини знання. Гуманітарна освіта (мови, література, історія та ін.), на думку Спенсера, лише вегетативна окраса. Як вважав Спенсер, у суспільстві наростає потяг до індивідуальної свободи. Здобуття корисної освіти – важливий гарант такої свободи. Спенсер, як і Руссо, був прихильником **методу природних наслідків** у вихованні. «Правильна поведінка в житті набагато краще забезпечується тоді, коли **наслідки своїх вчинків людина розуміє**, ніж коли просто вірить, покладаючись на авторитет», – писав учений.



Акцент на **індивідуалістичне цілепокладання** у вихованні зроблено у філософії **ірраціоналізму**, представниками якого є С. К'єркегор, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше.

**Ірраціоналізм** (лат. irrationalis – несвідоме, нерозумне) – філософські течії, що проголошують верховенство нерозумного начала і роблять його основною характеристикою як самого світу, так і світосприйняття.

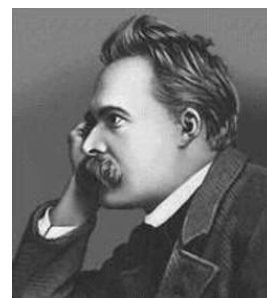


Датчанин **Сьорен К'єркегор** (1813 – 1855) розмірковував про виховання **незалежної вольової людини** з власними судженнями та моральною позицією. Виховання, за К'єркегором, полягає у формуванні в людини критичного мислення, відмови вихованця від сліпого слідування іншій думці. Така здатність образно іменувалася **«мислячим скепсисом»**, яку можна сформулювати шляхом застосування сократичної бесіди.

Німецький філософ **Артур Шопенгауер** (1788 – 1860) ще жорсткіше, ніж К'єркегор, наполягав на **вирішальному значенні внутрішніх факторів розвитку особистості**. Він заперечував якісні зміни природної сутності людської особистості за допомогою зовнішнього впливу – виховання. Бажання людини не підвладні йому (вихованню), і тому вихованця не можна змінити. Зміни в поведінці людини – це насамперед показник його волі і пристрастей. Зовнішній вплив, виховання є оманливим приховуванням людської **волі і пристрастей**. Чи не головним злом освіти Шопенгауер вважав ідеалізацію навколишнього світу, приховування його справжньої сутності. «Вчителі, – писав Шопенгауер, – повинні першими подавати приклад відкритості та чесності». Перший приклад відкритості і чесності полягає в тому щоб оголосити світ злим. Він пропонує педагогу вселити учневі думку: «Не обманюйтесь і прагніть стати кращими».



Німецький мислитель **Фрідріх Ніцше** (1844 – 1900) піддав різкій критиці релігію, культуру і мораль свого часу і розробив власну етичну теорію. Ніцше був швидше літературним, ніж академічним філософом, і його твори носять афористичний характер. Народився 15 жовтня 1844 року в Рекене (недалеко від Лейпціга, східна Німеччина), в родині лютеранського пастора Карла Людвіга Ніцше (1813 – 1849). Під час навчання в гімназії хлопець виявив здібності до філології та музики. У 1864 – 1869 рр. Ніцше вивчав теологію та класичну філологію в Боннському і Лейпцігському університетах. У цей же період познайомився з творами Шопенгауера і став шанувальником його філософії. На розвиток Ніцше також сприятливо вплинула дружба з Ріхардом Вагнером, яка тривала багато років. У віці 23 років Ніцше був призваний до пруської армії і зарахований до кінної артилерії, але, отримавши травму, демобілізувався.



Ніцше був блискучим студентом і мав прекрасну репутацію в наукових колах. Завдяки цьому він вже в 1869 році отримав посаду професора класичної філології Базельського університету (у віці 25 років). Там він пропрацював близько 10 років, незважаючи на численні хвороби. Питання про громадянство Ніцше до цих пір не з'ясоване. За одними джерелами, він залишався особою без громадянства після відмови від громадянства Пруссії в 1869 році; однак інші джерела стверджують, що Ніцше став громадянином Швейцарії.

У 1879 році Ніцше був змушений піти у відставку за станом здоров'я. У 1879-89 роках він вів спосіб життя незалежного письменника, переїжджаючи з міста до міста, у цей період написав свої основні твори. Літо Ніцше зазвичай

проводив у Швейцарії (на околицях гори Санкт-Моріц (Граубюнден), а зиму – в італійських містах Генуя, Турині, Рапалло і французькій Ніцці. Він вельми бідно жив на пенсію по інвалідності, призначену університетом Базеля, але також отримував фінансову допомогу від своїх друзів. Прибутки Ніцше від публікації своїх творів були мінімальними. Визнання прийшло до нього лише після смерті.

Творча діяльність Ніцше обірвалася в 1889 р. у зв'язку з душевною хворобою (ядерна «мозаїчна» шизофренія). Можливо, хвороба була викликана сифілісом, але перебіг захворювання був нетиповим для цього діагнозу. З тих пір Ніцше проживав в Німеччині, де про нього піклувалися мати і сестра. Помер 25 серпня 1900 в психіатричній лікарні у Веймарі.

Його погляди про виховання відзначаються оригінальністю. Ніцше стверджував, що Бог помер, християнські цінності, допомога ближньому, миролюбність нічого не варті. Це, власне, і є моральним нігілізмом філософії Ніцше. У цьому контексті варте на увагу вчення Ніцше про надлюдину. За його словами, надлюдина – це те, чого потрібно досягти, людина ж – це міст між твариною і надлюдиною, яка має дивитися на людину так само, як людина дивиться на тварину, тобто, з презирством. Німецький філософ, представник ірраціоналізму Фрідріх Ніцше у праці «Так казав Заратустра» виводить образ Надлюдини, яка нехтує собою і перебуває в постійному русі, удосконалюючись, шукаючи істину, веде війну і прагне перемоги. Надлюдина, з погляду Ніцше, силою своєї волі, войовничістю і перемогами дає блага багатьом. При цьому, на думку Ф. Ніцше, сильні рухаються від звіра до Надлюдини, яка перебуває в боротьбі, постійно живе у зоні викликів, бо тільки тоді можна мовчати і бути незворушним, «...коли є лук і стріли», а навколо слабого виникають суперечки, які вихолощують творчу енергію. Учений бачив виховання насамперед у **нехтуванні завданнями морального виховання**. Він дорікав гімназії в зайвій спеціалізації, що веде до зниження загальної культури, що породжує егоїзм учнів. Причину падіння моралі Ніцше вбачав і в тому, що гімназійна освіта приділяє недостатньо уваги вивченню рідної мови та історії, як ретрансляторів духовної культури. Ніцше виділяв проблему елітарного виховання – талантів і геніїв. Він вважав таке виховання необхідним. Ніцше розкривав концепцію надлюдини через гостру критику християнської релігії, до своєї смерті встиг видати першу частину атеїстичної книги «Антихрист».

Християнство, вважав Ніцше, аж ніяк не треба оздоблювати й прикрашати: воно стало смертельним ворогом вищій людині, засудило її всі головні інстинкти і виділило з них зло і злих... Християнство стало на бік усіх недолугих, нищих і безпорадних, створило ідеал, який суперечив потужним інстинктам виживання, заплямало навіть розум духовно сильніших натур, оголосивши гріховними й облудними найвищі духовні вартості і прозвавши їх спокусами.

Ще Ніцше писав: «Смерть достатньо близька, щоб можна було боятися життя»; «Слабкого підштовхни»; «Усе, що нас не вбиває, – робить нас

сильнішими»; «Історія – палахкоче, як багаття, в яке кожен вкидає свій хмиз»; «Війна і мужність зробили більше великого, аніж любов до ближнього».

Отже, у XIX столітті завершується формування класичної педагогіки Нового часу. На еволюцію школи істотний вплив мали події світового і загальноєвропейського масштабу, а також соціальні процеси, що відбулися в кожній країні. Школа розвивалася в умовах поступального руху економіки, інтенсивного зростання промисловості, і тому створення нової системи освіти стало історично неминучим. У цьому був особливо зацікавлений клас промислової буржуазії, яка з другої половини XIX ст. посіла ключові політичні позиції. У зв'язку із цим, в добу Нового часу створено загальнонаціональні системи освіти, послабився вплив на школу з боку церкви. На вихованні позначились ідеї німецької класичної філософії. Зокрема, І. Кант зазначав, що важлива умова пізнання – загальнозначимі апріорні форми, що упорядковують хаос відчуттів. Ідеї Бога, волі, безсмертя, не доведені теоретично, є однак постулатами «практичного розуму», необхідною передумовою моральності. Центральний принцип етики Канта – категоричний імператив (чини так, щоб твоя поведінка могла стати всезагальним законом). І. Кант наголошував, що пізнання суб'єктивне, розумове пізнання світу неможливе, тому пізнаємо лише явища, а не «речі у собі». І. Кант вважав, що між «речами у собі» та «речами для нас» існує нездоланна межа. Етико-педагогічні погляди Канта зводились до необхідності формування високого «морального почуття» – голосу совісті, «внутрішнього судді». І. Кант зазначав: існує дві речі, що викликають найбільше захоплення і здивування – зоряне небо над головою і моральний закон усередині людини. І. Кант вбачав необхідність виховання, як способу виведення дитини із тваринно-дикого стану, її окультурення, доместифікацію у соціумі. На думку І. Канта, одна із найважчих проблем виховання полягає у поєднанні законного примусу зі здатністю користуватись своєю свободою.

Не менш важливими в історії педагогічної думки є погляди Йогана Фіхте (активність людини, яку виховують, є запорукою успіху її зростання, освіта має зосереджуватись на засвоєнні підростаючим поколінням національної культури); Фрідріха Шлейрмахера (виховання дозволяє уникнути конфлікту поколінь, забезпечити спадкоємність досвіду).

Особливе місце у філософії і частково соціальному вихованні належить Георг Вільгельму Фрідріху Гегелю, який вважав, що людина стане тим, ким вона має бути, тільки завдяки вихованню, виховувати слід духовну істоту. Гегель сформулював 3 закони діалектики (переходу кількісних змін у якісні, єдності і боротьби протилежності, заперечення – заперечення).

Представники позитивізму вважали, що єдиним джерелом істинного знання є досвід (Конт), критерієм результативності освіти є готовність людини жити громадськими інтересами (Мілль), пріоритетними у вихованні є природничі науки (Спенсер).

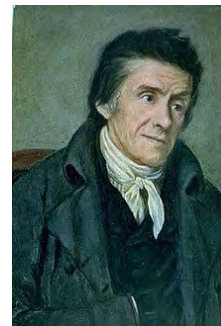
Наголос на індивідуалістичне цілепокладання у вихованні зроблено у філософії ірраціоналізму. Сьорен К'єркегор розмірковував про виховання незалежної вольової людини з власними судженнями та моральною позицією.

Артур Шопенгауер наполягав на вирішальному значенні внутрішніх факторів розвитку особистості. Фрідріх Ніцше – піддав різкій критиці релігію, культуру і мораль свого часу, розробив вчення про надлюдину, яка нівелює соціальні і християнські цінності, перебуваючи у постійній боротьбі, вдосконалює себе.

## 2. Експериментальні пошуки оптимальної моделі виховання

### Й.Г. Песталоцці

**Йоганн Генріх Песталоцці** (1746 – 1827) – видатний швейцарський педагог-демократ, один із основоположників народної школи, дидакт. Перебудову суспільства на гуманних засадах, поліпшення добробуту народу пов'язував із розвитком освіти, вихованням і «вдосконаленням людської породи». Народився вчений у м. Цюриху (Швейцарія) в родині лікаря. Шестирічним хлопчиком Й. Песталоцці вступив до початкової німецької школи, потім закінчив середню школу і 1763 року продовжив навчання у Цюрихській вищій школі – Берлінському колегіумі. Закінчивши філологічний і філософський відділи колегіуму, відмовився продовжувати навчання на богословському відділі, який мав бути завершальним. У студентські роки Й. Песталоцці перебував під впливом творів Ж. Руссо.



У 1769 році недалеко від Цюриха в Нейгофі Й. Песталоцці придбав невелику садибу, в якій разом зі своєю дружиною Анною відкрив «Установу для бідних» (1774-1780 рр.) – школу інтернатного типу для дітей селян. У ній педагог намагався поєднати навчання з продуктивною працею. В установі виховувалось 37 дітей віком від 7 до 14 років, як хлопчиків, так і дівчаток. Основним заняттям їх було виробництво бавовняної тканини і прядіння. Також діти навчалися рахувати, читати, писати. На жаль, ця спроба принесла Й. Песталоцці великі збитки, і він вимушений був працювати над написанням романів «Лінгард і Гертруда», «Крістоф і Ельза».

«Лінгард і Гертруда» – це соціально-педагогічний роман у 4-х частинах, написаний Й. Г. Песталоцці. У художній формі роман розповідає про шляхи відродження швейцарського села засобами виховання. Героїня роману Гертруда – селянка – вчить своїх дітей раціонально вести господарство та одночасно дає їм елементарні знання й релігійно-морального виховання. За зразком такого сімейного виховання поміщик-філантроп організовує ідеальну школу для дітей селян. Під час роботи дітей (прядіння), Гертруда вчила їх читати, рахувати. У школі, організованій для селянських дітей поміщиком, вони цілі дні проводять за роботою на прядильних і ткацьких верстатах. На пришкільній ділянці діти вирощували городні рослини. Отже, діти спочатку працювали, а потім – навчались.

За дорученням керівництва країни, у 1798 році Й. Песталоцці відкрив притулок для дітей-сиріт у м. Станці. У 1799-1804 рр. керував Бургдорфським притулком (школа з інтернатом). Саме у цей період починає з'являтися «метод» Й. Песталоцці – **теорія елементарної освіти**, суть якої полягала в тому, що

вихователь, розвиваючи розумові, моральні і фізичні сили дитини, повинен відштовхуватися від першочергових основ освіти, від її найпростіших елементів. У вихованні дитини педагог радив йти від найпростішого до складнішого. Важливо відібрати найпростіші методи, з яких може почати навчання своїх дітей кожна мати-селянка. У результаті тривалого вивчення вчений виокремив основні елементи навчання, що були покладені в основу всієї системи дидактичних принципів і змісту навчання в школі, де форма відповідає **вимірюванню**, число – **рахунку**, слово – **мові**. Відповідно до цього елементарне навчання зводиться до уміння вимірювати, рахувати, говорити, що збуджує здатність дитини мислити, дає поштовх до розвитку її здібностей. Й. Песталоцці різко розмежує розвиток мислення і нагромадження знань, віддаючи перевагу першому.

Головним принципом навчання він вважав наочність як «абсолютну основу всякого пізнання». Чим більшою кількістю чуттів пізнає учень суть будь-якого предмета, тим краще він з ним ознайомиться, – вважав Песталоцці.

Розроблена ученим теорія елементарної освіти спрямована на забезпечення гармонійного розвитку дитини, охоплює розумове, морально-етичне й фізичне виховання, які повинні бути взаємопов'язаними.

У 1804-1825 рр. Й. Песталоцці працював у Івердонському педагогічному інституті, де навчалась молодь зі Швейцарії, Франції, Англії, Німеччини, Італії, Іспанії, Росії та інших країн. При Івердонському інституті діяв постійний педагогічний семінар, де щороку 30-40 осіб діставали теоретичну і практичну підготовку з педагогічної діяльності. У 1825 році Івердонський інститут було закрито. Й. Песталоцці повертається у маєток Нейгоф, де пише останній твір «Лебедина пісня».

Метою соціально-педагогічної діяльності Й. Песталоцці було навчання представників найбідніших прошарків суспільства. Він одним із перших серед педагогів порушив питання всенародної загальної освіти, оскільки головну причину бідувальних простих людей вбачав у їх неучтві та невмінні раціонально вести господарство. Спрямувавши свої зусилля на покращання життя селян, Й. Песталоцці вважав, що виховання їх дітей має полягати у розвитку всебічної здатності до праці та «діяльної любові один до одного».

Й. Песталоцці вважав, що суспільне виховання має копіювати домашнє, а шкільне навчання, що не базується на принципах сімейних відносин, призводить до штучного каліцтва дітей. З огляду на це, у «великій родині», що формується в закладах закритого типу, якими керував Й. Песталоцці, всі відносини будувались на сімейних засадах. Діти мали різний вік, і відповідно до цього, виконували відведену їм роль: старші допомагали молодшим. У сім'ях панували довірливі стосунки взаємопідтримки.

На думку Й. Песталоцці, потрібно створювати умови для задоволення природного прагнення дитини до руху. Виконання найпростіших рухів, участь в іграх, у походах, екскурсіях є основою для нормального фізичного розвитку дитячого організму.

Й. Песталоцці обґрунтував і практично реалізував необхідність поєднання продуктивної праці з навчанням і розглядав трудове виховання в зв'язку з моральним.

Й. Песталоцці пропонував вчити дітей систематично, послідовно, зрозуміло подавати матеріал і досягати міцних знань. Учителям і батькам варто знати вікові і психологічні особливості дітей, бо вони вже змалку потребують наставництва на основі знань дитячої психології.

Основним принципом педагогіки Й. Песталоцці вважав природовідповідність. Завдання виховання вбачав у розвитку здібностей дитини відповідно до законів природи. На думку педагога, основними засобами розвитку здібностей дітей є вправи. Кожна зі здібностей має спонтанну тенденцію до саморозвитку, а кожен талант треба розвивати. Й. Песталоцці зазначав: «Сама природа кожної із сил (розумової, духовної, фізичної) спонукає людину керувати ними. Око хоче дивитись, вухо – чути, нога – ходити, рука – хапати. Так само серце хоче вірити і любити. Розум хоче мислити. У кожній здібності людини є прагнення вийти зі стану нежиттєвості... і стати розвиненою силою, яка в нерозвиненому вигляді є в нас як зародок сили, а не як сама сила». Засоби, які застосовуються для вправ не повинні присипляти, обтяжувати чи бентежити, а пробуджувати і оживляти (бути цікавими).

Надлишок матеріальних утіх псує характер дитини: «Багата нерозумна мати, яка свою дитину напихає щоденно матеріальними втіхами, прищеплює їй тваринне, неприродне прагнення до насолод». Дбаючи про дітей, мати має виховувати в них вищу моральність і релігійність: «Освічена і релігійна мати живе для своєї дитини в служінні її любові, а не на службі її примхи та тваринно-збудженого і розвиненого егоїзму. Природна дбайливість, з якою вона сприяє спокою дитини, не може збуджувати її матеріальні потреби, а лише задовольняє її фізичні потреби. Природна дбайливість про дітей, хоча живе в матері інстинктивно, вона перебуває разом з вимогами її розуму і серця». Тобто, мати своєю любов'ю і турботою до дитини вчить її любити весь світ.

Й. Песталоцці радив здійснювати **природовідповідне** виховання тільки у колективі інших дітей.

Він вважав засвоєння дитиною знань, що ґрунтуються на чуттєвому досвіді, і розвиток розумових здібностей важливим пріоритетом виховання і стверджував, що процес спостереження (чуттєве сприйняття) людиною самої природи є єдиним істинним фундаментом навчання, тому що воно (спостереження) – єдина основа людського пізнання.

Моральне виховання є основою всієї роботи школи. Метою його є виховання у дітей «дієвої» любові до людей, в якій закладена основа природної релігії. У моральному вихованні найпростішим елементом вважав любов дитини до матері, яку дитина природно й поступово спочатку переносить на членів своєї сім'ї, а потім – на оточуючих і – на все людство.

Педагог вважав, що гармонійний розвиток людини неможливий без всебічного фізичного виховання: «Жоден мускул і орган не можуть розвиватися без вправ. Отже, треба створювати умови для задоволення природного

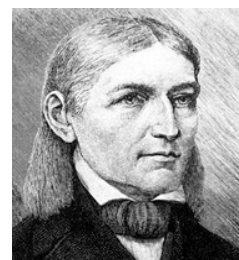
прагнення дитини до руху. Виконання найпростіших рухів, участь в іграх, походах та екскурсіях – це комплекс, що готує ґрунт для нормального фізичного розвитку дитячого організму».

Отже, Й. Песталоцці є одним із перших педагогів, що прагнув практично пов'язати навчання з продуктивною працею вихованців. Підготовку дитини до трудової діяльності він намагався реалізувати шляхом передачі їй елементарних знань. Важливими для становлення людини є вправи, що дозволяють дитині набути трудові навички. Й. Песталоцці був прихильником принципу природовідповідності у вихованні і вважав, що воно має відбуватись у колективі. Моральне виховання розпочинається удома, коли дитина любить маму, а потім цю любов поступово переносить на членів своєї сім'ї, на інших людей і – на все людство.

На пам'ятнику відомого вченого викарбувано: «Рятівник бідних в Нейгоффі. Народний проповідник в творі «Лінгард і Гертруда». Батько сиріт у Станці. Основоположник нової школи в Бургдорфі. В Івердоні – вихователь людства. Людина, християнин, громадянин. Все для інших, нічого для себе».

### 3. Ідеї соціалізації дитини Ф. Фребеля

**Ф. Фребель** (1782 – 1852) – німецький педагог, теоретик дошкільного виховання. Народився він у Тюрінгії в сім'ї пастора. Початкову освіту здобував дома, потім у брата матері. 15-річним юнаком був відданий на три роки до лісника, у якого вивчав різноманітні твори з природознавства і математики, потім відвідував лекції в Єнському університеті.



У 1805 р. Фребель працював у Песталоцці в Івердоні і знаходився під впливом його педагогічних ідей. Пізніше Фребель сам робив спроби організувати школи за системою Песталоцці, хоч вони закінчились невдало. Невдачі змусили його переїхати до Швейцарії, де він продовжував свою роботу. У 1836 р. Фребель повернувся до Тюрінгії.

У 1837 р. Фребель відкрив у Тюрінгії «Заклад для ігор і занять дітей молодшого шкільного віку», на основі роботи якого він розробив свою систему дошкільного виховання. Дана система здобула неабияку популярність і поширилась згодом по різних країнах світу.

Ф. Фребель, вихований у дусі ідеалістичної німецької філософії, у своїх поглядах на природу, суспільство, людину був ідеалістом і вважав, що педагогіка повинна ґрунтуватися на ідеалістичній філософії. На думку Фребеля, дитина від природи наділена чотирма інстинктами: **діяльності, пізнання, художнім і релігійним**. Інстинкт діяльності, або активності, – прояв у дитині єдиного творчого божественного начала; інстинкт пізнання – закладене в людині прагнення пізнати внутрішню сутність усіх речей, тобто, знову-таки – Бога. Ф. Фребель дав релігійно-містичне обґрунтування думки Песталоцці про роль виховання і навчання в розвитку дитини, витлумачив уявлення швейцарського педагога-демократа про саморозвиток, як про процес виявлення в дитині божественного.

Ф. Фребель наголошував на врахуванні під час виховного процесу природних особливостей дітей молодшого віку (рухливість, безпосередність, допитливість, прагнення до наслідування і т.п.). Розвиток дитини повинен розпочинатися із фізичного розвитку, який тісно пов'язаний з інтелектуальним становлення особистості дитини. Він вважав, що для задоволення потреб дитини у діяльності і спілкуванні з іншими дітьми необхідно **організувати заняття у товаристві її ровесників**, якому дав у 1840 р. поетичну назву «дитячий сад». Основна мета дитячого саду – сприяти розвитку природних особливостей дитини: **дитина – рослина, яка розвивається (звідси і назва закладу)**.

Ф. Фребель пропагував створення дитячих садів, готував для них виховательок. Він розробив своєрідну методику роботи дитячих садів, поклавши в основу розвиток органів чуттів, руху і мови дітей **за допомогою ігор, систематичних вправ**.

Головним принципом діяльності Ф. Фребеля була **природовідповідність**. На думку Ф. Фребеля, методика виховання у дитячих садочках повинна враховувати природу дитини, її внутрішні закони. Педагог стверджував, що дитину розвивати, виховувати і навчати потрібно в непорушній єдності з життям і природою, у постійному зв'язку з першоосновою всього життя.

Метою виховання Ф. Фребель вважав розвиток природних здібностей дитини. Він писав, що **виховання повинно керувати «саморозкриттям дитини»**, але, на думку педагога, саме розкриття неможливе без зовнішніх впливів, тому необхідно застосовувати різноманітні засоби виховання й діяльності, які й забезпечать розвиток здібностей та інтересів дитини. Такими засобами, на думку Ф. Фребеля, повинні бути **гра, ритмічні рухи, конструювання, сільськогосподарські нескладні роботи на ділянці, прогулянки**.

У роботу дитячого садочка, як освітньо-виховної установи для дітей дошкільного віку, Ф. Фребель радить вводити **гру-заняття**. Вчений і педагог теоретично обґрунтував і практично підтвердив висновки, що гра є одним із засобів етичного виховання дітей. Він вважав, що в грі дитина виражає свій внутрішній світ через зображення зовнішнього світу. Основними предметами для гри є: м'ячі, кульки, кубики, дощечки, полочки, папір, нитка, глина, пісок тощо, так звані «**подарунки**». Також, на думку Ф. Фребеля, «подарунки» володіють глибоким філософським і символічним значенням, що закладене у методі їх використання.

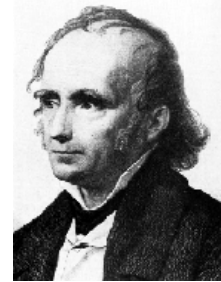
Гра і ручна праця повинні супроводжуватись, на думку, у Ф. Фребеля, бесідами на різні теми, дружніми розмовами про сюжети і предмети, віршами, співом. Все вказане має формувати моральність дитини.

Отже, Фрідріх Фребель є творцем ідей і практики суспільного дошкільного виховання (автор терміну «дитячий сад» – порівнював дитину з рослиною, що розвивається у природному середовищі), яке базувалось на принципах природовідповідності, фізичних вправ з використанням гри і так званих «подарунків Фребеля» (м'ячі різного кольору, кульки на ниточках,

кубики, дощечки тощо). Фребель започаткував підготовку вихователів дошкільних закладів, так званих «дитячих садівниць». Важливим завданням, яке ставив Фребель перед школою виховательок, було вивчення психофізіологічних засад розвитку дитини, оволодіння засобами впливу на неї, методами керівництва розвитком дитини, шляхом підбору дидактичного матеріалу.

#### 4. Внесок А. Дістервега у розвиток соціального виховання

**Адольф Дістервег** (1790 – 1866) – видатний німецький педагог-демократ, один із найбільш відомих послідовників Песталоцці. Народився у німецькому місті **Зіген** в сім'ї чиновника-юриста. Дістервег навчався у Герборнському, а потім у Тюбінгенському університетах, здобувши там ступінь доктора філософії. У різні часи працював домашнім учителем, викладав у середніх школах Вормса, Франкфурта-на-Майні, у період з 1819 до 1847 рр. був директором учительських семінарій у Мерсі та Берліні (викладав там педагогіку, математику, німецьку мову).



Дістервега ще за життя називали **«вчителем німецьких учителів»**. Він прагнув до об'єднання німецького вчительства, у 1848 році був обраний головою «Всезагальної вчительської спілки», а пізніше – від учительства представником до пруської Палати депутатів.

З 1827 р. і до смерті Дістервег видавав журнал «Рейнські листки для виховання і навчання», де опублікував понад 400 статей, а з 1851 р. ще й випускає журнал «Педагогічний щорічник». У своїх статтях особливу увагу приділяв проблемам народної школи. Він написав понад 20 підручників для учнів, кілька посібників для вчителів, серед яких найбільш відомим є «Керівництво до освіти німецьких учителів» (1835).

Дістервег виступив на захист ідеї загальнолюдського виховання. Він стверджував, що у людей **потрібно виховувати в єдності любов до всього людства і до свого народу**.

Як і Песталоцці, Дістервег вважав, що людська природа проявляє себе у задатках. Але, на відміну від свого попередника, він писав, що цим «задаткам дана лише можливість до розвитку й освіти». Завдання виховання – знаходити і правильно спрямовувати самодіяльний розвиток людських задатків.

**Головну мету виховання педагог вбачав у гармонійному розвитку всіх можливих задатків людини для «служіння істині, красі і добру»**. Досягнення цієї головної мети, на думку Дістервега, відбувається через **самодіяльність**.

Дістервег вважав, що правильно і розумно організований процес виховання повинен будуватися з урахуванням трьох принципів: природовідповідності, культуровідповідності та самодіяльності.

Принцип **природовідповідності** у вихованні розглядав як головний і пояснював його як необхідність здійснювати виховання в суворій відповідності до природного розвитку дитини з урахуванням її вікових та індивідуальних особливостей. «Будь-яке мистецтво може досягнути мети лише за допомогою

природи. Сили і закони, що є в природі непорушні. Природа – це сила, і в людині її природа також сила, тому не треба намагатися придушити те, що заклала природа в людині. У кожній людині пригноблена природа знов відроджується ніби фенікс з попелу, і вступає в боротьбу з явищами, які їй протидіють ... Горе тому, хто, маючи владу, здатний на зловживання і не розуміє природи народів і людства. Природа не любить насмішок, час розплати неминуче настане» (А. Дістервег).

Принцип **культуровідповідності** означає, що природовідповідне виховання треба узгоджувати ще й з конкретними соціально-історичними умовами життя дитини, з духовним життям суспільства. Дитину потрібно виховувати для даного часу і у відповідності з умовами життя даного народу, враховувати всю культуру в широкому сенсі й, особливо, культуру країни, яка є Батьківщиною для дитини.

Принцип **самодіяльності** полягає у необхідності розвитку дитячої творчої активності, ініціативності, що передбачає вільне самовизначення особистості, сприяє розвитку всіх задатків дитини. «Із юнака може вийти щось хороше лише тоді, коли він буде щось робити для цього» (А. Дістервег).

На основі цих принципів Дістервег запропонував і обґрунтував розвиваючий метод навчання, що передбачає активність вихованця, його самостійність. Використовуючи такий метод, наставник веде навчання у діалогічній формі. А. Дістервег зауважував, що «поганий учитель повідомляє істину, хороший – вчить її знаходити».

Головним завданням навчання, на думку Дістервега, є розвиток розумових сил і здібностей дітей. Але, надаючи перевагу **формальній освіті** над **матеріальною**, він не відкидав останньої, а тісно їх пов'язував. На його думку, розрив формальних і матеріальних цілей навчання веде до втрати змісту останнього.

**Неперервність у вихованні та врахування рівня розвитку учня.** «Що для одного учня є неперервним, то для іншого – сповнене пропусків. В одного ноги карлика, а в іншого – велетня, один просувається комариними кроками, а інший – кроками слона, хоча природа нікого не народжує чобітьми скороходами... Нічому не вчи передчасно, намагайся важку їжу зробити легкою для перетравлення і смачною. Не вчи нічому, що не буде мати ніякого значення для учня, коли він виросте і змужніє» (А. Дістервег).

Великого значення у навчанні Дістервег надавав **наочності**, що виражено у сформульованих ним правилах йти у навчанні **від чуттєвого сприймання до понять, від одиничного до загального, від конкретного до абстрактного**. Принцип наочності тісно пов'язаний у нього з послідовністю і неперервністю навчання.

Щоб знання учнів були ґрунтовними, Дістервег радив частіше звертатися до вже вивченого і його **повторювати**. Значну увагу він також приділяв свідомому навчанню, показником якого є здатність учнів ясно і чітко викладати суть справи. Тому Дістервег ставить високі вимоги до мови школярів: «Примушуй учня більше говорити, ніж слухати».

Справжнє і успішне навчання, на думку Дістервега, завжди носить виховний характер, навчання розвиває не тільки розумові сили людини, а й формує її особистість, волю, почуття, поведінку.

Методика Дістервега також передбачає здійснення **навчання, роблячи його захоплюючим і цікавим**. Для цього в учнів потрібно пробуджувати інтерес до нього. Все це можна досягти через: 1) **різноманітність**, 2) **енергійність**, 3) **особистість учителя**. Навчання має бути цікавим, збуджувати учня. Це досягається за допомогою різноманітності, жвавості вчителя, індивідуального підходу. Різноманітність – вітха життя. Навчання має бути невинним. «Зупинка – крок назад» (А. Дістервег).

У вихованні Дістервег відводить **провідну роль учителеві**, який повинен досконало знати свій предмет, мати тверду волю і характер, забезпечувати постійний рух дітей уперед, мати громадянську мужність і власні переконання, постійно самовдосконалюватись, бути носієм високих моральних принципів. Це дозволяє ефективніше досягати поставлених виховних цілей, формувати особистість своїх учнів. «Покажи мені своїх учнів, і я побачу тебе» – писав А. Дістервег.

Отже, Адольф Дістервег видатний німецький педагог-демократ, один із найбільш відомих послідовників Песталоцці, якого називають «вчителем німецьких учителів» (він багато уваги приділяв підготовці вчителів, підвищенню їх кваліфікації). А. Дістервег головну мету виховання вбачав у гармонійному розвитку всіх можливих задатків людини для «служіння істині, красі і добру». Це можна реалізувати, на думку Дістервега, дотримуючись принципів природовідповідності, культуровідповідності і самодіяльності. Дістервег запропонував і обґрунтував розвиваючий метод навчання, який передбачає активність учнів. Щоб знання учнів були ґрунтовними, Дістервег радив частіше звертатися до вже вивченого і його повторювати. Навчання, на думку Дістервега, повинно бути захоплюючим і цікавим. Це досягається шляхом урізноманітнення, енергійного викладання, завдяки індивідуальному підходу, авторитету особистості самого вчителя. Важливу роль у вихованні А. Дістервег відводить особистості вчителя, висуваючи до нього ряд вимог (досконале знання предмету, тверда воля і характер, здатність забезпечувати постійний рух дітей уперед, наявність громадянської мужності і власних переконань, перманентне самовдосконалення, наявність високих моральних принципів).

## 5. Соціально-педагогічний проект Р. Оуена

**Роберт Оуен** (1771 – 1858) – англійський соціаліст-утопіст, письменник, громадський діяч і педагог. Народився в 1771 р. у сім'ї ремісника. Вступивши у п'ятирічному віці до школи, він навчався в ній два з половиною роки, а наступні два – працював у якості помічника вчителя. З десяти років розпочав свою трудову діяльність. У 18 років Р. Оуен стає власником підприємства, а у 20 – керує однією з паперопрядильних фабрик



у Манчестері. У цей час Р. Оуен починає розробляти реформаторські плани, які, на його думку, могли покращити становище робітників. З 1800 р. Р. Оуен очолив велику паперопрядильну фабрику в Нью-Ленарку в Шотландії, де серед робітників панувало пияцтво, злидні, розпуста, крадіжки. Робочий день на фабриці тривав 13-14 годин, заробітна платня була мізерною, житлові умови жахливі, широко використовувалась дитяча праця (багато дітей працювало з 6-7 років).

У 1820 р. Роберт Оуен вимушений був залишити посаду директора фабрики. У 1824-1825 рр. він переносить свою діяльність до США (штат Індіана), де на придбаній землі засновує першу комуністичну колонію «Нова Гармонія». Але ця спроба була невдалою. Втративши весь статок, Р. Оуен у 1828 р. повертається до Англії. Наступну спробу організації комуністичної колонії здійснює у Гармон-Холлі у Гемпширі, але вона також виявилась невдалою. Останні роки життя прожив у бідності в глухій провінції.

В основі педагогічної теорії Р. Оуена лежить думка про те, що **кожна людина є продуктом оточуючого її середовища**. Він стверджував, що характер людини визначається незалежними від її волі умовами оточуючого середовища. Ідею про вплив середовища та виховання на формування характеру людини видатний педагог і філософ обґрунтував у праці *«Новий погляд на суспільство, або Досліди з освіти характеру людини»* (1813-1814). У ній Р. Оуен розкриває зв'язок виховання з формами суспільного ладу і висуває вимогу створення державної системи виховання, що буде раціональною, загальною і пов'язаною із забезпеченням людей розумовою працею.

Ідеї Р. Оуена не були прийняті тогочасним суспільством, його ім'я і погляди замовчувались пресою. Збіднівши в результаті невдалих комуністичних дослідів в Америці, Р. Оуен присвятив в останні роки життя поширенню освіти серед робітників. Помер він у 1858 р. у віці 87 років.

На початку 1816 р. Р. Оуен створив у Нью-Ланарку «Новий інститут для формування характеру», який поєднував усі структурно-змістовні елементи раніше організованих ним навчально-виховних закладів. Головним завданням експерименту ставало «перевиховання» характерів робітників. У Нью-Ланарку будується нове селище, скорочується робочий день до 10,5 годин, значно підвищується заробітна платня, організовується робоче самоврядування, створюється «комісія чистоти», з'являється фабрична крамниця, їдальня, приватний продаж алкоголю ліквідується, відкривається школа, майданчик для маленьких дітей, організовується дозвілля. Поступово свідомість і поведінка дорослих людей змінюється, суспільна думка стає вирішальною в організації життя. Оздоровлюється сімейна атмосфера, викорінюються неосвічена нетерпимість і озлобленість на релігійному ґрунті. Членів общини навчають найелементарнішим соціальним і побутовим навичкам: економити, тримати житло в чистоті, відвертості у спілкуванні тощо. Разом із добросовісним ставленням до праці зміцнювалася моральність.

Р. Оуен вважав, що **батьки не є гарними вихователями своїх дітей, тому діти повинні отримувати суспільне колективне виховання.**

Отримуючи однакову турботу, вони будуть формуватися як майбутні члени розумно створеного суспільства. У свою чергу, батьки, бачачи, як удосконалюються їхні діти, поступово будуть почувати любов до всіх дітей комуни. Р. Оуен переоцінював роль виховання у створенні нового суспільства і вважав, що його реформа буде впроваджена державою.

Мету виховання Р. Оуен бачив у формуванні з ранніх років життя людини корисного для суспільства «розумного характеру». З метою реалізації цієї мети він створює систему освітньо-виховних закладів для всіх вікових груп населення села. «Школа маленьких дітей» розрахована на вікову групу від 1 до 5 років і складалася з ясел, дитячого садка і майданчика для ігор. Початкова школа пропонувалась для дітей віком від 5 до 19 років, а вечірня – для підлітків, зайнятих на виробництві. У класах для підлітків навчання поєднувалося з виробничою працею. Для дорослих робітників і їх сімей у вечірній час організовувались лекції, бесіди, культурні розваги.

Отже, Р. Оуен **вперше в історії створив дошкільні заклади освіти (ясла, дитсадок) і початкову школу для дітей робітників із широкою загальноосвітньою програмою.** У результаті старань Р. Оуена в 1819 р. в Англії був прийнятий перший закон, який обмежив певною мірою працю жінок і дітей на фабриках.

Велика увага приділялася педагогам, які, у першу чергу, повинні любити дітей. Їх Р. Оуен підбирав із числа місцевих жителів. Філософ та педагог Р. Оуен обґрунтував свої погляди щодо значення праці вчителя в школі. Він писав: «... учителі... самі повинні бути навчені тому, як наповнювати душу кожного учня невідомим милосердям та щирою добротою до людського роду.... учителі повинні опанувати невідому до цього часу мову правди без омани і зробити її звичайною мовою своїх учнів».

Школа Р. Оуена була завжди відкритою для батьків, які могли у будь-який час її відвідати. Взаємодія школи і сім'ї, навколишнього середовища – стало нововведенням у теорії і практиці соціальної педагогіки, що означало єдність суб'єктів соціалізації.

Педагог критикував капіталістичний лад, заснований на нерівності, експлуатації та обмані. Він **вважав, що потрібно боротися проти «потрійного зла» капіталізму, яке перешкоджає руху людства до щастя: приватної власності, буржуазної форми шлюбу та релігії.** У «Книзі про новий моральний світ» (1842 – 1844 рр.) Р. Оуен вимагав, щоб приватна власність була замінена колективною, релігія – знаннями, заснованими на фактах; сучасне йому сімейне виховання, внаслідок якого діти зростають егоїстами і власниками, – вихованням суспільним.

**Розрив між фізичною і розумовою працею він вважав також недоліком капіталізму.** Його принципово нова ідея трудового виховання молоді була пов'язана з індивідуальною працею.

Філософ **розробив широку програму фізичного виховання, що передбачала додержання режиму, спеціальні вправи, ігрову діяльність.** Однією з умов фізичного розвитку вважалось перебування на свіжому повітрі.

Варто зауважити, що фізичне виховання у Р. Оуена пов'язувалося з розумовим, моральним вихованням, формуванням характеру, дисциплінованості.

Отже, основу теорії виховання Р. Оуена складала думка, що кожна людина є продуктом оточуючого її середовища, тому він розкриває зв'язок виховання з формами суспільного ладу і висуває вимогу створення державної системи виховання, що буде раціональною, загальною і пов'язаною із залученням людей до розумової праці. Р. Оуен вважав, що батьки не є гарними вихователями своїх дітей, тому діти повинні отримувати суспільне колективне виховання.

На фабриці у Нью-Ланарку Р. Оуен створив своєрідну робітничу комуну, нове селище, де скорочується робочий день до 10,5 годин, значно підвищується заробітна платня, організовується робоче самоврядування, створюється комісія чистоти, з'являється фабрична крамниця, їдальня, приватний продаж алкоголю ліквідується, відкривається школа, майданчик для маленьких дітей, організовується дозвілля робітників їх навчання. Поступово свідомість і поведінка дорослих людей змінюється, суспільна думка стає вирішальною в організації життя. Оздоровлюється сімейна атмосфера, викорінюються неосвічена нетерпимість і озлобленість на релігійному ґрунті, що веде до підвищення продуктивності виробництва. З огляду на це, Р. Оуен вважав недоліком капіталізму розрив між фізичною і розумовою працею, а також великими злом – приватну власність, буржуазні форми шлюбу, релігію. За своєю суттю вчення Р. Оуена було утопічним.

### *Завдання для самоперевірки*

1. Етико-педагогічні погляди ... зводились до необхідності формування високого «морального почуття» – голосу совісті, «внутрішнього судді»

- а) Ф. Шлейрмахер;
- б) І. Кант;
- в) Ф. Ніцше;
- г) Г. Гегель

2. Хто із філософів бачив необхідність виховання, як способу виведення дитини із тваринно-дикого стану, її окультурення, доместифікацію в соціумі

- а) Ф. Шлейрмахер;
- б) І. Кант;
- в) Ф. Ніцше;
- г) Г. Гегель

3. Продовжіть думку Канта: «Одна із найважчих проблем виховання, полягає у поєднанні законного примусу зі здатністю користуватись своєю ...»

4. Кому належить висловлювання «виховання дозволяє уникнути конфлікту поколінь, забезпечити спадкоємність досвіду»?

- а) Ф. Шлейрмахер;
- б) І. Кант;
- в) Ф. Ніцше;
- г) Г. Гегель

5. Кому із філософів належить думка про те, що «пріоритетними у вихованні є природничі науки»?

6. Хто із філософів піддав різкій критиці релігію, культуру і мораль свого часу, розробив вчення про надлюдину, яка нівелює соціальні і християнські цінності, перебуваючи у постійній боротьбі, вдосконалює себе?

7. Із переліку виберіть твердження, які характеризують погляди на виховання Й. Песталоцці:

- а) є творцем ідей і практики суспільного дошкільного виховання;
- б) прагнув практично пов'язати навчання з продуктивною працею вихованців;
- в) підготовку дитини до трудової діяльності він намагався реалізувати шляхом передачі їй елементарних знань;
- г) автор терміну «дитячий сад», порівнював дитину з рослиною, що розвивається у природному середовищі;
- д) важливими для становлення людини є справи, що дозволяють дитині набути трудові навички;
- е) моральне виховання розпочинається удома, коли дитина любить маму, а потім цю любов поступово переносить на членів своєї сім'ї, на оточуючих і, нарешті, – на все людство
- є) започаткував підготовку вихователів дошкільних закладів, так званих «дитячих садівниць»
- ж) важливим завданням вихователів є вивчення психофізіологічних засад розвитку дитини, оволодіння засобами впливу на неї, методами керівництва розвитком дитини з допомогою підбору дидактичного матеріалу

8. Із переліку виберіть твердження, які характеризують погляди на виховання Фрідріха Фребеля:

- а) є творцем ідей і практики суспільного дошкільного виховання;
- б) прагнув практично пов'язати навчання з продуктивною працею вихованців;
- в) підготовку дитини до трудової діяльності він намагався реалізувати за допомогою передачі їй елементарних знань;
- г) автор терміну «дитячий сад» – порівнював дитину з рослиною, що розвивається у природному середовищі;
- д) важливими для становлення людини є справи, що дозволяють дитині набути трудові навички;

е) моральне виховання розпочинається удома, коли дитина любить маму, а потім цю любов поступово переносить на членів своєї сім'ї, на оточуючих і, нарешті, – на все людство

є) започаткував підготовку вихователів дошкільних закладів, так званих «дитячих садівниць»

ж) важливим завданням вихователів є вивчення психофізіологічних засад розвитку дитини, оволодіння засобами впливу на неї, методами керівництва розвитком дитини, шляхом підбору дидактичного матеріалу

9. Кого називають «вчителем німецьких учителів» (оскільки він багато уваги приділяв підготовці вчителів, підвищенню їх кваліфікації)?

10. Хто із педагогів головну мету виховання бачив у гармонійному розвитку всіх можливих задатків людини для «служіння істині, красі і добру»?

11. На чьому пам'ятнику викарбувано: «Рятівник бідних в Нейгоффі. Батько сиріт у Станці. Основоположник нової школи в Бургдорфі. В Івердоні – вихователь людства. Людина, християнин, громадянин. Все для інших, нічого для себе»?

12. Хто є автором твору «Лінгард і Гертруда»?

а) Ф. Фребель;

б) С. К'єркегор;

в) Й. Песталоцці;

г) А. Дістервег

13. Основу теорії виховання \_\_\_\_ (вказіть прізвище) складала думка, що кожна людина є продуктом оточуючого її середовища, тому він розкрив зв'язок виховання з формами суспільного ладу і висунув вимогу створення державної системи виховання, що буде раціональною, загальною і пов'язаною із забезпеченням людей розумовою працею

14. \_\_\_\_ (вказіть прізвище) вважав, що батьки не є гарними вихователями своїх дітей. Тому діти повинні отримувати суспільне колективне виховання

## Тема 9. Загальні тенденції розвитку соціального виховання у Новітній час (кінець XIX - XX ст.)

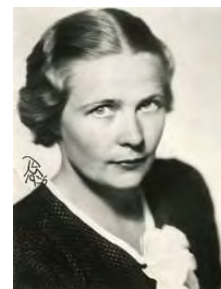
1. Реформаторські течії у соціальному вихованні
2. Пауль Наторп – засновник соціальної педагогіки
3. Соціальна педагогіка у США. Джон Дьюї
4. Метод проектів У. Кілпатріка. Вальдорфська школа Р. Штайнера
5. Нові системи виховання («Віннетка-план», «Дальтон-план» (лабораторний метод), «Йєна-план», «Мангеймська шкільна система»)
6. Теорія типів особистості на основі ціннісного підходу Е. Шпрангера. Теорія потреб А. Маслоу. Теорія пошуку сенсу життя (логотерапія) В. Франкла

### 1. Реформаторські течії у соціальному вихованні

Суспільні вимоги до освіти постійно зростали, що обумовлювалось розвитком індустрії, зміною характеру виробничих відносин, загостренням різноманітних криз (соціальної, політичної, економічної, екологічної тощо). Тогочасна освіта не давала відповіді на виклики часу, що і стало причиною активних пошуків вчених в аспекті оптимізації системи виховання, розробки нових концепцій, теорій і підходів. Перед провідними умами кінця XIX – початку XX ст. стояло завдання створити таку систему соціального виховання, яка б забезпечила формування ініціативних, винахідливих, підприємливих людей, здатних діяти творчо у різних життєвих ситуаціях, насамперед на виробництві. У цей час набуває значення не тільки вузькопрофесійна підготовка, а й загальний розвиток людини, її моральні якості, фізичне здоров'я. Гостро стояла проблема оновлення змісту навчання і виховання, зміни підходів і методів передачі соціального досвіду і формування особистості. Так виникла **реформаторська педагогіка**, або **рух нового виховання**.

Прогресивною на рубежі століть була теорія **«вільного виховання»** (Еллен Кей, Марія Монтесорі та інші). Провідною ідеєю «вільного виховання» є створення педагогами таких умов, за яких кожна дитина почуває себе вільною у повному розвитку своїх сил і здібностей, реалізації закладеного природою творчого потенціалу. Розробники «вільного виховання» спирались на теорію природного виховання, обґрунтовану ще у XVIII ст. Жан Жаком Руссо.

**Кей Еллен Кароліна Софія** (1849 – 1926) – шведська громадська діячка, письменниця, публіцист, феміністка, педагог, прихильниця вільного виховання. Її погляди мали широку міжнародну підтримку. Еллен Кей народилася в Сундхольме в сім'ї Емілія Кей, засновника Шведської аграрної партії. Її мати Софі Пуссі Кей походила з аристократичної сім'ї з півночі Швеції. Еллен Кей отримала домашню освіту, мати навчала її грамоті та арифметиці, а гувернантка – іноземним мовам. Еллен з дитинства багато читала, на неї справили враження п'єси Генріка Ібсена,



зокрема «Пер Гюнт», «Комедія любові» і «Брандт». Коли Еллен виповнилося двадцять, її батько був обраний до Риксдагу, і сім'я переїхала до Стокгольма.

В основу педагогічного процесу вона клала **особистий досвід дитини**, її **інтереси та самостійність**, критикуючи стару школу, її методи і закликаючи дорослих поважати дитину. Вона критикувала стару і сучасну на той момент школу як таку, що губить дитячі душі і вбачала мету шкільної освіти не в передаванні **певного обсягу знань**, а в загальному **розвитку дитини, формуванні допитливості, дослідницького ставлення до світу**.

Еллен Кей закликала громадськість до руху за єдину школу, спільне навчання хлопчиків і дівчаток, зв'язок школи із життям, за глибоку індивідуалізацію навчання, різноманітність форм і методів навчальної роботи, скорочення занять до мінімуму, запровадження 5-денного робочого тижня.

Маніфестом «вільного виховання» стала праця Еллен Кей «Вік дитини». У ній наголошується, що велика таємниця виховання полягає в тому, щоб надати природі дитини «спокійно і повільно допомагати самій собі». Провідними принципами вільного виховання проголошувалися: віра педагога в творчі здібності дитини, переконаність, що будь-який зовнішній, насильницький вплив сповільнює розвиток дитини, гальмуючи її творчу самореалізацію; повноцінний розвиток особистості дитини відбувається завдяки отриманню нею власного досвіду; стимулювання активного ставлення дитини до життя; формування у дитини потреби в самоосвіті та самовихованні; трактування школи як живого організму, що безперервно розвивається; розуміння ролі педагога як старшого товариша; організація життя дитячого колективу на основі самоврядування.

Е. Кей закликала громадськість до боротьби за визнання соціальної важливості материнських функцій, і одним із найбільш актуальних завдань сучасного їй суспільства вважала створення нового покоління освічених матерів, здатних уберегти своїх дітей від знеособлення. Тільки **домашнє виховання**, на думку Е. Кей, дає простір розвитку індивідуальності дитини. Еллен вважала материнство важкою працею і наполягала на тому, що **державна повинна підтримувати матерів і дітей**. Ці ідеї зробили помітний вплив на соціальне законодавство багатьох країн.

Школа, у свою чергу, повинна будувати навчання і виховання враховуючи індивідуальності кожного учня, забезпечуючи при цьому зв'язок з домашнім вихованням, організовуючи широку самодіяльність школярів і сприяючи розвитку в них всіх притаманних їм обдарувань. Надати природі дитини свободу допомагати самій собі і не прискорювати цю самодопомогу, а тільки стежити, щоб навколишні обставини сприяли природному розвитку речей – у цьому, на думку Еллен Кей, полягає ціль істинного виховання.

**Марія Монтессорі** (1870 – 1952) народилася неподалік портового міста Анкона, що на Адріатиці, в сім'ї військового. Батьки її були глибоко релігійними людьми, неухильно дотримувалися католицьких правил і звичаїв. У такому дусі виховували і свою єдину дочку.

Шістнадцятилітньою вона вступила до Технічної школи Мікеланджело Буанарроті з наміром здобути професію інженера. Однак невдовзі її інтереси переорієнтувалися на медицину, і Марія стала студенткою медичного факультету університету. На той час це був ризикований вчинок, оскільки вища освіта жінок не схвалювалася. У липні 1896 року М. Монтессорі отримала (перша серед жінок в Італії) диплом доктора терапії та хірургії Римського університету.

Після закінчення університету вона створила спеціальну школу, а згодом і медико-педагогічний інститут для дітей з бідних сімей і сиріт, де розробила і застосувала різноманітний дидактичний матеріал, який пізніше увійшов в історію як «Золотий матеріал» Монтессорі. За власною методикою М. Монтессорі навчила дітей читати і писати так, що на вступному іспиті до народної школи вони виявили значно кращі результати, ніж діти з більш забезпечених сімей. Це викликало справжню педагогічну сенсацію. Успішність, як вважала Монтессорі, залежить від методів навчання: психічний розвиток занедбаних дітей підтримували і стимулювали, а розвиток дітей із нормальних сімей затримували через відсутність індивідуальних програм навчання.

Марія працювала асистенткою лікаря в університетській клініці. Їй не раз доводилося спостерігати лікування дітей з обмеженими розумовими можливостями. Ці діти були ізольовані від світу і здавалися їй маленькими полоненими. Ні про які іграшки або книжки не могло бути й мови. Одного разу Марія помітила, як після обіду діти знайшли скоринку хліба і розминали її. Скоринка була їх єдиною іграшкою. Інших предметів для занять у дітей не було.



Марія Монтессорі почала вивчати роботи французьких психологів Ітарда і Сегена. Ітард був знаменитий як вчитель «дикуна з Аверона» – дикого хлопчика, який виріс, як звір, у лісах Аверона (адміністративна область на півдні Франції, гориста залісна місцевість). Ітард намагався навчити його мислити, розвинути інтелект. Учні Ітарда і Сегена були розумово відсталими дітьми. І, щоб успішно працювати з ними, учені придумали багатий матеріал для **вправ з сенсомоторики (рамки Сегена)**. Але за допомогою цих матеріалів можна було лише діагностувати розвиток дитини. Вони не були пристосовані для практичної роботи. Проте ці «психологічні знаряддя» виявилися такими досконалими, що ними і до цього дня успішно користуються психологи всього світу, і навряд чи кому з фахівців треба сьогодні пояснювати, що таке **«дошки або рамки Сегена»**. Для Марії Монтессорі вивчення робіт Ітарда і Сегена було відповіддю на запитання, чим вона займатиметься надалі.

Марія Монтессорі зрозуміла, що проблеми розумово відсталих дітей – це не тільки медичні проблеми, але і виховні. Треба вчитися працювати з такими дітьми не в лікарні, а в школі.

На той час в **Римському університеті** вже декілька років існував **інститут експериментальної психології**, де Марія Монтессорі почала проводити свої наукові дослідження. Тут вона познайомилася з батьком своєї майбутньої дитини. Вони працювали разом, були колегами і любили один одного. Але шлюб так і не взяли. Коли у Марії у 1898 році народився син, вона, боячись осуду з боку католицької церкви, майже відразу відправила його з нянею в село поблизу Риму. Маріо виріс без матері в робітничій сім'ї, вчився в інтернаті і довгий час нічого не знав про свою маму. Вперше вони зустрілися, коли Маріо був вже молодим чоловіком. Спочатку Маріо сказали, що він племінник цієї незнайомої пані. Пізніше він згадував, що пані здалася йому доброю і привітною. Тоді йому пояснили, що Марія Монтессорі – його мати. Це була мить щасливого потрясіння. З тих пір вони залишалися разом.

Коли навесні 1900 року Ліга жінок Італії відкрила в Римі школу, Монтессорі погодилася стати її директором. Їй дали лише три місяці. Вона вперше спробувала створити для дітей з обмеженими можливостями спеціальне середовище, яке сприяє розвитку дитини.

У 1907 р. М. Монтессорі видалась нагода застосувати на практиці свою теорію та результати перших спостережень і дослідів. Генеральний директор **Римської домобудівної асоціації**, талановитий інженер **Едуардо Каламо**, наважившись на соціальний експеримент, запропонував їй в передмісті Риму, в Сан-Лоренцо, відкрити новий тип дошкільного закладу – **денний притулок, школу для малюків**. Створений **«Будинок дитини»** («Casa dei Bambini») М. Монтессорі використала як своєрідний експериментальний майданчик. Спеціальне середовище в ньому стимулювало природний розвиток дітей, які навчалися з 9 до 16 год., а їхні заняття поєднували вільні ігри з молитвами, різноманітну пізнавальну діяльність – зі співами. Усе в школі було зорієнтовано на те, щоб привчити дитину до самостійності, сприяти її різнобічному розвитку, допомогти їй організувати свою діяльність, реалізувати свою природу. **Не визнаючи класно-урочної системи**, М. Монтессорі змінила інтер'єр приміщень, у яких навчалися діти. У дитячих кімнатах (класах) діти могли переставляти, відповідно до своїх потреб, легкі переносні столики, маленькі стільчики й крісла. **Різновікові** монтессорі-групи об'єднували вихованців від двох з половиною до шести років. Кожен із них вчився працювати наодинці або разом з іншими. Цей вибір дитина робила сама, дотримуючись основних правил групи і спонукаючи до цього інших. Новачкам допомагали старші, досвідченіші. Здобувши згодом навчальні навички, молодші вже допомагали тим, хто цього потребував. Так малюки вчилися поводитися у товаристві різних людей, тобто набували навичок соціальної поведінки. За таких умов у дітей швидко з'являвся довільний, внутрішній інтерес до занять, що й було метою їх виховання. Час показав, що соціально-педагогічний експеримент М. Монтессорі завершився великим заслуженим успіхом.

Політичні події вплинули на популярність системи виховання М. Монтессорі. Вільні монтессорі-школи були незабаром заборонені в Іспанії, їх розгромили у нацистській Німеччині і самій Італії за часів фашизму.

Рятуючись від переслідувань, Марія Монтессорі виїжджає спочатку до Іспанії, потім до Голландії, а в 1936 році на запрошення Теософського товариства виїжджає з читанням лекцій до Індії, до міста Мадрас.

Відразу після війни, у віці 76 років, Марія Монтессорі повернулася до Європи. Останні роки вона разом з сином жила в Голландії – країні, яку дуже любила. У 1950 році Монтессорі отримала почесний ступінь доктора, професора Амстердамського університету. Її праці висунули на міжнародну Нобелівську премію.

Марія Монтессорі померла в Голландії в травні 1952 року і була похована в містечку Нордвійк на маленькому католицькому кладовищі.

На відміну від попередників, М. Монтессорі була певна, що дитина ще до народження має певний внутрішній зародок, який вона називала **духовним ембріоном** і вірила, що тільки в процесі вільного виховання цей ембріон може розвинути. Для цього потрібні дві умови: 1) дитина та її розвиток залежать і знаходяться у постійному взаємозв'язку із навколишнім середовищем; 2) дитині потрібна свобода. Якщо одна з цих умов не виконується, то дитячий потенціал не розкривається повністю, і зростання її як особистості може зупинитися.

Концепцію виховання М. Монтессорі віддзеркалюють такі твердження: «Не шукайте парт – їх немає. Є килимове покриття – можеш лежати. Є низький столик – можеш стояти на колінах. Сидіти теж можеш – є стіл і стільці. Хочеш – стій, хочеш – ходи класом. Треба до туалету – йди. Хочеш перекусити – з'їж бутерброд. Здається, що це хаос, аж ніяк, це урок, який триває більше години».

У такій атмосфері дитина ніколи не буває приниженою, її успіхи в навчанні, поведінку та працю ніколи не піддають порівнянню, її не карають, але і не хвалять, а просто вчать самостійно і об'єктивно оцінювати себе, будувати стосунки з іншими і жити за правилами, обов'язковими для всіх.

Монтессорі довела, що кожна дитина має свої сензитивні періоди, коли віддає перевагу якомусь одному виду діяльності. Сензитивний період закінчується набуттям навички. Якщо дитину у цей період утримують від виду обраної діяльності у взаємодії з навколишнім середовищем, то природний шлях здобуття тих чи інших знань або тієї чи іншої навички втрачається назавжди.

Ідеї «вільного виховання» не завжди сприяли особистому розвитку дитини, інколи обмежували його, оскільки обумовлювали відмову від регулярних систематичних навчальних занять, спрямованих на оволодіння основами наук, тому цей напрямок реформаторської педагогіки був підданий критиці. Проте, сьогодні ідеї вільного виховання набувають широкої популярності в Україні, створюються відповідні приватні освітні заклади.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Великобританії виникла й набула поширення (в тому числі в багатьох країнах світу) позашкільна **скаутська** (від англ. – **розвідник**) організація дітей 8-18 років. Засновник організації **Роберт Баден-Поуелл (1857 –1941)** об'єднав підлітків у «**gerlskaut**» (для дівчаток) та



«**boyskaut**» (для хлопчиків) течії, які мали свій статут, символіку, обов'язки. У процесі активної діяльності загонів у їх членів вироблялась сила волі і почуття громадянськості.

В «Експериментальній дидактиці» **Вільгельм-Август Лай** (1862-1926) зазначив, що праця – не навчальний предмет, а принцип викладання всіх навчальних дисциплін, що сприяє вихованню. Головну роль педагог відводив дії, спрямованій на пристосування дитини до оточуючого середовища, у тому числі й соціального. Це пристосування і було основним завданням «школи дії». Вчителі такої школи турбувалися про сьогоденні, а не майбутні інтереси і потреби дитини. Найбільше зло традиційної школи ними вбачалося саме у нехтуванні актуальними потребами дитячої природи.

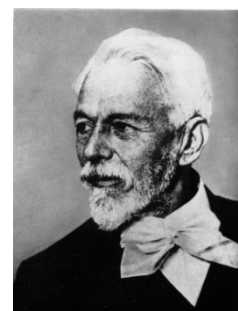


У роботі «Школа дії. Реформа школи відповідно до вимог природи і культури» (1911 р.) Вільгельм Лай розвивав ідеї школи-общини, в якій моделюється природне й соціальне середовище, де учень привчається узгоджувати свої дії із законами довкілля і вимогами співтовариства. Поряд з індивідуалізацією навчально-виховного процесу, активізацією творчих можливостей вихованців у «школі дії» спостерігалась і тенденція до значного обмеження обсягу знань, до порушення системності їх викладання.

В 1910 р., виступаючи з доповіддю на зборах учителів у Страсбурзі, Вільгельм Лай звернув увагу на значну плутанину понять і термінів у педагогічних концепціях і запропонував розмежувати поняття «школа праці» і «школа дії». Під «школою праці» стали розуміти продуктивну працю, а під «школою дії» – різнобічну діяльність, куди входить як складова частина й продуктивна праця.

У Німеччині внаслідок незадоволення формалізмом і пасивністю старої школи виникла **трудова школа**. Початок цьому напрямку поклав швейцарський педагог **Роберт Зейдель** (1850 – 1933), який у своїй книзі «Трудова школа як соціальна необхідність» виклав основні принципи побудови такої школи, яка вперше була організована у 1882 р. і названа колективно-трудовою колонією, в якій було запроваджено близько 20 різних видів продуктивної праці. Кожний учень повинен був ґрунтовно вивчити одне з ремесел і мати уяву про всі інші. Ця праця вимагала знань і тому супроводжувалася розумовими заняттями і художньою діяльністю.

Наукове обґрунтування трудової школи дав німецький педагог **Георг Кершенштейнер** (1854 – 1932). У роботі «Поняття трудової школи» він доводив, що в епоху розподілу праці, що супроводжує розвиток культури, кожна людина повинна мати професійну спеціалізацію і набути рис громадянина-патріота. Для реалізації цих ідей організація шкільного виробництва повинна здійснюватися на зразок трудової громади. Г. Кершенштейнер вважав, що трудова школа повинна стати такою освітньою установою, що готує дітей з народу, до



майбутньої трудової діяльності, основною метою якої є вироблення в учнів елементарних трудових навичок і виховання дисципліни. Для дітей тільки те має значення, чого вони досягають шляхом самодіяльності. Не дивно, що в школі повинна бути введена ручна праця. Вміння добре писати, рахувати – також праця, але для нової школи необхідною є різноманітна ручна праця, що стала б джерелом розумового та іншого розвитку. Г. Кершенштейнер, вважав, що таке співвідношення інтелектуальної і фізичної праці відповідає природі самих дітей, оскільки 90% з них мають образне мислення, а не абстрактне, і вони з більшим задоволенням віддають перевагу практичним заняттям. Важливо, щоб праця була пов'язана із професією і домашньою роботою батьків, тоді сім'я стане продовженням школи і навпаки.

Отже, Г. Кершенштейнер вважав за необхідне відмовитись від методів книжного навчання, характерних для традиційної школи, і покласти в основу виховання у школі практику як основу розумового, професійного і морального становлення майбутнього громадянина. У школі, створеній за його проектом, давали професійні навички з конкретної спеціальності, формували певний стереотип поведінки: робітника, ремісника, який знає своє місце в суспільстві і є відданим його ідеалам. Недоліком школи Г. Кершенштейнера вважають **недостатню увагу до загальноосвітньої підготовки на користь формування вузькопрофесійних навичок**, недостатню увагу до загальнокультурного, загальнолюдського розвитку на користь формування **вузьконаціональних ідеалів людини-функції**.

У тісному зв'язку із концепцією «**трудої школи**» в Г. Кершенштейнера виступала **теорія громадянського виховання**, викладена ним у роботі «Поняття громадянського виховання». У ній він описав **народну школу і армію** як найбільш впливові державні виховні інститути, здатні формувати в молоді бажання трудитися на благо Батьківщини й захищати її.

Важливим етапом у розвитку альтернативної освіти на Заході стало виникнення у кінці XIX – початку XX ст. мережі «**нових шкіл**» – одного із напрямків реформаторської педагогіки. «Нові школи» – це приватні, платні заклади, що створювались для дітей із заможних родин. У «нових школах» готували керівників для промисловості та політичних діячів. Представники «**нової школи**» обстоювали загальноосвітній характер початкового навчання й **спеціалізований – у старших класах відповідно до нахилів та інтересів**. Завдання морального виховання вбачалось у розвитку сильної волі, уміння управляти своїми бажаннями, контролювати себе й передбачати майбутнє. Велику роль відігравав авторитет учителя, суворе дотримання установлених самими учнями правил, самоуправління, естетика.

Перша така школа була створена для хлопчиків **Сесілем Редді** у 1889 р. у сільській місцевості Абботсхольм (Великобританія). «Нові школи» були створені в Англії (Джон Бедлі – Бідельська школа); Франції (Едмон де Молен – школа де Рош); Бельгії (Фаріа де Васконселлосом – школа в Б'єржі); Німеччині (Герман Літц – сільські школи-інтернати в Штольні, Ільзенбурзі, Хаубідді і Биберштейні).

У 1912 р. з метою обміну досвідом й розробки спільних позицій прихильники нових шкіл створили «**Міжнародне бюро нових шкіл**», яке очолив Адольф Фер'єр. Зокрема Бюро сформулювало 30 принципів, характерних для діяльності «нових шкіл». Серед них виокремлюються такі: педагогічне експериментування; спільне виховання хлопчиків і дівчаток, інтернатний характер школи; групова робота; широке використання фізичної праці; екскурсійний метод; дитяче самоврядування; введення трудової підготовки, забезпечення можливості вільної діяльності дитини згідно з її смаками і нахилами; педагогічний процес мав базуватись на глибоких знаннях дитячої психології; викладання, що базується на фактах, дослідах і спостереженнях; розвиток самостійності учнів; навчання за індивідуальними планами та графіками; спрямованість на вільний розвиток ініціативи дітей, формування почуття відповідальності.

Отже, суспільні вимоги до освіти постійно зростали, що обумовлювалось розвитком індустрії. Тогочасна освіта не відповідала викликам часу, що і стало причиною активних пошуків вчених в аспекті оптимізації системи виховання, розробки нових концепцій, теорій і підходів. Так виникла реформаторська педагогіка, або рух нового виховання. На рубежі століть розроблялась теорія «вільного виховання» (Еллен Кей, Марія Монтесоррі), яке передбачало створення педагогами умов, за яких кожна дитина почувала себе вільною у повному розвитку своїх сил і здібностей, реалізації закладеного природою творчого потенціалу. Еллен Кей закликала громадськість до руху за єдину школу, спільне навчання хлопчиків і дівчаток, зв'язок школи із життям, за глибоку індивідуалізацію навчання, різноманітність форм і методів навчальної роботи, скорочення занять до мінімуму, запровадження 5-денного робочого тижня. Еллен Кей вважала, що велика таємниця виховання полягає в тому, щоб надати природі дитини «спокійно і повільно допомагати самій собі», пропагувала створення нового покоління освічених матерів, здатних уберегти своїх дітей від знеособлення. Марія Монтесоррі у 1907 р. у передмісті Риму (Сан-Лоренцо) відкрила денний притулок для малюків – «Будинок дитини» («Casa dei Bambini»). Все в школі було зорієнтовано на те, щоб привчити дитину до самостійності, сприяти її різнобічному вдосконаленню, допомогти їй організувати свою діяльність, реалізувати свою природу. Не визнаючи класно-урочної системи, М. Монтесоррі змінила інтер'єр приміщень, у яких навчалися діти. У дитячих кімнатах (класах) діти могли переставляти, відповідно до своїх потреб, легкі переносні столики, маленькі стільчики й крісла. Різновікові монтесоррі-групи об'єднували вихованців від двох з половиною до шести років. Кожен із них вчився працювати наодинці або разом з іншими. Концепцію школи Монтесоррі відзеркалюють такі твердження: «Не шукайте парт – їх немає. Є килимове покриття – можеш лежати. Є низький столик – можеш стояти на колінах. Сидіти теж можеш – є стіл і стільці. Хочеш – стій, хочеш – ходи класом. Треба до туалету – йди. Хочеш перекусити – з'їж бутерброд».

Наприкінці XIX ст. Роберт Баден Пауел заснував скаутські організації, у членів яких вироблялась сила волі і почуття громадянськості.

Вільгельм-Август Лай вважав, що праця – не навчальний предмет, а принцип викладання всіх навчальних дисциплін, що сприяє вихованню. Головну роль педагог відводив дії, спрямованій на пристосування дитини до оточуючого середовища, у тому числі й соціального. Таке пристосування і було основним завданням «школи дії».

У Німеччині виникла теорія трудової школи, яку обґрунтував Георг Кершенштайнер. Він вважав, що трудова школа повинна стати такою освітньою установою, що готує дітей з народу до майбутньої трудової діяльності, основною метою якої є вироблення в учнів елементарних трудових навичок і виховання дисципліни і формування громадянських якостей.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. виникають так звані «нові школи», що були приватними, платними заклади, створеними для дітей із заможних родин. У «нових школах» готували керівників для промисловості та політичних діячів. Представники «нової школи» обстоювали загальноосвітній характер початкового навчання й спеціалізований – у старших класах відповідно до нахилів та інтересів. Завдання морального виховання у «новій школі» вбачалось у розвитку сильної волі, уміння управляти своїми бажаннями, контролювати себе й передбачати майбутнє.

Діяльність нових шкіл відіграла неабияку роль у модернізації виховання. Зокрема, у них почали практично вирішувати проблеми диференціації та індивідуалізації навчання на основі врахування інтересів і природних властивостей кожної дитини, поваги до неї; застосовувати активні методи навчання, запроваджувати трудові методи у навчальний процес як засіб розвитку розумових та моральних якостей особистості; запроваджувати практику спільного навчання дітей не поділяючи їх за гендерним принципом.

## 2. Пауль Наторп – засновник соціальної педагогіки

**Пауль Наторп** (1854-1924) з 1885 р. і до кінця життя працював професором Марбурзького університету, був доктором філософії (1881 р.).

П. Наторп визнавав, що у суспільстві існують суперечності, причини яких криються не в соціально-економічних відносинах, а у свідомості самих людей. Саме тому виховання в єдності і спільності має сприяти подоланню цих суперечностей, запобігати соціальним конфліктам. Наторп виступав за створення єдиної школи, рівної і обов'язкової для всіх дітей на І ступені (6-річна народна школа) і доступної для всіх на ІІ ступені (диференційована середня школа). У середній школі особлива увага приділяється вивченню математики, природничих наук, основ філософії. Вибір типу середньої школи має визначатись не бажаннями та інтересами підлітків, а лише їхніми здібностями. У народній школі треба керуватись трудовим принципом у навчанні, що спонукатиме дітей до активної діяльності. П. Наторп відстоював ідею побудови школи як **трудового співтовариства учнів і вчителів**, у якому свідомість кожної дитини формується в атмосфері,



позбавленій суперництва і конкуренції. Виховання в такій школі здійснюється шляхом спонукання дитини до морального удосконалення на основі максимального розвитку вольових якостей; узгодження індивідуальної свідомості з суспільними, моральними цінностям. Виховання в дусі «суспільності» розглядається як основа для подолання суспільних суперечностей і конфліктів. П. Наторп був прихильником широкої позашкільної освіти дорослих і відносив її до засобів, що сприяють взаєморозумінню в суспільстві і ведуть до пом'якшення суперечностей.

Вивчаючи основні закони розвитку суспільства, П. Наторп вказував на три основні компоненти соціального життя: **організація праці** (рівень розвитку продуктивних сил суспільства), **політико-правова організація** (основні соціальні і юридичні норми, що визначають функціонування суспільства) і **організація виховання**, які перебувають у тісному взаємозв'язку. Головним фактором прогресу, на його думку, є «прогрес свідомості» окремих людей і всієї спільноти загалом. Термін «спільнота» означав не тільки соціум, але і об'єднання особистостей, прагнення яких спрямоване до єдиної мети. Індивідуальна самосвідомість ефективно формується в атмосфері людських взаємин. Звідси і новий зміст і завдання соціального виховання: **виховання дитини у тісній взаємодії із суспільними процесами, що формує відповідний тип свідомості.**

Розуміння П. Наторпом соціальної педагогіки як «виховання в суспільстві, через суспільство й для суспільства» суперечило традиційним поглядам на виховання, що трактувалось як процес взаємодії між двома людьми. Наторп взяв на себе сміливість встановити соціальний закон розвитку. Саме аспекти взаємозв'язку виховання і суспільства стали основою формування соціальної педагогіки. Її проблематика мала два основних аспекти: **що означає суспільство для виховання і виховання для суспільства.** На думку П. Наторпа, вирішальною умовою виховання є суспільство (громада), і навпаки – вирішальною умовою життєдіяльності суспільства є виховання.

Досліджуючи співвідношення понять «індивід» і «суспільство», П. Наторп вказує на наявність дуалістичних поглядів. Зокрема, одні вчені вважали, що є **тільки індивід**, спільність означає лише відносини, які індивіди мають або не мають між собою. Інші, навпаки, стверджували, що існує тільки спільність, а індивідуальність не що інше, як **залежність всередині спільності**, і ця спільність феноменальна сутність особистості. Свою точку зору на дану проблему П. Наторп пояснював так: обидва поняття самі по собі нічого не означають, але у сукупності належать одне одному, бо **спільність існує в індивідові, а індивід – у спільності.**

П. Наторп у праці «Соціальна педагогіка» писав: «Людина стає людиною лише завдяки людській спільності. Щоб найшвидше у цьому переконатися, досить собі уявити, що з нею сталося б, якби вона виростала поза всяким впливом людської спільності. Немає сумніву, що специфічно людські нахили у неї розвинулися б вбого, не підносячись вище рівня більш-менш витонченої чуттєвості.

...Людина не виростає самотня..., але кожна під багатостороннім впливом одна на одну, безперестанно реагуючи на ці впливи. Окрема людина – ... лише абстракція, подібно до атому у фізиці. Людина ...є спочатку окремою одиницею, щоб потім вступити у спільність з іншими, без чого вона зовсім не людина.

... Наука про виховання дуже програє, якщо не визнає за основне положення і не поставить в основу ту думку, що без спільності взагалі не було б виховання... Так треба розуміти завдання того вчення про виховання, яке повинно підтримуватись у пам'яті терміном «соціальна педагогіка»... Суто індивідуальне трактування виховання – це абстракція..., яку врешті-решт необхідно подолати...Соціальні умови освіти й освітні умови соціального життя – це тема цієї науки (соціальної педагогіки)».

П. Наторп не виступав проти релігії, яка, на його думку, відіграла певну роль у вихованні, але не слід чинити так, коли релігію «примусово накидають усім без винятку, тоді не меншою мірою здійснюється насилля над волею і сумлінням іншої людини».

Прийнято вважати, що започаткував соціальну педагогіку як окрему галузь знань саме Пауль Наторп, він намагався визначити її суть, поняття, категорії. Сам термін «соціальна педагогіка» ввів німець А. Дістервег. Соціальну педагогіку він називав «засобом діяльності вчителя у середовищі». А. Дістервег стверджував, що саме вчителі несуть відповідальність за виховання в учнів соціальних умінь. За іншими джерелами, першим, хто використав цей термін, був К. Магер, який спеціально досліджував соціальні аспекти освіти і виховання. Він зазначав, що соціальна педагогіка – це досить широке поняття, яке передбачає виховання суспільства в цілому.

Отже, Пауль Наторп, німецький філософ і педагог, є основоположником соціальної педагогіки. Він визнавав, що у суспільстві існують суперечності, причини яких криються не в соціально-економічних відносинах, а у свідомості самих людей. П. Наторп відстоював ідею побудови школи як трудового співтовариства учнів і вчителів, у якому індивідуальна свідомість кожної дитини формується в атмосфері, позбавленій суперництва і конкуренції, і передбачає поєднання індивідуальної свідомості з суспільними, моральними цінностями. П. Наторп наголошував, що індивідуальна самосвідомість ефективно формується в атмосфері людських взаємин, тому виховання дитини неможливе без тісної взаємодії із суспільним, що породжує відповідний тип свідомості. П. Наторп вважав, що спільність існує в індивідові, а індивід – у спільності. Філософ писав: «Наука про виховання дуже програє, якщо не визнає за основне положення і не поставить в основу ту думку, що без спільності взагалі не було б виховання... Так треба розуміти завдання того вчення про виховання, яке повинно підтримуватись у пам'яті терміном «соціальна педагогіка»... Суто індивідуальне трактування виховання – це абстракція..., яку врешті-решт необхідно подолати».

### 3. Соціальна педагогіка у США. Джон Дьюї

Зміни, що відбулися у кінці XIX – початку XX ст. у соціально-політичній, економічній і культурній сферах у країнах Заходу створили сприятливі умови для переходу від аграрного суспільства до індустріального і відкрили нові можливості для соціалізації особистості. Проте цей процес супроводжувався серйозними соціальними проблемами, які були наслідком розвитку машинного виробництва, звільнень великої кількості робітників із заводів і фабрик, власники яких намагались знизити витрати виробництва і собівартість продукції. Виникали серйозні фінансово-економічні проблеми (наприклад, Велика депресія у США 1929-32 рр.). Значні труднощі економічного характеру виникли в Європі у зв'язку із війнами. Наслідком цього став пошук людьми кращого життя шляхом переселення до інших країн, інших континентів. Адаптація цих людей у нових умовах супроводжувалась серйозними проблемами як соціального, так й економічного, культурного, політичного характеру. Це особливо спостерігалось у Великобританії та США.

На цей час в Англії поширюється рух **сетльмент-центрів** (від англ. settlement – поселення). Під сетльментами треба розуміти поселення емігрантів, переселенців. Перший із сетльмент-центрів заснував **Самуел Барнет** в 1884 р. у Тойнбі-Хол. Це було добровільне об'єднання, у якому працювали студенти університетів, які поселялись в найбільш бідних кварталах Лондона (пізніше – у міських районах по всій Великобританії), щоб на собі відчути всі проблеми бідності і проводити соціально-педагогічну роботу. У такий спосіб вони намагались реалізувати утопічну ідею повного вирішення соціальних проблем за допомогою освіти й виховання.

В Америці наприкінці XIX ст. на хвилі масштабної еміграції населення також активізувався рух сетльментів. Першим американським сетльментом була сусідська гільдія, що з'явилася в Нью-Йорку в 1886 р. **Стентон Койт**, який мешкав деякий час у Тойнбі-Холі, заснував місцеву гільдію, пізніше відому як університетський сетльмент на Лауер-Іст-Сайд. На 1896 р. у США нараховувалося вже 44 сетльменти, а в 1911 р. – майже 400. Їх діяльністю була освіта і організація дозвілля, різностороння підтримка соціальнонезахищених категорій людей, в основному іноземців-переселенців.

Особливого поширення сетльмент-центри отримали на Сході й Середньому Заході США, особливо там, де було багато емігрантів. Найбільш відомий будинок емігрантів **Холл-Хаус** був організований **Джейн Адамс** і **Еллен Гейтс Старр** в 1889 р. у Чикаго. Тут обслуговували людей дев'ятнадцяти національностей і надавали житло дівчатам, які мали роботу. У Холл-Хаусі функціонували вечірня школа, дитячі садки, секції для підлітків, кухня, галерея, кав'ярня, спортзал, баня, музична школа, театральний гурток, бібліотека і ряд трудових підрозділів. Вечірні школи Холл-Хауса стали в якійсь мірі прообразом сучасних систем підвищення професійної кваліфікації, де широко застосовувалась групова робота, обцинна організація й



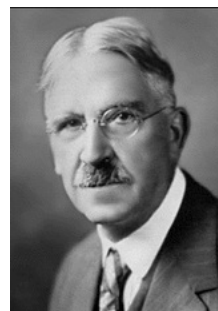
пропаганда. На піку діяльності Холл-Хаус налічував 2000 осіб. За участь у русі сетльментів Джейн Адамс **отримала Нобелівську премію** (1931 р.).

Працівники сетльментів часто виступали в ролі «дружніх візитерів» у програмах благодійних організацій. Рух сетльментів заклав основи соціальної групової роботи, але його ідеї не збігались з ідеями добродійних організацій, тому що сетльментрух зосереджував свої зусилля на наданні консультативно-освітньої допомоги у вирішенні проблем, з якими стикалися емігранти. Добродійні організації надавали в основному матеріальну допомогу. Протягом перших десятиліть своєї діяльності працівники сетльментів перетворили їх на політичну силу. Завдяки їх активній діяльності з'явилися закони про дитячу працю, суспільне здоров'я, дитячі садки, програми цілодобового утримання дітей, про служби няньок, державне житло, музичні школи, про заняття мистецтвом бідних, про початкові вечірні школи для дорослих, курси з озеленення тощо.

З метою розширення діяльності, на початку 1900-х рр. сетльменти і місцеві центри реорганізувалися в міські федерації. У 1911 р. була створена Національна федерація сетльментів, яка уже в 1950-х рр. налічувала 250-300 колективних членів. У 1979 р. вона була перейменована на об'єднання місцевих центрів Америки.

Яскравим представником прагматичної педагогіки з соціально-педагогічною спрямованістю є американський філософ, педагог і психолог **Джон Дьюї** (1859-1952). Він уперше в американській педагогіці висловив думку про те, що виховання є **соціальною функцією**.

Аналіз праць Дж. Дьюї та наукових джерел, в яких досліджується його спадщина, дозволяє визначити фундаментальні філософські засади, на яких ґрунтується **прагматична педагогіка**, а саме: спонукальною силою пізнання світу людиною виступають її потреби, а вихідною точкою всякого пізнання є людська діяльність; положення про те, що критерієм істинності тієї чи іншої ідеї є результати її практичного застосування, що підтверджуються експериментальним дослідженням; твердження, що істина, пізнання, знання та наука служать людині для подолання труднощів і проблем; знання завжди носить практичний характер; ідея про те, що розум, розумові здібності є результатом досвіду, активної діяльності; погляд на інтелект, розумові здібності як на основний інструмент, за допомогою якого людина розв'язує проблеми, що виникають у її житті, включаючи й пізнавальні та наукові; розуміння сутності моралі як результату поведінкових актів, що залежать від реальних дій індивіда; положення про те, що демократія є моральним і етичним способом життя, спільного існування, в межах якого кожна людина прагне до самореалізації, має самоцінність, внутрішню гідність.



Дж. Дьюї доповнив теорію прагматизму новим напрямом – **інструменталізмом**, згідно з яким усі види діяльності тлумачилися як інструменти, створені людьми для розв'язання індивідуальних і соціальних проблем.

Справжньою метою здобуття освіти за Дж. Дьюї проголошувалося формування уміння пристосовуватися до дійсності, досягати прикладних цілей, використовувати у якості інструментів вміння і навички діяльності.

Дж. Дьюї переконаний, що спадковість виступає основою подальшого формування особистості в соціумі. Вчений вважав, що в демократичному суспільстві поняття рівності стосується лише надання людям рівних можливостей для розвитку, в будь-якому іншому розумінні **рівність у вихованні неможлива, бо люди є різними від народження**. Педагог вважав, що розвиток особистості – це продукт взаємодії **біологічного** (спадковості), **соціального** (середовище й виховання) і безпосередньої **діяльності** дитини. Сам розвиток Дж. Дьюї розумів як ріст (дозрівання, дорослішання), який є безперервним, неоднорідним і різноплановим процесом.

При Чиказькому університеті Дж. Дьюї створив експериментальну новаторську школу-лабораторію (1896 – 1904 рр.), де традиційні навчальні плани і методи викладання були замінені трудовою та ігровою діяльністю, яка визначалася інтересами і особистим досвідом учнів. Ця школа формувалась як «кооперативне співтовариство», співдружність дітей, їх батьків і педагогів. Побудова навчальної і позаурочної діяльності підпорядковувалась принципу колективної діяльності. У навчанні використовувався проблемний метод.

Життєдіяльність вихованців у школі організовувалась на засадах самодіяльності та самоврядування: активної участі всіх учнів у вирішенні питань внутрішкільного життя; організації праці (виконанні в шкільних майстернях замовлень населення, робіт для задоволення власних потреб тощо); випуску шкільної газети, де висвітлювалися б новини шкільного та міського (сільського) життя; організації шкільних клубів і об'єднань; організації зв'язків із зовнішнім світом тощо. У школі активно реалізовувалися дидактичні принципи діяльнісного (трудового) підходу до навчання, активності й самодіяльності, зв'язку з життям, індивідуалізації та диференціації, інтеграції, наступності в навчальній роботі, інтелектуальної свободи учнів. Провідним принципом виступав принцип індивідуалізації: виведення навчального процесу за межі школи з метою розширення й упорядкування індивідуального досвіду дитини, залучення її до різноманітних трудових процесів, експериментування, доступне віку і пов'язане з її інтересами та потребами.

Дж. Дьюї мав визначальний вплив на реформування освіти в США впродовж перших тридцяти років ХХ ст. Під впливом його ідей у США сформувалася нова педагогічна парадигма, основними принципами якої були: визнання права кожної дитини на індивідуальний розвиток і повну самореалізацію своїх сил і можливостей; організація навчання шляхом діяльності; розвиток учнівського самоврядування. На практиці це виявилось передусім у відмові від єдиних навчальних планів і програм та введенні предметів за вибором; широкому тестуванні учнів з метою вивчення їх навчальних можливостей і визначення програм подальшого навчання, застосуванні в початковій школі комплексного та «супроводжуючого» навчання, демократизації шкільного життя.

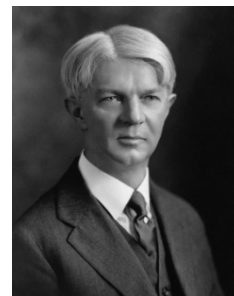
Отже, наприкінці ХІХ на початку ХХ ст. у країнах Заходу відбувався перехід від аграрного до індустріального суспільства, що відкрило нові можливості для соціалізації особистості. Проте цей процес супроводжувався серйозними соціальними проблемами, які були наслідком розвитку машинного виробництва, звільнень великої кількості робітників із заводів і фабрик, власники яких намагались знизити витрати виробництва і собівартість продукції. Виникали серйозні фінансово-економічні проблеми (наприклад, Велика депресія у США 1929-32 рр.). Значні труднощі економічного характеру виникли в Європі у зв'язку із війнами. Наслідком цього став пошук людьми кращого життя шляхом переселення до інших країн, інших континентів. Адаптація цих людей у нових умовах супроводжувалась серйозними проблемами як соціального, так й економічного, культурного, політичного характеру. Реакцією на збільшення кількості соціально неблагополучних людей в Англії і Америці була поява сетльмент-центрів (від англ. settlement – поселення). Під сетльментами потрібно розуміти поселення емігрантів, переселенців. Перший із сетльмент-центрів заснував Самуел Барнет в 1884 р. у Тойнбі-Хол. Це було добровільне об'єднання, у якому працювали студенти університетів, які поселялись в найбідніших кварталах Лондона (пізніше – у міських районах по всій Великобританії), щоб на собі відчути всі проблеми бідності і проводити соціально-педагогічну роботу. У такий спосіб вони намагались реалізувати утопічну ідею повного вирішення соціальних проблем за допомогою освіти й виховання.

Особливого поширення сетльмент-центри отримали на Сході й Середньому Заході США, там, де було багато емігрантів. Найбільш відомий будинок емігрантів Холл-Хаус був організований Джейн Адамс і Еллен Гейтс Старр в 1889 р. у Чикаго. Тут обслуговували людей дев'ятнадцяти національностей і надавали житло дівчатам, які мали роботу. У Холл-Хаусі функціонували вечірня школа, дитячі садки, секції для підлітків, кухня, галерея, кав'ярня, спортзал, баня, музична школа, театральний гурток, бібліотека і ряд трудових підрозділів. Вечірні школи Холл-Хауса стали в якійсь мірі прообразом сучасних систем підвищення професійної кваліфікації. Широко застосовувалась групова робота, обцинна організація й пропаганда. У піку діяльності Холл-Хаус налічував 2000 осіб. За організацію й участь у русі сетльментів Джейн Адамс отримала Нобелівську премію (1931 р.).

Розвиток соціальної педагогіки в США значною мірою завдячує Джону Дьюї, який є представником прагматизму (від гр. *πράγμα* – діло, дія) – течія у філософії і педагогіці, яка базується на практиці як критерії істинності. Дж. Дьюї доповнив теорію прагматизму новим напрямом – інструменталізмом, згідно з яким усі види діяльності тлумачилися як інструменти, створені людьми для розв'язання індивідуальних і соціальних проблем. Справжньою метою здобуття освіти, на думку Дж. Дьюї, – проголошувалося формування вміння пристосовуватися до дійсності, досягати прикладних цілей використовувати у якості інструментів вміння і навички діяльності.

#### 4. Метод проектів У. Кілпатріка. Вальдорфська школа Р. Штайнера

Метод проектів широко відомий і здавна використовується у світовій педагогічній практиці. Уперше він був описаний у книзі «Метод проектів» в 1918 р. американським психологом і педагогом **Уільямом Кілпатріком**, хоча його і почали використовувати значно раніше.



У. Кілпатрік під методом проектів розумів **«від душі виконуваний задум»**, така система навчання, коли учні отримують знання і набувають умінь у процесі виконання завдань, що постійно ускладнюються і наперед плануються.

У. Кілпатрік вважав, що весь навчальний процес у школі повинен бути схожим на низку дослідів, пов'язаних таким чином, щоб знання, набуті в результаті одного дослідів, слугували розвитку та збагаченню наступних дослідів. Через це навчання повинно здійснюватись шляхом організації окремих спланованих актів, включаючи **постановку проблеми, складання плану її реалізації й оцінку її виконання**. Керівництво самостійною діяльністю учнів при вирішенні цих проблем залишалось за вчителем. Використання цих проектів, на думку автора, не тільки сприяє підготовці дитини до життя після закінчення школи, але й допомагає їй організуватися під час навчання.

Прикладом навчання дитини за «методом проектів» може слугувати виконання такого завдання, як виготовлення паперового змія: задум дитини полягає в тому, щоб змій летів; можливість втілення цього задуму визначає вибір плану виготовлення змія, добір матеріалу тощо. Успіх у роботі зміцнює в свідомості дитини всі вдалі етапи діяльності, які в подальшому вона буде використовувати як власний досвід, власні «відкриття». Дитина була зацікавлена в результатах своїх дій і несла за них відповідальність. Обов'язком учителя було спонукання учня до більш серйозної діяльності з урахуванням індивідуальних особливостей кожного вихованця.

Теоретичні та практичні основи Вальдорфської педагогіки були розроблені австрійським філософом та педагогом **Рудольфом Штайнером (1861-1925)**. Перша Вальдорфська школа була заснована ним разом із директором і співвласником фабрики «Вальдорф-Асторія» **Емілем Мольтом** у м. Штутгарт у 1919 році. З приводу цього Штайнер писав: «Наша мета – пробудити в зростаючій людині ті сили і здібності, які будуть їй потрібні до кінця життя, щоб працювати компетентно для розбудови сучасного суспільства і мати достатньо засобів до існування».



В основу педагогічної концепції теорії цілісного виховання, яка становить підґрунтя роботи вальдорфських шкіл, покладено релігійно-філософське вчення Штайнера – **антропософію**. Антропософія (грец. *ανθρωπος* – людина і *σοφία* – мудрість) – релігійно-містичне світобачення, різновид теософії. Послідовники

антропософії твердять, що в людини є особливі «надприродні якості», які дають їй можливість вступати у пряме спілкування зі світом духів. Згідно з антропософією, фізичний світ є тільки часткове відображення духовного світу, який і керує всім через духовні істоти і сили. Повне ество людини складається з трьох частин: тіла, душі та духу, кожна з яких, у свою чергу, розподіляється на три ступені. Духом людини управляє закон перетворення. В житті людський дух виявляє себе з урахуванням досвіду своїх минулих переживань на пройденому життєвому шляху. Тілом управляє закон наслідування, душею – доля. Після смерті зв'язок духу і душі зберігається до тих пір, поки душа не розлучиться зі своєю прихильністю до фізичного буття. На думку Шатайнера, антропософія – це шлях пізнання, який прагне об'єднати духовне в людині з духовним у Всесвіті. Згідно з ним, розвиток людини відбувається за семирічними ритмами, знання яких дозволяє правильно вибудовувати виховний процес. Упродовж кожного із семи років відбувається дозрівання одного з елементів людської сутності.

Принципи діяльності вальдорфської школи передбачають:

1) **виховання в душі свободи**, що веде дитину до вільного і глибокого самопізнання, комплексного розвитку внутрішніх сил, самовизначення в житті;

2) **цілісність формування особистості** – єдність її тілесної, душевної і духовної сторін;

3) **врахування особливостей вікових циклів розвитку**, добових біоритмів;

4) **опори на авторитет** вихователя, батьків, духовного ідеалу.

Упродовж 12 років навчання вальдорфські школи давали повну середню освіту. Для вступників до університету існував ще так званий 13-ий клас – абітурієнтський. Від традиційної цю школу відрізняла низка особливостей. Наприклад, **викладання епохами** – щоденне вивчення одного предмета впродовж 3-4 тижнів, що дозволяло глибше зануритися в нього (епоха математики, історії, фізики і т. д.). Метод епох полягав у тому, що вивчення одного і того ж предмета велось щоденно із 7 год. 40 хв., це відповідало добовим біоритмам. Упродовж 3-4 тижнів, добираючи ретельно зміст навчального матеріалу, виділяючи головне, що підлягало обов'язковому засвоєнню, вчитель спочатку створював цілісний образ нового матеріалу, а згодом продовжував вивчення на основі його «розгортання». **Класний учитель супроводжує дітей з 1-го до 8-го класу**, що дає можливість системно спостерігати за розвитком дитини, продуктивніше використовувати її індивідуальні особливості для врахування сезонного, тижневого та добового ритмів. Шлях пізнання законів форми та простору було представлено в 1-му класі навчальним предметом «малювання форм», який у 9-му класі переростає у «проективну геометрію». **Викладання іноземних мов** (як правило, кількох) розпочиналося з першого класу. **Все життя учня у школі було пронизане мистецтвом** (ліплення з воску та глини, рукоділля, художні ремесла, живопис, рецитація, драматичні постановки, евричтія та ін.). **Велика кількість дослідів** з фізики, хімії, географії, біології сприяли глибокому засвоєнню предметів не

тільки на теоретичному, а й на практичному рівнях. **Діти навчалися грі на музичних інструментах**, були учасниками шкільних оркестрів. Принциповим у педагогічному процесі під час практичних занять було **використання натуральних матеріалів**: вовни, рослинних фарб, крейди, каменю, металу.

Особливістю навчальної методики у цих школах був **образний виклад навчального матеріалу** на будь-якому навчальному занятті, що наближував цю методику до **дидактичної художності**. На кожному занятті **учень отримував живий образ** того, що вивчається. У ньому в художній формі поєднувалися як сувора об'єктивна науковість, так і живе, суб'єктивне, емоційно забарвлене, особистісно-значуще. У зв'язку з цим традиційно використовувався **гетеаністичний метод** навчання (Гетеанум – від імені німецького поета Йогана Вольфганга Гете, це пишна за своїм оздобленням і яскравим розписом зала, яка покликана сприяти пізнанню людиною світу і самої себе шляхом залучення органів чуттів, підсилених емоційними реакціями. Гетеанум створений у місті Дорнах неподалік від Базеля – Швейцарія), який означає – пізнавати світ, пізнаючи себе, пізнавати себе, пізнаючи світ.

Отже, метод проектів у 1918 р. розробив американський психолог і педагог Уільям Хед Кілпатрік. Під методом проектів він розумів «від душі виконаний задум», така система навчання, коли учні отримують знання і набувають умінь у процесі виконання завдань, що постійно ускладнюються і наперед плануються. Прикладом навчання дитини за «методом проектів» може слугувати виконання такого завдання, як виготовлення паперового змія: задум дитини полягав у тому, щоб змій летів; можливість втілення цього задуму визначав вибір плану виготовлення змія, добір матеріалу тощо. Успіх у роботі зміцнював у свідомості дитини всі вдалі етапи діяльності, які в подальшому вона буде використовувати як власний досвід, власні «відкриття». Дитина була зацікавлена в результатах своїх дій і несла за них відповідальність. Обов'язком учителя було спонукання учня до більш серйозної діяльності з урахуванням індивідуальних особливостей кожного вихованця.

Теоретичні та практичні основи Вальдорфської педагогіки були розроблені австрійським філософом та педагогом Рудольфом Штайнером. Перша Вальдорфська школа була заснована ним разом із директором і співвласником фабрики «Вальдорф-Асторія» Емілем Мольтом у м. Штутгарт у 1919 році. З приводу цього Штайнер писав: «Наша мета – пробудити в зростаючій людині ті сили і здібності, які будуть їй потрібні до кінця життя, щоб працювати компетентно для розбудови сучасного суспільства і мати достатньо засобів до існування». Принципи діяльності Вальдорфської школи передбачають: 1) виховання в душі свободи, що веде дитину до вільного і глибокого самопізнання, комплексного розвитку внутрішніх сил, самовизначення в житті; 2) цілісність формування особистості – єдність її тілесної, душевної і духовної сторін; 3) врахування особливостей вікових циклів розвитку, добових біоритмів; 4) опори на авторитет вихователя, батьків, духовного ідеалу; 5) застосування гетеаністичного методу передачі соціального досвіду (сильний вплив на почуття і органи чуття особи, що

навчається); викладання епохами (коли впродовж міся викладають лише один предмет, що забезпечує максимальне занурення у навчальний матеріал)

## 5. Нові системи виховання

На початку ХХ ст. виникають нові системи виховання, які повинні були відповідати вимогам економічного і соціального розвитку індустріального суспільства. З'явилися такі системи виховання, як вінетка-план, дальтон-план, ена-план, мангеймська система та інші.

**Вінетка-план** – одна із систем індивідуалізованої організації навчально-виховного процесу, яка виникла у США в 1919-1920 рр. і дістала свою назву від селища Віннетка поблизу Чикаго, у школах якого вона вперше була застосована. Творцем Віннетки-плану був керівник шкіл **К. Уошборн**. Кожен учень проходив курс навчання за індивідуальним навчальним планом своїм власним темпом. Для цього застосовувалися детально опрацьовані друковані «робочі матеріали». Роль учителя зводилася переважно до нагляду за заняттями учнів.

**Дальтон-план** – система організації навчально-виховної роботи в школі, заснована на принципі індивідуального навчання. Назва походить від м. Долтон у США, де в одній зі шкіл цю систему було вперше застосовано на початку ХХ ст. Автором методу навчання, що ліг в основу Дальтон-плану, була **Хелен Паркхерст**. Відповідно до цієї системи учень одержував завдання від учителя, виконував його самостійно і здавав учителеві. Учніям надавалася свобода як у виборі занять, черговості вивчення різних навчальних предметів, так і у використанні свого робочого часу. Річний обсяг навчального матеріалу розбивався на місячні розділи, які, у свою чергу, ділилися на щоденні завдання. Учні працювали в окремих предметних кабінетах-лабораторіях (звідси й назва Дальтон-план – «лабораторний план»).



**Йена-план.** П. Петерсен досліджував навчання як «світ ситуацій», **коли створюють для дітей певні проблеми і природно спонукають до їх вивчення і вирішення.** Тому, на його думку, турбота про забезпечення необхідного мінімуму знань («залізний склад знань») має поєднуватися із системною працею, спрямованою на загальний розвиток дитини і підготовку її до орієнтування в навколишньому середовищі. Навчання він вважав вторинним процесом, підкореним головній виховній ідеї шкільної громади, сукупністю «продуманих і осмислених занять, що формують свідомість, уміння і навички, які сповнені любов'ю до життя і виховним смислом».

Як принциповий противник схоластичного навчання і методичного формалізму, Петерсен виступав за те, щоб школу «слова і балаканини» з її масовим навчанням замінити **школою «життя і праці»**, в якій без примусу й покарань використовувалися б різноманітні зорієнтовані на дитину форми навчання.

За переконаннями П. Петерсена, такі форми навчання, як бесіда, трудова діяльність, потрібно поєднувати з іграми й святами, які переважають у житті дітей дошкільного віку. Без них «нормативне» навчання, шкільні роки дитини будуть неповноцінними.

Йена-план-школи активно використовували ігрові форми занять з різноманітним матеріалом, особливо у перші шкільні роки, включаючи тренінгові ігри з використанням лічби, музики, поезії; популярні ритмічні й спортивні ігри, які повторювали впродовж усього шкільного періоду, рухливі ігри на перервах і в позаурочний час. Система «Йена-план» ґрунтується на використанні діалогічних форм і методів навчання, під час реалізації яких учень є рівноцінним партнером учителя.

Як усі представники гуманістичної педагогіки, П. Петерсен виступав проти оцінок та свідоцтв, які, на його думку, «псувають власну робочу лінію дитини і порушують власне моральне судження», створюючи неправильну мотивацію до учіння. Водночас він визнавав, що дитина схильна отримувати оцінку своїх дій, оскільки потребує впевненості щодо власного зростання і прогресу. У школах, які працювали за технологією «Йена-план», усі роботи дітей виставлялися на публічний огляд і оцінювалися учнями (взаємно), а також викладачами, відвідувачами («про себе»). Завершенням навчального року була детальна характеристика кожного вихованця, яку складав учитель: об'єктивний звіт для батьків і суб'єктивний звіт для дитини. Для об'єктивного звіту використовувалися спостереження і судження вчителів, які навчали дитину протягом року.

Концепцію диференціації навчання втілила **мангеймська система**. Доктор **Йозеф-Антон Зіккінгер** (1858-1930) запровадив її в Німеччині, у м. Мангеймі. Він поділив дітей на 4 групи: 1) основні класи – для дітей із середніми здібностями (50-60 %); 2) класи для учнів малоздібних, які зазвичай не закінчують школи (20-30 %); 3) допоміжні класи – для розумово відсталих дітей (2-2,5 %); 4) класи – для обдарованих дітей (20-25 %), із них 1-2 % високообдарованих. Поділ дітей здійснювався на підставі результатів психометричних обстежень і характеристик учителів. Тривалість навчання в кожній групі була різною: у першій - вісім років, у другій і третій – чотири роки, у четвертій – шість років. Найбільший недолік системи полягав в тому, що вона ґрунтувалася на уявленні про вирішальний вплив біологічних факторів на кінцеві результати розвитку учнів.

Отже, на початку ХХ ст. виникли нові системи виховання, які мали відповідати вимогам економічного і соціального розвитку індустріального суспільства. Серед них виокремлюються: «Вінетка-план», «Дальтон-план», «Єна-план», Мангеймська система та інші.

Вінетка-план – одна із систем індивідуалізованої організації навчально-виховного процесу, яка виникла у США в 1919-1920 рр. Дістала свою назву від селища Віннетка, що поблизу Чикаго, у школах якого вона вперше була застосована. Творцем Віннетки-плану був керівник шкіл К. Уошборн. Кожен

учень проходив курс навчання за індивідуальним навчальним планом відповідно до свого власного темпу.

Дальтон-план – система організації навчально-виховної роботи в школі, заснована на принципі індивідуального навчання. При цій системі учень одержував завдання від учителя, виконував його самостійно і здавав учителеві. Учням надавалася свобода як у виборі занять, черговості вивчення різних навчальних предметів, так і у використанні свого робочого часу. Учні працювали в окремих предметних кабінетах-лабораторіях (звідси й назва Дальтон-план – «лабораторний план»).

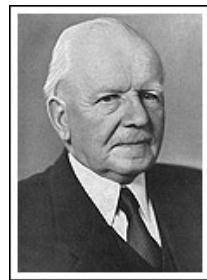
П. Петерсен розглядав навчальне життя як «світ ситуацій», які створюють для дітей певні проблеми і природно спонукають до їх вивчення. Тому, йена-план, на його думку, турбота про забезпечення необхідного мінімуму знань («залізний склад знань») має поєднуватися із системною працею, спрямованою на загальний розвиток дитини і підготовку її до орієнтування в навколишньому середовищі.

Концепцію диференціації навчання втілила мангепмська система. Доктор Йозеф-Антон Зіккінгер (1858-1930) запровадив її в Німеччині, у м. Мангеймі.

## 6. Теорія типів особистості на основі ціннісного підходу

### Е. Шпрангера. Теорія потреб А. Маслоу. Теорія пошуку смислу життя (логотерапія) В. Франкла

**Едвард Шпрангер** створив своєрідну теорію форм життя, виділивши типи особистості, а саме: 1) теоретична людина; 2) економічна людина; 3) естетична людина; 4) суспільна людина; 5) владна людина 6) релігійна людина. Ці типи потрібно враховувати у вихованні, бо кожному типу, за Е. Шпрангером, відповідає своєрідна структура мотивації, цінностей, сприйняття реальності, афективно-емоційної сфери тощо.



**Теоретична людина** вважає пізнання вищою формою діяльності. Сутність пізнання – виявлення предметності (об'єктивності). Дані досвіду необхідно осмислити, опрацювати для того, щоб «очистити» їх від усього, що стосується індивідуальних особливостей сприйняття, або специфіки ситуації сприймаючого суб'єкта (цінності пізнання, знання). Для «теоретика» всі інші цінності вторинні.

**Економічна людина** – це та, яка у всіх життєвих відносинах орієнтується на корисність (цінності економічної вигоди). Вона заощаджує матерію, енергію, простір і час, щоб витягти з них максимум корисного для своїх цілей. Економічна людина аж ніяк не відмовляється від знання, але тільки такого знання, що є корисним. Багатство – це влада. Спочатку економічна людина поширює свою владу на матерію, енергію тощо, тобто на природу і технічні засоби оволодіння нею. Але це одночасно і влада над людьми. Тому економічній людині не далекі владні установки, тим паче, що в більшості людських суспільств право приватної власності конститує політичний порядок.

Вплив релігійної установки на економічну людину дослідив Макс Вебер у працях «Протестантська етика і дух капіталізму» і «Соціології релігії». Мотиви економічної людини, на думку вченого, відрізняються від мотивів «теоретика» тим, що замість цінностей пізнання вирішальну роль відіграють цінності корисності.

**Естетична людина**, за твердженням Шпрангера, аналізує різні типи естетичного переживання, які виникають у результаті сприймання красивого. Спосіб пізнання природи в естета не теоретичний. Естетичні цінності мало стосуються економічних, вони руйнуються, якщо їм приписується цінність іншого порядку. Естетична людина зорієнтована на цінність краси.

**Соціальна людина** – організуючим принципом її життя є любов до інших членів суспільства, бажання перебувати посеред людей, отримувати їх схвалення, обмінюватись з іншими різними цінностями, як матеріального, так і духовного характеру. Соціальна людина може знайти себе в політичному сенсі тільки в патріархальних системах, де царює дух братерства і любові, а не в сучасних режимах, що характеризуються універсальним раціональним правовим порядком.

**Владна людина** – надає великого значення домінуванню над іншими, встановленню контролю за ними, здатності впливати на собі подібних, просуваючи свої політичні інтереси, тому владна людина може іменуватися політичною людиною (політиком). Для політичної людини головною цінністю є влада над іншими. Усі ціннісні сфери життя владна людина ставить на службу своїм владним устремлінням. Для неї пізнання – засіб владарювати (науки про суспільство і людину). Але для неї в науках важливим є не пафос об'єктивності, як для теоретичної людини, а те, яку користь вони можуть принести для реалізації її владних інтересів.

У більшій чи меншій мірі релігійність притаманна кожній людині. **Релігійна людина** перебуває в пошуках вищої цінності духовного існування, намагається виявити вище нескінчене. Релігійна людина пройнята прагненням долучитися до найвищої системи цінностей, яка визначає не тільки її особисте життя, а й усього світу в цілому.

**Абрахам Маслоу** був одним із перших вчених у галузі мотивації та психології, хто запропонував універсальну теорію ієрархії потреб (1943 р.). Після 20 років роботи у клініці він сформулював визнану у всьому світі теорію людської мотивації. Головною особливістю цієї теорії є те, що людина – творча особистість, спрямована на саморозвиток і самореалізацію. У своїй теорії він виокремлював п'ять основних груп потреб людини, згідно яких потреби вищого рівня не будуть задовольнятися доти, доки не будуть задоволені потреби нижчих рівнів. Протягом тривалого часу незадоволена потреба нижчого рівня, яку переживає людина, впливає на її поведінку; коли цю потребу задоволено, виникає нова потреба й спонукає людину до її задоволення. Коли і ця потреба задоволена, тоді виникає нова (ще вищого рівня), і так далі. Тобто, А. Маслоу запропонував



в основу вчень із психології управління покласти такі передумови та ідеї, які ґрунтуються на таких принципах: люди постійно мають якісь потреби; люди виокремлюють певний набір дуже виражених потреб, які можна об'єднати в окремі групи; потреби, якщо вони не задовольняються, змушують людину діяти.

Задоволені потреби не мотивують людей: якщо одна потреба задовольняється, то її місце займає інша; звичайна людина відчуває одночасно декілька різних потреб, які перебувають у комплексній взаємодії; потреби, що знаходяться в основі піраміди, вимагають першочергового задоволення; потреби вищого рівня починають активно впливати на людину після задоволення потреб більш низького рівня.

Теорія Маслоу визначає п'ять основних ступенів (чи груп) ієрархії людських потреб, які побудовані за принципом «важливості», починаючи з нижнього рівня (біогенні потреби) до верхнього рівня (психогенні потреби).

У теорії ієрархії потреб перший і основний рівні займають фізіологічні потреби. Вони необхідні для підтримання біологічного, щоденного життя людини: їжа, повітря, вода, одяг, житло, статеві стосунки тощо, тобто ті, які людина повинна задовольнити, щоб вижити. Фізіологічні потреби фундаментальні: коли вони задовольняються, то перестають бути детермінуючими чинниками мотивації і в подальшому на поведінку людини не впливають.

Після задоволення потреб першого рівня, потреби в захищеності, самозбереженні та безпеці (фізичній та психологічній) стають головною домінуючою силою в поведінці індивіда. Вони включають в себе бажання людини перебувати в гармонії, у стабільному й безпечному стані, мати гарні житлові умови, бути захищеною від страху, болю, хвороби.

Наступний, третій, рівень піраміди Маслоу включає такі потреби, як відданість, дружба, почуття духовної близькості, любов. Соціальні потреби проявляються, коли людина хоче бути членом певної групи людей, перебувати у тісних дружніх стосунках з оточенням, брати участь у громадських заходах.

Коли соціальні потреби більш-менш задоволені, починають проявлятися еґо-потреби, які можуть набувати форми як внутрішньої, так і зовнішньої орієнтації чи обох одразу. Спрямовані всередину еґо-потреби – це індивідуальні потреби у визнанні, повазі, самоповазі, самоствердженні, особистісних перевагах, упевненості в собі, успіху, досягненні незалежності, власній компетентності, задоволенні від гарно виконаної роботи, тобто, еґо-відчуття, що цілі даної особистості значимі. Зовнішньо спрямовані потреби – це престиж, репутація, положення, визнання іншими, соціальний статус. Потреби у визнанні та повазі відображають бажання людей бути компетентними, сильними, здібними, впевненими у собі, вони бачать, як оточення визнає їх і поважає за це.

На думку Маслоу, більшість людей не має можливості в достатній мірі задовольнити свої еґо-потреби, щоб досягти п'ятого рівня – потреб у самоствердженні, саморозвитку, самореалізації і самоактуалізації. Глобальні

потреби людини, або потреби у самовираженні, належать до бажань індивіда повністю використати свій потенціал – стати тим, ким людина може стати. Ця група об'єднує потреби, що виражаються в бажанні людини нового використання своїх знань, здібностей, умінь для самовираження у бізнесі, менеджменті, політиці, науці. Як правило, ці потреби мають індивідуальний характер. Вони стосуються потреб людини перебороти себе, використати всі свої можливості і розширити задані рамки.

Теорія потреб Маслоу – одна із найвідоміших теорій мотивації. Вона показує, як ті чи інші потреби можуть впливати на мотивацію людини до праці і як надати людині можливості для задоволення своїх потреб. Теорія вказує, що задоволення не визначає мотивацію, а визначає її незадоволення.

Разом з тим, в основі концепції цієї теорії є низка негативних моментів: потреби можуть виявлятися по-різному залежно від багатьох ситуаційних чинників (зміст і умови праці, становище у колективі, вік); задоволення верхньої межі не обов'язково послаблює її вплив на мотивацію; теорія не може бути емпірично перевірена – не існує точного способу перевірки того, наскільки добре задоволена одна потреба перед тим як наступна, вища потреба, стає актуальною.

**В. Франкл** формулює власне уявлення про цінності – смислові універсалії, що викристалізуються в результаті узагальнення смислових ситуацій, з якими суспільству і людині довелось зіткнутись. Ці цінності допоможуть людині зробити своє життя осмисленим: за допомогою вчинків (смісл творчої діяльності); за допомогою того, що ми беремо від світу (переживання цінностей); за допомогою позиції, яку ми займаємо стосовно долі, яку не маємо змоги змінити. Відповідно до цього, В. Франкл виділяє три групи цінностей: цінності творчості; цінності переживання; цінності ставлення.



Пріоритет, на думку вченого, належить цінностям творчості, головним засобом реалізації яких є праця. При цьому смисл і цінність набуває праця людини, як її внесок у життя суспільства, а не просто праця як заняття. Сенс праці людини полягає насамперед не у тому, що людина робить, виконуючи свої обов'язки, а у тому, що вона привносить як особистість у свою справу. Цінності творчості є природними і важливими, але вони не є необхідними.

Смісл життю, на думку В. Франкла, може надати одна мить, одне яскраве переживання. Із усіх переживань В. Франкл виокремлює кохання. Любов – це взаємовідносини на духовному рівні, на рівні смислового виміру, коли переживається неповторність і унікальність іншої людини, пізнається її глибинна сутність. Але й любов не є найкращим акцентом сенсу життя. Індивід, який ніколи не кохав, може все-таки зробити своє життя осмисленим.

Найважливіші, з точки зору В. Франкла, цінності ставлення. До цих цінностей людина вдається тоді, коли вона потрапляє під владу безвихідних ситуацій. Кожне страждання (хвороба) має свій сенс. Життя людини зберігає свій сенс до останнього зітхання. В. Франкл пропонує методи логотерапії для

тих, хто опинився у бизвихідних життєвих ситуаціях, які, здається, позбавлені смислу.

Сенс життя не тільки повинен, а й має бути знайдений людиною. У пошуках сенсу людиною повинна направляти її совість, що є засобом осмислення. Її можна визначити як здатність шукати той єдиний, унікальний сенс, який прихований у кожній окремій ситуації.

Отже, Едвард Шпрангер побудував своєрідну теорію форм життя, виділивши типи особистості, а саме: 1) теоретична людина; 2) економічна людина; 3) естетична людина; 4) суспільна людина; 5) владна людина б) релігійна людина. Ці типи треба враховувати у вихованні, бо кожному типу, на думку Е. Шпрангера, відповідає своєрідна структура мотивації, цінностей, сприйняття реальності, афективно-емоційної сфери тощо.

Абрахам Маслоу був одним із перших вчених у галузі мотивації та психології, хто запропонував універсальну теорію ієрархії потреб (1943 р.). У своїй теорії він виокремлював п'ять основних груп потреб людини, і згідно з якою потреби вищого рівня (афіліації, повазі і визнанні, самореалізації, самоактуалізації) не будуть задовольнятися доти, доки не будуть задоволені потреби нижчих рівнів (фізіологічні і потреби у безпеці). Протягом тривалого часу незадоволена потреба нижчого рівня, яку переживає людина, впливає на її поведінку; коли цю потребу задоволено, виникає нова потреба й спонукає людину до її задоволення. Коли і ця потреба задоволена, тоді виникає нова (ще вищого рівня), і так далі. Тобто, А. Маслоу запропонував в основу свого вчення стосовно виховання також, покласти такі ідеї: люди постійно мають якісь потреби; люди виокремлюють певний набір дуже виражених потреб, які можна об'єднати в окремі групи; потреби, якщо вони не задовольняються, змушують людину діяти.

В. Франкл вводить власне уявлення про цінності – смислові універсалії, що викристалізуються в результаті узагальнення смислових ситуацій, з якими суспільству і людині довелося зітнутись в історії. Він виділяє три групи цінностей, які і можуть становити смисл життя (цінності творчості, цінності переживання, цінності ставлення). Найважливіші, з точки зору В. Франкла, цінності ставлення. До цих цінностей людина вдається тоді, коли вона потрапляє під владу бизвихідних ситуацій. Кожне страждання (хвороба) має свій сенс. Життя людини зберігає свій сенс до останнього зітхання. В. Франкл пропонує методи логотерапії для тих, хто опинився у бизвихідних життєвих ситуаціях, які здається позбавлені смислу. У пошуках сенсу життя головним інструментом є совість.

### *Завдання для самоперевірки*

1. Яка теорія передбачає створення педагогами умов, за яких кожна дитина почуває себе вільною в повному розвитку своїх сил і здібностей, реалізації закладеного природою творчого потенціалу.

2. Хто із педагогів закликав громадськість до створення єдиної школи, де разом навчаються хлопчики і дівчатка, обумовив зв'язок школи із життям, виступав за глибоку індивідуалізацію навчання, різноманітність форм і методів навчальної роботи, скорочення занять до мінімуму, запровадження 5-денного робочого тижня.

3. Із переліку виберіть твердження, які характеризують погляди на виховання Еллен Кей:

- а) не визнавала класноурочної системи;
- б) велика таємниця виховання полягає в тому, щоб надати природі дитини «спокійно і повільно допомагати собі»;
- в) пропагувала створення нового покоління освічених матерів, здатних уберегти своїх дітей від знеособлення;
- г) кожен вихованець має право вчитися працювати наодинці або разом з іншими

4. Із переліку виберіть твердження, які характеризують погляди на виховання Марії Монтесорі:

- а) не визнавала класноурочної системи;
- б) велика таємниця виховання полягає в тому, щоб надати природі дитини «спокійно і повільно допомагати собі»;
- в) пропагувала створення нового покоління освічених матерів, здатних уберегти своїх дітей від знеособлення;
- г) кожен вихованець має право вчитися працювати наодинці або разом з іншими

5. Наприкінці XIX ст. Роберт Баден Пауел заснував скаутські організації, у членів яких вироблялися ....

6. У Німеччині виникла теорія трудової школи, яку обґрунтував ...

7. Наприкінці XIX – початку XX ст. виникають так звані «нові школи», що були:

- а) приватними;
- б) державними;
- в) платними;
- г) безкоштовними

8. У «нових школах» готували ... (фахівців яких професій)

9. Завдання морального виховання у «новій школі» вбачалось у ...

10. Назвіть німецького філософа і педагога, який є основоположником соціальної педагогіки

11. Кому належать слова: «Наука про виховання програє у виконанні свого завдання, якщо не визнає за основне положення і не поставить в основу ту думку, що без спільності взагалі не було б виховання... Так треба розуміти завдання того вчення про виховання, яке повинно підтримуватись у пам'яті терміном «соціальна педагогіка»

12. Хто і коли заснував перший із сетльмент-центрів?

18. Ким і коли було організовано відомий будинок емігрантів Холл-Хаус?

14. Хто доповнив теорію прагматизму новим напрямом – інструменталізмом, згідно з яким усі види діяльності тлумачилися як інструменти, створені людьми для вирішення індивідуальних і соціальних проблем?

15. Ким і коли розроблено метод проектів?

16. Співвіднесіть мислителів Новітнього Часу із їх теоріями:

1) Едвард Шпрангер	а) запропонував універсальну теорію ієрархії потреб
2) Абрахам Маслоу	б) засновник напрямку – логотерапія;
3) Віктор Франкл	в) побудував своєрідну теорію форм життя, виділивши типи особистості, а саме: 1) теоретична людина; 2) економічна людина; 3) естетична людина; 4) суспільна людина; 5) владна людина б) релігійна людина

16. Співвіднесіть творців систем організації навчально-виховної роботи із їх авторами:

1) Вальдорфська школа	а) К. Уошборн
2) Віннетка-план	б) Р. Штайнер;
3) Йена-план	в) П. Петерсен

# АНОТОВАНИЙ ВИКЛАД ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

## Тема 1. Предмет курсу «Теорія та історія соціального виховання». Виховання в егалітарному суспільстві

У полі зору історії соціального виховання знаходяться погляди, вчення мислителів різних епох, провідних педагогів, соціальний досвід щодо виховання людини в широкому розумінні цього слова. Отже, аналізується соціальне виховання з усіма його напрямками (розумове, моральне, господарсько-економічне, сімейне, екологічне, правове, естетичне, фізичне тощо). Предмет історії соціального виховання пізнається не у «застиглому» стані, а впродовж певного визначеного часу, у динаміці, яка охоплює розвиток ідей і практики соціального виховання, від найдавніших часів і до сьогодення. У процесі реконструкції минулої реальності соціального виховання потрібно послуговуватись як формаційним, так і цивілізаційним підходами, а саме: як культура, релігія, економіка, виробничі відносини у комплексі впливають на зміну парадигми виховання особистості, детермінують домінуючі способи передачі соціального досвіду, окультурення людини її соціальною адаптацією. При вивченні теорії та історії соціального виховання важливо дотримуватись певних методологічних принципів, а саме: історизму, об'єктивності, ціннісного підходу в історії.

Державній системі освіти завжди належала провідна роль у вихованні та навчанні підростаючого покоління. Загальновідомо, що економічно розвинені країни не заощаджують на освіті, оскільки від цього у підсумку залежить добробут і якість життя людей. Рівень освіти можна визначити, використовуючи інтегральний показник – індекс людського розвитку (тривалість життя, грамотність, дохід на душу населення і купівельна спроможність людей).

Соціальне виховання – це цілеспрямований, систематичний процес передачі досвіду, накопиченого людством від покоління до покоління, коли використовується потенціал спеціально створених державою інституцій (сім'я, навчальні заклади, мережа позашкільних виховних установ, дитячі та молодіжні організації тощо), а також тих установ, де виховання не виконує провідну функцію (армія, виробництво, громадські об'єднання, ЗМІ тощо) з метою підготовки людини до життя і праці в суспільстві. Тобто, соціальне виховання це сукупність впливів на людину, її внутрішній світ і поведінку, застосованих з метою соціалізації, соціальної адаптації, інтеріоризації культурних надбань цивілізації, входження до спільного і гармонійного співіснування у середовищі собі подібних.

Існує цілий ряд концепцій, які пояснюють походження виховання, а саме: еволюційно-біологічна (виховання успадковане людиною із тваринного світу); психологічна (несвідоме прагнення дітей наслідувати дії старших); релігійна (Бог наділив людину даром виховувати); трудова (люди змушені передавати

наступним поколінням знання про знаряддя праці та способи їх застосування); соціокультурна (накопичений соціальний досвід мусить бути інтеріоризований зростаючою особистістю). Більшість дослідників сходяться на тому, що виховання невіддільне від людського суспільства і притаманне йому з моменту виникнення. Виховання постало з потреби людини у передачі наступним поколінням нагромадженого виробничого, соціального і духовного досвіду.

Процеси соціалізації підростаючих поколінь у первісних народів мають загальні риси, що дозволяє говорити про систему навчання й виховання в первісну епоху, як історично сформований архаїчний тип освіти. Для якогось характерний суспільний характер виховання в докласовому суспільстві. Воно здійснювалося в процесі повсякденного суспільного (насамперед виробничого) життя: всі без виключення дорослі виконували педагогічні функції по відношенню до всіх неповнолітніх, а не тільки до своїх дітей, виховні функції батьків й інших членів громади тісно перепліталися; фізичні покарання були відсутні, дорослі шанобливо ставилися до особистості дитини й враховували її бажання. Спосіб навчання був практично-діяльним, словесні методи виховання й передачі інформації мали другорядне значення. Усі необхідні знання, уміння, навички діти отримували у процесі життєдіяльності.

Важливе значення у вихованні первісної людини мали обряд ініціації (посвячення у дорослі члени суспільства), а також поява піктографічного письма (накопичення і передача інформації, досвіду) і перші релігійні вірування (анімізм, тотемізм, фетишизм, магія).

## **Тема 2. Досвід соціального виховання цивілізацій Стародавнього Сходу**

Головними суб'єктами виховання в стародавніх державах Сходу були родина, храми й держава. Родина однак не була в змозі дати дітям потрібну освітню підготовку – навчити писати, читати, рахувати. Виховання цивілізацій Стародавнього Сходу формувалось у рамках жорстких соціальних регулятивів, обов'язків і особистої залежності. Ідея людської індивідуальності була розвинена недостатньо. Особистість розчинялася в сім'ї, касті, соціальній страті, суспільстві. Цим зумовлюється і домінування жорстких форми і методів виховання. Завершився дописемний період історії, коли мова і піктографічне письмо, як найважливіші способи передачі інформації (орієнтовно з III тисячоліття до н. е.), стали поступово доповнюватися писемністю – клинописною та ієрогліфічною.

Розвиток ремесел, торгівлі, ускладнення характеру праці, зростання міського населення сприяли деякому збільшенню кола людей, яким було доступно шкільне навчання і виховання. Однак абсолютна більшість населення, як і раніше, обходилося сімейним вихованням і навчанням.

Найдавнішим населенням Межиріччя (Месопотамії) було плем'я шумерів. За 4 тисячі років до нової ери в межиріччі Тигра і Євфрату виникли міста-держави – Шумер і Акад, які існували до початку нової ери, а також стародавні держави, такі як Вавилон і Ассирія. У Межиріччі була створена своєрідна писемність (клинопис), виникли різноманітні мистецтва. Перші

навчальні заклади, в яких готували писарів, називали Будинками табличок (шумерська назва – едубби), що походить від назви табличок на глині, на яких здійснювалося клинописання. В едуббах готували державних чиновників і писарів. При перших навчальних закладах (едуббах) у шумерів створювались великі книгосховища і бібліотеки, наприклад, Ніппурська бібліотека у II тисячолітті до н. е. і Ніневійська бібліотека у I тисячолітті до н. е. В едуббах навчались тільки діти знатних чиновників і багатих рабовласників. У цю епоху значний вплив на соціальне виховання здійснили закони царя Хаммурапі (від імені вавилонського царя Хаммурапі, 1750 р. до н. е.) відзначено, що батько повинен відповідати за підготовку сина до життя і навчання його своєму ремеслу. Найважливішим методом виховання в сім'ї і школі вважався приклад старших. Провідна роль у вихованні в цей час належала сім'ї.

У Стародавньому Єгипті також важливу роль відіграло сімейне виховання. Єгиптяни багато уваги приділяли турботі про дітей, тому що, за їхніми віруваннями, саме діти могли дати батькам нове життя після здійснення похоронного обряду. Важливим у вихованні було дотримання норм поведінки, кожним єгиптянином. Абсолютний і беззастережний авторитет батька й наставника був освячений у Стародавньому Єгипті багатовіковими традиціями. Тісно пов'язаний з цим і звичай передавати професію в спадщину – від батька до сина. Загалом, до III тисячоліття до н. е. у Єгипті сформувався певний інститут «сімейної школи»: чиновник, воїн або жрець готували свого сина до професії, якій той повинен був присвятити себе в майбутньому. Державні школи в Стародавньому Єгипті існували при палацах царів і вельмож, згодом – при храмах, а в Новому царстві – при великих державних установах. Мета виховання і школи тієї доби – формування людини, яка коротко й чітко висловлює свої думки, уміє терпіти негаразди й тримати удари долі. Важливу роль у соціальному вихованні Єгипту відіграло виникнення писемності, з'явилися матеріали для письма – папірус.

На зорі індійського соціального виховання провідною ідеологією і моральною основою виховання був Брахманізм, що ґрунтувався на визнанні фатальної неминучості кастового розшарування суспільства, освяченого Богом. Існував поділ людей на брахманів (жерців), кшатріїв (воїнів), вайші (хліборобів, ремісників) і шудри (слуг). Перші три касты проголошувалися вищими, їхні діти при досягненні юнацького віку проходили свій обряд посвячення (другого народження), що давало їм право навчатися далі, осягати суть священних гімнів, створення яких датується ще XI ст. до н. е.

Сутність життя, з погляду брахманізму, полягала в тому, щоб відректися від земного життя, пізнати вищу силу й набути безсмертя у «вищому світі»; людина мала прагнути пізнати себе.

Кастова система побудови суспільства впродовж багатьох століть обумовлювала обмеження доступу до освіти широких верств населення. Навіть серед трьох вищих каст провідне становище займала каста брахманів. Саме їхні діти готувалися стати священнослужителями, які повинні були виконувати й головні виховні функції. Для кшатріїв і вайші вивчення Вед не мало такого

значення, як для брахманів, які готувалися до містичного трактування ведичних текстів і їхнього роз'яснення всім віруючим. У школах при індуїстських храмах, крім санскриту, стали навчати читання й письму місцевими мовами, а при брахманських храмах стала утворюватися двоступенева система освіти: початкові школи («толь») і школи повної освіти («аграхар»). Останні були співтовариствами вчених і їх учнів.

Починаючи з VI ст. до н. е. і до VIII ст. н. е. панівною в Індії була ідеологія буддизму. Засновником буддизму став Сидхартхі Гаутама Шикьямуні, або Будда (Просвітлений), який пізнав Чотири благородні істини (страждання, пристрасть, звільнення від пристрастей, моральність і зосередження на добродійності – досягнення нірвани). Буддійська система освіти у порівнянні з брахманською була більш демократичною і не орієнтувалася на кастові відмінності. Вона відкривала доступ до освіти всім дітям незалежно від касті й статі. Діти навчалися протягом 10-12 років під керівництвом буддійських ченців. Тут від учнів вимагалася беззаперечна слухняність, а якщо той порушував дисципліну, його відраховували зі школи.

Основою соціального виховання у древньому Китаї було сімейне виховання і дотримання традицій. Важливу роль у передачі досвіду від старших до молодших відігравав батько. У школах навчалися лише діти вільних і заможних людей. До того часу вже існувала ієрогліфічна писемність, якою володіли жерці. У II столітті до нової ери китайці винайшли папір, який став незамінним матеріалом для зберігання інформації.

Значний вплив на розвиток виховання, освіти й педагогічної думки в Стародавньому Китаї мав Конфуцій (551-479 рр. до н. е.). Основою його педагогічних ідей слугувало трактування ним питань етики й управління державою. Лейтмотивом вчення філософа була теза про правильне виховання, як неодмінну умову процвітання держави. Конфуціанську систему виховання й освіти розвивали Менци (бл. 372-289 рр. до н. е.) і Сюньцзи (бл. 313 - бл. 238 рр. до н. е.). Менци висунув ідею про добру природу людини і тому визначав мету виховання у формуванні добрих людей, які повинні володіти високими моральними якостями. Сюньцзи, навпаки, висунув ідею про злу природу людини і тому завдання виховання вбачав у подоланні цієї злої першооснови.

Філософія даосизму теж мала значний вплив на соціальне виховання. Його засновником був Лао-цзи. Даосизм вчив, що жити потрібно згідно із правилами Дао (Абсолют). Даосизм робив акцент на необхідності життя людини в гармонії з природою.

### **Тема 3. Соціальне виховання і педагогічна думка в античному світі (Стародавня Греція)**

Часові межі античного світу охоплюють період від III тисячоліття до н. е., коли в басейні Егейського моря, на островах і материку, лише зароджувалася стародавня грецька культура. Цей період продовжився до V ст. н. е., коли греко-римський світ був знищений під натиском варварської агресії. Умовно античний світ, стосовно Стародавньої Греції, можна поділити на кілька

періодів: кріто-мікенський (III-II тисячоліття до р. Хр.), коли сформувався особливий тип культури, багато у чому схожий із культурами Стародавнього Сходу (Межиріччя), зародилась писемність, якою володіли жерці, служителі царських палаців, багаті містяни; період архаїчної Греції (X-VIII століття до р. Хр.), виховання й навчання молоді в цей період відображено в поемах «Іліада» й «Одіссея» (Гомер), «Труди і дні» (Гесіод) звідси впливає мета і зміст виховання людини, яка має досягнути слави, перевершити в доблесті свого батька; герої Гомера виховувалися домашніми вчителями; вони володіли яскравою й образною мовою, знали міфи, діяння богів і предків, історію свого роду, співали і грали на музичних інструментах, читали письмові послання, не цуралися ручної праці, їх життя – постійне суперництво, прагнення виявитися першим, досягти досконалості й успіху. Герої відображали ідеали й розуміння виховання нової аристократії, яка покликана до виконання різноманітних соціальних ролей – воїна, атлета, співака, моряка тощо; у Гесіода провідним мотивом поеми є думка про трудову діяльність як найважливішу умову життя людини; період розквіту класичної Греції (VIII –IV ст.. до р. Хр.), коли розвивалися міста-поліси, а освіта і виховання посідали провідне місце в суспільстві, виникли два різних за змістом і формою зразки організації виховання в стародавньому світі: спартанська (VIII-IV ст. до н. е.) і афінська (VII-V ст. до н.е.) системи. Головні характерні особливості щодо соціального виховання у цих системах в узагальненій формі подаються у таблиці.

**Таблиця. Порівняння афінської та спартанської системи виховання**

<b>Особливості</b>	<b>Спартанська</b>	<b>Афінська</b>
Провідний суб'єкт соціалізації	Держава	Родина
Спрямованість	Фізичний розвиток	Єдність фізичного і духовного
Формування особистості	Пригнічувала особистість	Культивувала індивідуальність
Стиль управління вихованням	Авторитарний	Демократичний
Гендерна рівність	Майже однакове виховання	Виховання здебільшого хлопчиків
Провідний метод виховання	Фізичні покарання	Бесіда

У період розвитку класичної Греції з'являються оригінальні ідеї щодо соціального виховання, авторами яких стають знамениті мислителі, філософи, учені: Піфагор, Геракліт, Демокрит, Ісократ, Сократ, Платон, Аристотель та інші. У морально-етичних вченнях вище згаданих мудреців знаходимо ідеї поєднання навчання і виховання, необхідності формування таких важливих рис,

як добродієність, патріотизм, чесність, любов до істини тощо. Вищезазначеними мислителями обґрунтовується необхідність врахування вікових особливостей у вихованні, пропагуються математичні знання (Піфагор), ідея необхідності пізнання логосу, або усього суцього, опори у вихованні не тільки на чуття, а й на мислення (Геракліт), виховувати не примусом, а взивати до відповідальності людини, багатознання не навчає мудрості (Демокрит), виховання важливіше за закон (Ісократ), метод пошуку істини – майєвтика (Сократ), гармонії тіла і душі, природу якої (розумну, шалену, чуттєву) необхідно враховувати у вихованні, виховувати молодь на високих знаннях і посилених вправах. Виховання – завдання держави (Платон), інтелектуальна праця – засіб виховання благородної людини, трьом сторонам душі (рослинна тваринна і розумова) відповідає три напрями виховання – фізичне, моральне і розумове (Аристотель).

Еллінізм – це період в історії, який розпочався із завоювань Олександра Македонського (кін III ст. до Р. Хр.) і тривав до 30-х рр. першого століття. У цей час грецька культура змішується з культурою східних цивілізацій Північної Африки, Східного Середземномор'я, Малої та Середньої Азії, Північного Причорномор'я. У цей період система грецької освіти поширюється на Середземномор'я, Близький Схід, Закавказзя, Причорномор'я, Середню Азію й навіть Індію. У Греції в цю епоху також відбулися важливі зміни у сфері освіти і виховання. Зміна відбувалася і на шляху до ідеалу виховання: якщо в класичній Греції це була героїчна особистість, то в епоху еллінізму – самотійна, незалежна й сильна особистість мудреця. Основними формами виховання у той час були державні школи (місце змістовного проведення дозвілля) на чолі із керівниками – схолярам. Будувались і відкривались гімнасії (школа, де загальноосвітній курс поєднувався з інтенсивним курсом фізичної підготовки) і палестри (приватна гімнастична школа, де забезпечувався фізичний розвиток). У добу Еллінізму з'явилися філософські школи стоїків, епікурейців (вершина тогочасної освіти). Виникли могутні центри освіти (Александрія), де концентрувався інтелект тогочасного світу, створювались бібліотеки, музеуми (де зберігались рідкісні книги, мистецькі вироби, інші раритети). Усе це вивело виховання на якісно новий рівень.

#### **Тема 4. Соціальне виховання в античному світі (Стародавній Рим)**

Римська система виховання існувала до VI ст. н. е. У Стародавньому Римі існувала змішана греко-римська культура, багато освічених римлян володіли грецькою мовою. На ранніх етапах розвитку Римської республіки рід і сім'я відігравали провідну роль у вихованні. Навчання передбачало суто практичну мету – підготувати дитину до суспільної, військової і господарської діяльності в тих її формах, які були обумовлені соціальним становищем сім'ї. Навчання було підпорядковане важливому виховному завданню – підготовці римського громадянина, здатного пожертвувати всім заради свого роду і своєї держави, хороброго воїна, який з презирством ставиться до всього іноземного, найперше – до рабів, а також консервативного політика, скупого й жорстокого

землевласника. Організованими формами соціального виховання в Римі були тривіальні школи – приватні навчальні заклади (тривіальний від латинського *trivialis*, буквально – «той, що знаходиться на перехресті трьох доріг», «вуличний»). В епоху імперії все більше початкових шкіл створювалися і фінансувалися місцевими органами влади. Виникали граматичні школи – навчальні заклади підвищеного типу. Для молоді з аристократичних сімей відкривали, як і в Греції, риторські школи, де учні навчалися складати промови на запропоновану тему і виголошували їх. Для дітей римської знаті створювалися своєрідні виховні центри – колегії для юнацтва. Вперше їх заснував імператор Августом (27 р. до н. е. – 14 р. до н. е.) у Римі для молоді патриціанських родів з метою формування правлячої еліти.

Римський письменник і вчений Варрон (116 – 27 рр. до н. е.) виділив дев'ять обов'язкових предметів: граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію, музику, медицину й архітектуру, які лягли в основу змісту освіти. Згодом ці науки, за виключенням архітектури і медицини, назвали «Сім вільних мистецтв» – буквально науки, що викладались дітям вільних громадян. Військову підготовку молодь проходила у військових частинах – легіонах. У римський період античності розвивалися лудоси – школи для виховання гладіаторів (гладіаторів – від лат. «*gladius*» – меч), що брали участь у видовищних, але смертельних боях на потіху римлянам.

Ідеї соціального виховання у добу римської античності несуть на собі відбиток елліністичної традиції (грецька культура змішана з культурами держав сходу). Мислителями римської античності наголошувалось на необхідності відходити від традицій домашнього виховання (Катон Старший); пропагувався як ідеал наставника – досконалий ритор, художник слова і громадський діяч (Ціцерон). Античні філософи акцентували увагу на заняттях філософією, бо вона вчить давати правильні моральні оцінки усьому суццюму, дотримуватись норм, яких, у першу чергу, повинен дотримуватись вихователь, подаючи відповідний приклад підростаючому поколінню (Сенека); зауважували на врахуванні індивідуальних особливостей дітей і молоді, вихованні їх у колективі (спілкування з товаришами), заперечувались тілесні покарання, вважалося, що саме державна школа, а не сім'я має турбуватись про зміст і форми виховання ритора (Квінтіліан) тощо.

До часу занепаду Римської імперії складається традиція принципово нового – християнського виховання. Для неї були характерні: особлива увага до особистості людини, її душі; пріоритет віри над знаннями, наукою; виховання з допомогою вивчення текстів Святого Письма; нерозривний зв'язок освіти з моральним вихованням; усвідомлення виховної ролі праці і важливості її організації з ранніх років. Християнська традиція виховання сприяла становленню християнсько-педагогічної думки. Серед її яскравих представників Климент Олександрійський, Тертуліан, Оріген. Отцями Східної Церкви, які залишили помітний слід у вихованні на засадах християнських цінностей, були: В. Великий, Г. Богослов, І. Золотоуст. Духовними практиками і порадами стосовно морального вдосконалення відзначався А. Блаженний.

## **Тема 5. Соціальне виховання в епоху Середньовіччя у країнах Сходу**

Для епохи Середньовіччя є характерним феодальний устрій і панівне становище католицизму в усіх сферах життя. Людина у цю епоху сприймалась як представник певної стійкої соціальної групи, що має юридичний статус, повинна дотримуватись відповідних правил поведінки, моральних норм, користуючись певними правами і привілеями. Виховання в середньовічному суспільстві обмежувалось становими регламентаціями та не виходило за рамки репродуктивних форм і методів. Релігійність, покірність, шанування влади і станової ієрархії – характерні риси поглядів щодо виховання середньовічного Сходу. Основними рисами ідеально вихованої людини були: скромність, щедрість, мужність, покора. Таке християнське виховання можна було отримати лише у віруючій сім'ї. Середньовічне виховання зазнало впливу ісламу, буддизму, конфуціанства. У цих поглядах головною ідеєю було заохочення до освіченості і високої духовності.

У 395 р. Римська імперія розпалася на Західну і Східну (Візантійську). Візантійська імперія, проіснувавши більше тисячі років, – занепала у 1453 р. під ударами турецьких завойовників. Візантія – пряма спадкоємиця елліно-римської культури й освіченості. На перших порах у Візантії школи античного типу закривалися. Особливістю візантійської культури і педагогічної думки було їх формування на різномірній етнічній основі: греко-римлян та інших народів Середземномор'я, Закавказзя, Малої Азії, Криму, Балкан та ін. Культура і виховання у Візантійській імперії, перш за все, були грекомовними. Педагогічна думка Візантії одночасно випливала із античної та християнської традицій. Освіченість вважалась найбільшою з чеснот. У Візантії не було монополії церкви на освіту.

В історії освіти і педагогічної думки Візантії виділяють кілька етапів. На першому етапі (IV – IX ст.) проявляється вплив ідеології раннього християнства і традицій античної освіченості. На другому етапі (IX – XII ст.) відбувається підйом освіти. Цей розвиток пов'язаний з діяльністю Костянтина VII Багрянородного (913 – 959): були відкриті нові навчальні заклади і з'явилась значна кількість праць енциклопедичного змісту. Костянтин заохочував діяльність вчених з організації освіти. На третьому етапі (XIII – XV ст.) просвітництво і педагогічна думка опинилися в глибокій кризі.

Виховання середньовічної Візантії, позначене неоплатонічними філософськими вченнями, спрямовувалось на пізнання власної душі, самовдосконалення шляхом «божественного осяяння» і «екстазу», концентрації уваги та інтенсивних молитвах. Яскравими представниками середньовічної візантійської богословської думки були: Авва Дорофей (світська освіченість є шляхом пізнання божественної істини); Максим Сповідник (виховання – це створення гармонійного поєднання між земним і небесним існуванням); Іоан Дамаскін (мета виховання – розвиток універсальної енциклопедичної освіченості); патріарх Фотій (виховання повинно допомогти людині засвоїти моральну норму); Симеон Богослов (справжнє виховання можливе тільки в монастирі); Михайло Псел (виховання є симбіозом освоєння світських знань,

що не суперечать догматам церкви, і релігійне навчання); Георгій Пліфон (мета виховання – досягнення досконалості: моральне виховання, подолання зла).

У XIV – XV ст. у Візантії зародився і розповсюдився різко клерикальний напрям виховання (ісихасти). У цей час там була створена система освіти (енкіклікос пайдеусіс), що складалася з трьох ступенів: елементарної (школи грамоти), середньої (граматичні школи) і вищої (працювали в столиці). Вчителі цих шкіл (дидаскалі) – отримували гроші за навчання дітей від їх батьків. У будинках заможних й іменитих візантійців існували гуртки-салони – своєрідні домашні академії. Існували також монастирські вищі школи (вивчали переважно Біблію).

Розвиток думки про виховання у великому регіоні (Іран, частина Середньої Азії, Сирія, Єгипет і Північна Африка), завойованому в VII-VIII ст. арабами, позначений впливом ісламської традиції. Духовні цінності, зазначені в Корані, визначали релігійні та моральні принципи виховання. В ісламському світі виховання мало певний вплив античної і християнсько-візантійської традицій. Арабо-мусульманські вчені піддали глибокому вивченню філософсько-педагогічну спадщину античності. Висувалися ідеї гуманного, гармонійного розвитку особистості. Мислителі Сходу намагалися проникнути в суть природи людини, врахувати соціальні та біологічні детермінанти виховання. Особливе значення надавалося соціальній сутності людини. Головною метою виховання було насамперед прагнення людини виробити високі духовні та моральні якості. Серед провідних мислителів арабо-ісламського світу варто виділити: Ісхак Кінді (треба плекати не мусульманський фанатизм, а зрілий інтелект); Аль Фарабі (виховання – це залучення людини до добрих справ за допомогою як «м'яких», так і «жорстких» методів); Аль Біруні (наочність і системність у вихованні, необхідність розвитку пізнавальних інтересів; мета виховання – моральне очищення від нелюдських звичаїв, фанатизму, безрозсудності, прагнення до панування); Ібн Сина (обґрунтував ідею про необхідність виховання засобами поетичного слова, підкреслив взаємозв'язок морального, психічного і фізичного здоров'я); Аль-Газалі (моральне начало людини має формуватись під впливом самовиховання і наслідування поведінки мудрого); Абдуррахман ібн Халдун (впорядкувати свої відносини в межах суспільства людині дозволяє розум, який формується за допомогою спостережень, узагальнень і досвіду – «того, чому вчить час»); Мухаммед ібн Сух-нун (радив учителям уникати гарячковості, відмовитись від фізичних покарань).

Важливо, що за східними уявленнями навчання і виховання вважались нерозривно пов'язаними (без виховання знання – вогонь без дров; без знання вихованість – як душа без тіла).

У середньовічному ісламському світі була двоступенева система освіти: кітаб (елементарні знання); фікх і калам, будинки мудрості (мусульманське право-шаріат, теологія). В XI-XII ст., з'явилися нові приватні навчальні заклади – медресе, що існували на кошти багатих меценатів (Нізамейя, Багдад).

Хлопчиків з підкорених народів направляли до військових закладів, де вони ставали яничарами.

Виховання і освіта в Середньовічній Індії були особистою справою сім'ї, куди не втручалася держава. На процес родинного виховання великий вплив мали брахманізм і буддизм, а також іслам. Система мусульманської освіти в Середньовічній Індії була схожа з тією, що існувала в усьому ісламському світі, але мала свої особливості. Оригінальні ідеї з проблем виховання висловлював імператор з династії Великих Моголів Акбар (1542-1605) і його найближчий соратник Абул Фазл Алламї, які мету своєї діяльності бачили у «поліпшенні» людства. Вони виступали проти грубого деспотизму в родині, релігійного фанатизму і кастового розшарування суспільства. Виховання і зміст шкільного навчання у Середньовічній Індії поступово ставали наближеними до життя, доступними для засвоєння, зберігаючи при цьому традиційний національний характер.

У китайській середньовічній традиції (I тис. до н.е. і аж до XIX ст. н.е.) створена централізована система освіти із урядових шкіл (Гуань Сюе) і приватних шкіл (Си Сюе). Уся освіта Китаю мала відбиток пануючої релігії – конфуціанства. Акцентувалась увага на підсиленні принципу підкорення волі особистості суспільним законам і нормам моралі.

## **Тема 6. Соціальне виховання у західноєвропейських країнах в епоху Середньовіччя, Відродження і Реформації**

В історії Центральної, Західної і Південної Європи в V-XVI ст. почався новий період, умовно названий Середньовіччям, для якого було характерним безроздільне панування феодальних суспільних відносин. Епоха феодалізму успадкувала від Римської імперії християнську релігію, з її західною гілкою, відомою з 1054 р. під назвою католицизм. Проблему про необхідність розробки програми церковного навчання виокремив філософ і богослов пізньої античності Аврелій Августин Блаженний (354 – 430), який був прихильником ідеї, що передбачала орієнтацію на достовірне знання, високо цінував грамотність, вивчення мови, історії, математичних наук. У середньовічній Західній Європі склались такі основні типи виховання: церковне, рицарське, бюргерське, практичне і виховання для жінок. На початку VII ст. на території Ірландії і Британії завдяки активності монахів з'явилися перші церковні школи («внутрішні» – для служителів культу і «зовнішні» – для мирян). Церковні школи, у залежності від місця, в якому вони створювались, поділялись на монастирські, кафедральні, приходські. У цей час головним способом навчання було багаторазове повторення і заучування напам'ять, катехізисний метод оволодіння знаннями, коли навчальний матеріал подавався у вигляді запитань та чітких відповідей на них. Змістом освіти було «сім вільних мистецтв». Основною книгою для навчання грамоті слугував Псалтир (вивчали напам'ять молитви і псалми). У цей час в церковних школах з'явилися спеціально розроблені для шкіл навчальні посібники Присціана і Доната – з граматики,

Марціана Капелли, Беди і Алкуїна – з риторики, Боеція – з логіки, арифметики і музики та ін.

Схоластика, мета якої примирити віру і розум, релігію і науку, була визначальною у всьому навчанні. Наука – служниця релігії. Схоластика виробила новий тип інтелектуальної культури, орієнтований на формальну логіку Аристотеля й абстрактне богослов'я. У цей час учителі й учні об'єдналися в корпорації, що дістали назву університетів, поява яких була ознакою зростаючої спеціалізації і диференціації в середині середньовічної освіти. Перші університети створені у Болоньї (1089), Оксфорді (1168), Парижі (1200), Кембриджі (1209), Празі (1348), Кракові (1364) та в інших містах.

У добу Відродження були розвінчані зміст і система соціального виховання, що утворились у середні віки та були пронизані релігійним аскетизмом, відмовою від античної культурної спадщини як такої, що пропагує гріховне. У результаті зародження капіталістичного способу виробництва, розвитку мануфактури і торгівлі, росту міст, виникнення нового класу молодії буржуазії, почала складатися і нова буржуазна ідеологія та культура.

У цей час у світогляді людей відбувся революційний переворот, який пов'язаний із відкриттями Коперника, Галілея, Кеплера, Великими географічними відкриттями. Середньовічний аскетизм було замінено на гуманізм, який протиставив теології світську науку, висунувши на перший план ідеал життєрадісної, сильної духом і тілом людини.

Педагоги епохи Відродження проявляли турботу про фізичний розвиток дітей та їх здоров'я, розробляли методику фізичного виховання, акцентуючи увагу на грі. Чільне місце відводилось розумовому, естетичному вихованню. Однак провідне місце у вихованні більшість гуманістів відводили моральному вдосконаленню, без чого знання не мали великої вартості. Найважливішими засобами морального виховання вони вважали релігію і особистий приклад вихователя.

По-новому розуміючи мету і завдання виховання, гуманісти (Е. Роттердамський «Похвала глупоті»; Ф. Рабле «Гаргантюа і Пантагрюель», М. Монтень «Досліди») вимагали й іншого підходу до дитини, акцентували увагу на необхідності враховувати особливості дитячого віку, індивідуалізувати виховання і навчання. Виступаючи на захист права дітей, гуманісти протестували проти тілесних покарань, засуджували сувору шкільну дисципліну та усю схоластичну систему виховання.

У XV-XVI ст. у Західній і Центральній Європі розгорнувся широкий суспільний рух Реформації, спрямований на боротьбу з римо-католицькою церквою. Представники реформації Ян Гус (Чехія), Мартін Лютер і Томас Мюнцер (Німеччина), Жан Кальвін (Франція, Швейцарія), Уїлям Тіндел (Англія) поклали початок новій різновидності християнства – протестантизму – загальна назва ряду течій у християнській релігії, що заперечував верховенство влади папи римського, відпущення гріхів за плату (індульгенція), спрощував церковні обряди, виступав проти пишності і убранства храмів, визнавав єдиним джерелом віри Святе Письмо, усував посередників між людиною і Богом

(церковну організацію і священників), проводив богослужіння рідною мовою (раніше по-латині), сприяв перекладенню Біблії національними мовами, заперечував провіденціалізм (наперед визначеність усього), пропагував ідею успішності і багатства, як вияву доброго ставлення Бога до людини. Протестантські общини створювали свої школи. На противагу їм церква застосовувала контрреформаційні заходи і створила спеціальні заклади (езуїтські колегії і семінарії), де виховувались спритні, кмітливі, винахідливі і безпринципні, сильні тілом і духом оборонці церковного вчення.

Вільнодумні ідеї епохи Відродження із запереченням примату церкви і релігії знаходять своє оригінальне вираження у вченнях соціалістів-утопістів англійця Томаса Мора («Утопія») та італійця Томазо Кампанелли («Місто Сонця»). Вони моделювали соціальне виховання у площину ідеального суспільного ладу, де не існує приватної власності, функціонує система громадської організації виробництва і розподілу благ. На думку утопістів, сама держава має піклуватись про виховання дітей. Освіта є обов'язковою для всіх, навчання має здійснюватись рідною мовою. В ідеальній державі землеробство теоретично вивчалось у школі, а практично на полях. Відбувався відбір кращих учнів для занять наукою. Вчені звільнялись від фізичної праці. Проте учні, яких відібрали для заняття науками, якщо вони виявляли слабкі здібності, змушені були повернутись до землеробства і ремесел. У вченнях соціалістів-утопістів, які були прихильниками сенсуалізму, велике значення відводиться різним органам чуттів під час навчання, тому важливе значення у розумовому і моральному вихованні мали наочність та метод прикладу.

### **Тема 7. Розвиток соціального виховання в Новий час (XVI – XVIII ст.)**

У XVI -XVIII ст. педагогіка і школа в Західній Європі і Північній Америці розвивалися в економічних і соціальних умовах, переломних для людства. У надрах феодалізму прискорилося формування нових суспільних і духовних цінностей, рішуче переглядалася концепція відносин людини і світу. Найбільш помітна роль у критиці станової школи, розробці прогресивних педагогічних ідей належала представникам епохи пізнього Відродження і у XVIII ст. руху Просвітництва. На виховання і освіту вплинули демократизаційні процеси, що супроводжувались демонтажем старої феодальної системи, у лоні якої зароджувались капіталістичні відносини нового економічного типу. У Західній Європі відбулись Нідерландська революція (1566 – 1609), Англійська революція (1640 – 1660), Французька революція (1789 – 1794). Усе це позначилось на духовній сфері, освіті і соціальному вихованні, де поступово відбувається перехід від богословсько-релігійної до світської парадигми.

На зорі Нового часу не можна обійти увагою видатних мислителів, педагогів Френсіса Бекона, Вольфгана Ратке, Рене Декарта.

Френсіс Бекон був емпіристом (досвід отриманий з допомогою органів чуттів), розробив новий антисхоластичний метод наукового пізнання – індукцію (від конкретного до загального). Метою пізнання вважав вивчення

природи з допомогою експерименту. Отримані знання, вважав Ф. Бекон, треба очистити від «ідолів» (роду, печери, ринку, театру). Навчання і виховання повинні бути природовідповідними, бо людина частина природи.

Вольфган Ратке відстоював природовідповідність навчання, яке трактував як дедуктивний рух від простого і відомого до складного і непізнаного. Ратке увів до наукового обігу поняття «дидактика» – наука про навчання.

Рене Декарт вважав, що людина – мисляча, духовна субстанція, похідна від Бога, а звідси випливає, що у вихованні потрібно приділяти увагу розвитку мислення (*Cogito, ergo sum* – мислю, отже, існую). Провідним методом пізнання, на думку вченого, є дедукція (від загального до конкретного).

Серед педагогів Нового часу особливе місце посідає чех Ян Амос Коменський – філософ-гуманіст, громадський діяч, вчений, який посів чільне місце в боротьбі проти відживаючих середньовічних норм в науці і культурі, у вихованні та освіті. Учений базував свою систему виховання на сенсуалізмі (усі знання здобуваються з чуттєвого досвіду). Мета виховання, на думку Я. Коменського, зводиться до підготовки людини до життя на небі і добродесного життя на землі і передбачає три етапи: оволодіння мудрістю (розумове виховання), добродесністю (моральне виховання), благочестям (релігійне виховання).

Навчання, на думку Я. Коменського, має бути природовідповідним. Він вважав, що характерному віковому періоду (дитинство, отрочество, юність, зрілість) відповідає материнська школа, школа рідної мови, латинська школа, академія. Для тих, хто хоче продовжувати навчання, корисними будуть подорожі. Я. Коменський увійшов і історію як батько дидактики, автор класно-урочної системи навчання, виступав за енциклопедичність, посиленість і доцільність змісту освіти, єдність і наступність шкіл усіх типів, пропонував концентричний спосіб викладу навчального матеріалу, обґрунтував основні принципи навчання (наочності, свідомості, міцності, послідовності та систематичності, посиленості, емоційності), сформулював «золоте правило дидактики» (у процесі засвоєння знань залучати усі органи чуття), вважав, що освіта не можлива без виховання, а школа – без дисципліни. Відносив професію педагога до найпочеснішої під сонцем.

Чільне місце серед мислителів Нового часу посідає англійський філософ, психолог, педагог Джон Локк, який відкидав вчення про вроджені ідеї, доводив, що у свідомості людей немає природжених ідей і уявлень, що людина – «чиста дошка» (*tabula rasa*), а уявлення і поняття виникають під впливом предметів зовнішнього світу за допомогою органів чуттів. Вважав, що шкільне виховання є втіленням вад суспільства, тому найкращим буде індивідуальне, домашнє виховання. Важливим засобом виховання є обмеження людини. Знання мають бути корисними і розвивати підприємливість, виховувати необхідно не вченого, а ділову людину (джентльмена) з хорошими, аристократичними манерами. На думку Дж. Локка, праця на свіжому повітрі сприяє зміцненню здоров'я, а ремесло завжди може знадобитися діловій людині, навчання якої має бути цікавим і захоплюючим

Найвагомішу роль у розробці нових соціально-педагогічних ідей належала представникам епохи пізнього Відродження і Просвітництва – рух інтелектуалів, який базувався на ідеях антиклерикалізму, антиабсолютизму, заперечував феодальні відносини, прагнув перебудови суспільства відповідно до принципів, продиктованих розумом, розробив і пропагував теорію природного права, соціального договору. У аспекті виховання, Просвітництво використовувало ідею едукатіонізму (формування особистості) і філантропізму (любов до людини). Підтвердженням цього можуть слугувати педагогічні погляди цілого ряду мислителів: Йогана Базедова, який був засновником філантропізму, автором «школи людинолюбства і добрих звичаїв», де навчання диференціював (учні академісти, педагогісти і фамулянти), а його головною метою була підготовка людини до суспільно-корисного і щасливого життя; Йоахім Генріх Кампе, який вважав, що суспільство мусить поважати і захищати право людини на свободу і надавати їй можливість для вільного розвитку; Франсуа Фенелон, який наголошував на важливості виховання жінок, як особистостей, що у майбутньому виконуватимуть важливу соціальну функцію – підготовку дитини до життя; Клод Анрі Гельвецій, який стверджував, що усі люди від народження є рівними, а політична система є визначальною основою виховання; вважав, що мета виховання полягає у розкритті серця дитини для гуманності, а розуму – для правди, наголошував, що деспотичний політичний режим породжує вади людей; був прихильником вчення про вирішальну роль середовища у формуванні особистості, вважав пристрасті людини головною рушійною силою суспільного розвитку; Франсуа Марі Аруе (Вольтер) – вважав, що розвиток людини залежить від виховання, прикладів, керівництва країни, під владу якого вона потрапляє, і обставин; був переконаний, що найнижчі прошарки суспільства не повинні отримувати освіту і виховання – їх обов'язком є обробіток землі; Дені Дідро – обґрунтував принципи загального, безкоштовного початкового навчання та безстанової освіти; Вільгельм Гумбольдт – виступав за створення єдиної системи навчання і виховання підростаючого покоління під керівництвом держави, яка має складатись із елементарної школи, гімназії та університету; вважав, що держава повинна слідкувати за дотриманням законності сімейного виховання та виховання взагалі.

Ж. Руссо у творі «Еміль, або про виховання» розвинув теорію природного, вільного виховання, у центрі якого – особистість дитини. Природне виховання полягає у необхідності здійснювати його відповідно до природних якостей самої дитини та її вікових особливостей. Головне завдання виховання – впливати на дитину, враховуючи її природній розвиток. З цього випливає принцип природовідповідності виховання, реалізація якого забезпечує вільний розвиток дитини, який відбувається завдяки самостійно накопиченому нею життєвому досвіду. Вільне виховання впливає з природного права кожної людини на свободу. Руссо виступав за недоторканість, автономність внутрішнього світу людини. Руссо пропонував замінити методи покарання і авторитарну педагогіку методами «природних наслідків» (суть яких полягала в

тому, що дитина сама повинна усвідомити результат своїх неправильних дій). Руссо розробив вікову періодизацію розвитку дитини і підібрав розраховані на певний вік дитини завдання, зміст і методи виховання. Він виокремив чотири вікові періоди (немовля – до 2 років) – розвиток моторики, оволодіння мовою; дитинство, або «сон розуму» (2-12 років) – чуттєве пізнання людиною світу; отрочество (12-15 років) – розумовий розвиток і трудове виховання; юність, або «період бурі і пристрасті» (15-18 років) – моральне і статеве виховання, треба навчити людину любити інших.

Руссо приділяв увагу вихованню жінки (цьому присвячена 5 частина твору «Еміль, або про виховання»), основна функція якої бути дружиною і матір'ю, вміти вести домашнє господарство, відчувати і творити красу (приклад Софії – майбутньої супутниці Еміля).

Мета соціального виховання, на думку Руссо, – формування людини, а не чиновника, солдата, судді чи вченого. Людину виховувати потрібно для активної суспільної діяльності. Принципи соціального виховання – гуманізм, природовідповідність, свобода розвитку, індивідуальний підхід. Напрями змісту соціального виховання: моральне, розумове, фізичне. Основні суб'єкти соціального виховання – природа, сім'я, наставник.

### **Тема 8. Розвиток соціально-педагогічних ідей в Новий час (кін. XVIII – XIX ст.)**

У XIX столітті завершується формування класичної педагогіки Нового часу. На еволюцію школи істотний вплив мали події світового і загальноєвропейського масштабу, а також соціальні процеси, що відбувались у кожній країні. Школа розвивалася в умовах поступального руху економіки, інтенсивного зростання промисловості, і тому створення нової системи освіти стало історично неминучим. У цьому був особливо зацікавлений клас промислової буржуазії, яка з другої половини XIX ст. посіла ключові політичні позиції. У зв'язку з цим, в добу Нового часу створено загальнонаціональні системи освіти, послабився вплив на школу з боку церкви. На вихованні позначились ідеї німецької класичної філософії. Зокрема, І. Кант зазначав, що у пізнанні важливу роль відіграють загальнозначимі апріорні форми, що упорядковують хаос відчуттів. Ідеї Бога, волі, безсмертя, які не можна довести теоретично, є однак постулатами «практичного розуму», необхідною передумовою моральності. Центральний принцип етики Канта – категоричний імператив (чини так, щоб твоя поведінка могла стати загальноприйнятим законом). І. Кант наголошував, що пізнання суб'єктивне, розумове пізнання світу неможливе, тому пізнаємо лише явища, а не «речі у собі». І. Кант вважав, що між «речами у собі» та «речами для нас» існує нездоланна межа.

Етико-педагогічні погляди Канта зводились до необхідності формування високого «морального почуття» – голосу совісті, «внутрішнього судді». І. Кант зазначав: є дві речі, що викликають найбільше захоплення і здивування – це зоряне небо над головою і моральний закон усередині людини. І. Кант вбачав необхідність виховання, як способу виведення дитини із тваринно-дикого

стану, її окультурення, доместифікацію у соціумі. На думку І. Канта, одна із найважчих проблем виховання полягала в поєднанні законного примусу зі здатністю користуватись своєю свободою.

Не менш важливими в історії педагогічної думки є погляди Йогана Фіхте (активність людини, яку виховують, є запорукою успіху її зростання, освіта має зосереджуватись на засвоєнні підростаючим поколінням національної культури); Фрідріха Шлейрмахера (виховання дозволяє уникнути конфлікту поколінь, забезпечити спадкоємність досвіду).

Особливе місце у філософії і частково соціальному вихованні належить Георгу Вільгельму Фрідріху Гегелю, який вважав, що людина стане тим, ким вона має бути, тільки завдяки вихованню, яке допомагає формувати духовну істоту. Гегель сформулював 3 закони діалектики (переходу кількісних змін у якісні, єдності і боротьби протилежності, заперечення – заперечення), які потрібно враховувати в процесі виховання особистості.

Представники позитивізму вважали, що єдиним джерелом істинного знання є досвід (Конт), критерієм результативності освіти є готовність людини жити громадськими інтересами (Мілль), пріоритетними у вихованні є природничі науки (Спенсер).

Акцент на індивідуалістичне цілепокладання у вихованні зроблено у філософії ірраціоналізму. Сьорен К'єркегор розмірковував про виховання незалежної, вольової людини з власними судженнями та моральною позицією. Артур Шопенгауер наполягав на вирішальному значенні внутрішніх факторів розвитку особистості. Фрідріх Ніцше піддав різкій критиці релігію, культуру і мораль свого часу, розробив вчення про надлюдину, яка нівелює соціальні і християнські цінності, перебуваючи у постійній боротьбі, вдосконалює себе.

Й. Песталоцці є одним із перших педагогів, що прагнув практично пов'язати навчання з продуктивною працею вихованців. Підготовку дитини до трудової діяльності він намагався реалізувати за допомогою передачі їй елементарних знань. Важливими для становлення людини вчений вважав вправи, що дозволяють дитині набути трудові навички. Песталоцці був прихильником принципу природовідповідності у вихованні і вважав, що воно має відбуватись у колективі, а моральне виховання повинно розпочинається вдома, коли мала дитина любить маму, а потім цю любов поступово переносить на членів своєї сім'ї, на оточуючих і, нарешті, – на все людство.

На пам'ятнику Песталоцці викарбувано: «Рятівник бідних в Нейгоффі. Народний проповідник у творі «Лінгард і Гертруда». Батько сиріт у Станці. Основоположник нової школи в Бургдорфі. В Івердоні – вихователь людства. Людина, християнин, громадянин. Все для інших, нічого для себе».

Фрідріх Фребель є творцем ідей і практики суспільного дошкільного виховання (автор терміну «дитячий сад» – порівнював дитину з рослиною, що розвивається у природному середовищі), яке базувалось на принципах природовідповідності, фізичних вправ з використанням гри і так званих «подарунків Фребеля» (м'ячі різного кольору, кульки на ниточках, кубики, дощечки тощо). Фребель започаткував підготовку вихователів дошкільних

закладів, так званих «дитячих садівниць». Важливим завданням, яке ставив Фребель перед школою виховательок, було вивчення психофізіологічних засад розвитку дитини, оволодіння засобами впливу на неї, методами керівництва розвитком дитини за допомогою правильного підбору дидактичного матеріалу.

Адольф Дістервег – видатний німецький педагог-демократ, один із найбільш відомих послідовників Песталоцці, якого називають «вчителем німецьких учителів» (він багато уваги приділяв підготовці вчителів, підвищенню їх кваліфікації). А. Дістервег головну мету виховання бачив у гармонійному розвитку всіх можливих задатків людини для «служіння істині, красі і добру». Це можна реалізувати, на думку А. Дістервега, дотримуючись принципів природовідповідності, культуровідповідності і самодіяльності. Учений запропонував і обґрунтував розвиваючий метод навчання, який передбачає активність учнів. Щоб знання учнів були ґрунтовними, А. Дістервег радив частіше повертатися до вже вивченого і його повторення. Навчання, на думку А. Дістервега має бути захоплюючим і цікавим. Це досягається за допомогою урізноманітнення пропонованих вправ, енергійного викладання, завдяки індивідуальному підходу, авторитету особистості самого вчителя. Важливу роль у вихованні А. Дістервег відводить особистості вчителя, висувачи до нього ряд вимог (досконале знання предмету; тверда воля і характер; здатність забезпечувати постійний рух дітей уперед; наявність громадянської мужності і власних переконань; перманентне самовдосконалення; наявність високих моральних принципів).

Основу теорії виховання Р. Оуена складала думка, що кожна людина є продуктом оточуючого її середовища, тому він виокремив зв'язок виховання з формами суспільного ладу і висунув вимогу до створення державної системи виховання, що буде раціональною, загальною і передбачатиме інтелектуальний розвиток людей, зайнятих фізичною працею. Р. Оуен вважав, що батьки не є гарними вихователями своїх дітей, тому діти повинні отримувати суспільне, колективне виховання.

На фабриці у Нью-Ланарку Р. Оуен створив своєрідну робітничу комуну, нове селище, де скорочується робочий день до 10,5 годин, значно підвищується заробітна платня, організовується робоче самоврядування, створюється комісія чистоти, з'являється фабрична крамниця, їдальня, приватний продаж алкоголю ліквідується, відкривається школа, майданчик для маленьких дітей, організовується дозвілля робітників, їх навчання. Поступово свідомість і поведінка дорослих людей змінюється, суспільна думка стає вирішальною в організації життя. Оздоровлюється сімейна атмосфера, викорінюються неосвічена нетерпимість і озлобленість на релігійному ґрунті, що веде до підвищення продуктивності виробництва. З огляду на це, Р. Оуен вважав недоліком капіталізму розрив між фізичною і розумовою працею, а також великими злом – приватну власність, буржуазні форми шлюбу, релігію. За своєю суттю, вчення Р. Оуена було утопічним.

## **Тема 9. Загальні тенденції розвитку соціального виховання у Новітній час (кінець XIX – XX ст.)**

Суспільні вимоги, що висувалися до освіти, постійно зростали, що обумовлювалось розвитком індустрії. Тогочасна освіта не давала відповіді на виклики часу, що і стало причиною активних пошуків учених в аспекті оптимізації системи виховання, розробки нових концепцій, теорій і підходів. Так виникла реформаторська педагогіка, або рух нового виховання. На межі століть ученими вдосконалювалась теорія «вільного виховання» (Еллен Кей, Марія Монтесоррі), яка передбачала створення педагогами умов, за яких кожна дитина може почувати себе вільною у повному розвитку своїх сил і здібностей, реалізації закладеного природою творчого потенціалу. Еллен Кей закликала громадськість до руху за єдину школу, спільне навчання хлопчиків і дівчаток, зв'язок школи із життям, за глибоку індивідуалізацію навчання, різноманітність форм і методів навчальної роботи, скорочення занять до мінімуму, запровадження 5-денного робочого тижня. Еллен Кей вважала, що велика таємниця виховання полягає в тому, щоб надати дитини «спокійно і повільно допомагати самій собі», пропагувати створення нового покоління освічених матерів, здатних уберегти своїх дітей від знеособлення.

Марія Монтесоррі у 1907 р. у передмісті Риму (Сан-Лоренцо) відкрила денний притулок для малюків – «Будинок дитини» («Casa dei Bambini»). Все у цій школі було зорієнтовано на те, щоб привчити дитину до самостійності, сприяти її різнобічному вдосконаленню, допомогти їй правильно організувати свою діяльність, реалізувати природні здібності. Не визнаючи класноурочної системи, М. Монтесоррі змінила інтер'єр приміщень, у яких навчалися діти. У дитячих кімнатах (класах) діти могли переставляти, відповідно до своїх потреб, легкі переносні столики, маленькі стільчики й крісла. Різновікові монтесоррі-групи об'єднували вихованців від двох з половиною до шести років. Кожен із них вчився працювати наодинці або разом з іншими. Особливості занять школи Монтесоррі відображають твердження: «Не шукайте парт – їх немає. Є килимове покриття – можеш лежати. Є низький столик – можеш стояти на колінах. Сидіти теж можеш – є стіл і стільці. Хочеш – стій, хочеш – ходи класом. Треба до туалету – йди. Хочеш перекусити – з'їж бутерброд. Здається, що це хаос, аж ніяк, це урок, який триває більше години».

Наприкінці XIX ст. Роберт Баден Пауел заснував скаутські організації, у членів яких формувались сила волі і почуття громадянськості.

Вільгельм-Август Лай вважав, що праця не навчальний предмет, а принцип викладання всіх навчальних дисциплін, і це сприяє вихованню. Головну роль педагог відводив дії, спрямованій на пристосування дитини до оточуючого середовища, у тому числі й соціального. Це пристосування дитини і було основним завданням «школи дії».

У Німеччині виникла теорія трудової школи, яку обґрунтував Георг Кершенштайнер. Він вважав, що трудова школа повинна стати такою освітньою установою, що готує дітей з народу до майбутньої трудової діяльності,

основною метою якої є вироблення в учнів елементарних трудових навичок, виховання дисципліни і формування громадянських якостей.

Наприкінці XIX – початку XX ст. виникали так звані «нові школи», що були приватними, платними заклади, створеними для дітей із заможних родин. У «нових школах» готували керівників для промисловості та політичних діячів. Представники «нової школи» обстоювали загальноосвітній характер початкового навчання й спеціалізований – у старших класах відповідно до здібностей та інтересів. Завдання морального виховання у «новій школі» вбачалось у розвитку сильної волі, уміння управляти своїми бажаннями, контролювати себе й передбачати майбутнє.

Діяльність нових шкіл відіграла неабияку роль у модернізації шкільництва. Зокрема, у них почали практично вирішувати проблеми диференціації та індивідуалізації навчання на основі врахування інтересів і природних властивостей кожної дитини, поваги до неї; застосовувати активні методи навчання, запроваджувати трудові методи у навчальний процес як засіб розвитку розумових та моральних якостей особистості; запроваджувати практику спільного навчання дітей, не розмежовуючи їх за гендерними ознаками.

Пауль Наторп, німецький філософ і педагог, є основоположником соціальної педагогіки. Він визнавав, що у суспільстві існують суперечності, причини яких криються не в соціально-економічних відносинах, а у свідомості самих людей. П. Наторп відстоював ідею побудови школи як трудового співтовариства учнів і вчителів, у якому індивідуальна свідомість кожної дитини формується в атмосфері, позбавленій суперництва і конкуренції, і передбачає узгодження індивідуальної свідомості з суспільними, моральними цінностями. П. Наторп підкреслював, що індивідуальна самосвідомість ефективно формується в атмосфері людських взаємин, тому виховання дитини неможливе без тісної взаємодії із суспільним, що породжує відповідний тип свідомості. П. Наторп вважав, що спільність існує в індивідові, а індивід у спільності. Він писав: «Наука про виховання програє у виконанні свого завдання, якщо не визнає за основне положення і не поставить в основу ту думку, що без спільності взагалі не було б виховання... Так треба розуміти завдання того вчення про виховання, яке повинно підтримуватись у пам'яті терміном «соціальна педагогіка»... Суто індивідуальний погляд на виховання – це абстракція..., яку врешті-решт, необхідно подолати».

Наприкінці XIX на початку XX ст. на Заході відбувався перехід від аграрного до індустріального суспільства, що відкрило нові можливості для соціалізації особистості. Проте цей процес супроводжувався серйозними соціальними проблемами, які були наслідком розвитку машинного виробництва, звільнень великої кількості робітників із заводів і фабрик, власники яких намагались знизити витрати виробництва і собівартість продукції. Виникали серйозні фінансово-економічні проблеми (наприклад Велика депресія у США 1929-32 рр.) Значні труднощі економічного характеру мали місце в Європі у зв'язку із війнами. Наслідком цього став пошук людьми

кращого життя шляхом переселення до інших країн, до інших континентів. Адаптація цих людей у нових умовах супроводжувалась серйозними проблемами як соціального, так і економічного, культурного, політичного характеру. Реакцією на збільшення кількості соціально неблагополучних людей в Англії і Америці була поява сетльмент-центрів (від англ. settlement – поселення). Під сетльментами потрібно розуміти поселення емігрантів, переселенців. Перший із сетльмент-центрів заснував Самуел Барнет в 1884 р. у Тойнбі-Хол. Це було добровільне об'єднання, у якому працювали студенти університетів, які поселялись в найбідніших кварталах Лондона (пізніше – у міських районах по всій Великобританії), щоб на собі відчути всі проблеми бідності і проводити соціально-педагогічну роботу. У такий спосіб вони намагалися реалізувати утопічну ідею повного вирішення соціальних проблем за допомогою освіти й виховання. Особливо поширеними сетльмент-центри були на Сході й Середньому Заході США, де було багато емігрантів. Найбільш відомий будинок емігрантів Холл-Хаус був організований Джейн Адамс і Еллен Гейтс Старр в 1889 р. у Чикаго. Тут обслуговували людей дев'ятнадцяти національностей і надавали житло дівчатам, що працювали. У Холл-Хаусі функціонували вечірня школа, дитячі садки, секції для підлітків, кухня, галерея, кав'ярня, спортзал, баня, музична школа, театральний гурток, бібліотека і ряд трудових підрозділів. Вечірні школи Холл-Хауса стали прообразом сучасних систем підвищення професійної кваліфікації. Широко застосовувалась групова робота, залучалась обштинна організація й пропаганда. У піку діяльності Холл-Хаус налічував 2000 осіб. За участь у русі сетльментів Джейн Адамс отримала Нобелівську премію (1931 р.).

Розвиток соціальної педагогіки в США значною мірою завдячує Джону Дьюї, який є представником прагматизму (від гр. πράγμα – діло, дія) – течія у філософії і педагогіці, яка базується на практиці, як критерії істинності і смислового значення. Дж. Дьюї доповнив теорію прагматизму новим напрямом – інструменталізмом, згідно з яким усі види діяльності тлумачилися як засоби, створені людьми для вирішення індивідуальних і соціальних проблем. На думку Дж. Дьюї, справжньою метою здобуття освіти проголошувалося формування вміння пристосовуватися до дійсності, досягати прикладних цілей використовувати у якості засобів вміння і навички діяльності.

Метод проектів у 1918 р. розробив американський психолог і педагог Уільям Хед Кілпатрік. Під методом проектів він розумів «від душі виконуваний задум», така система навчання, коли учні отримують знання і набувають умінь у процесі виконання завдань, що постійно ускладнюються і заздалегідь плануються. Прикладом навчання дитини, за «методом проектів», може слугувати виконання такого завдання, як виготовлення паперового змія: задум дитини полягає в тому, щоб змій злетів; можливість втілення цього задуму визначає вибір плану виготовлення змія, добір матеріалу тощо. Успіх у роботі зміцнював у свідомості дитини всі вдалі етапи діяльності, які в подальшому вона буде використовувати як власний досвід, власні «відкриття». Дитина зацікавлена в результатах своїх дій і несе за них відповідальність. Обов'язком

учителя є спонукання вихованця до більш серйозної діяльності з урахуванням індивідуальних особливостей кожного вихованця.

Теоретичні та практичні основи Вальдорфської педагогіки були розроблені австрійським філософом та педагогом Рудольфом Штайнером. Перша Вальдорфська школа була заснована ним разом із директором і співвласником фабрики «Вальдорф-Асторія» Емілем Мольтом у м. Штутгарт 1919 року. З приводу цього Штайнер писав: «Наша мета – пробудити в людині, що зростає, ті сили і здібності, які будуть їй потрібні до кінця життя, щоб працювати компетентно для сучасного суспільства і мати достатньо засобів для існування». Принципи діяльності Вальдорфської школи наступні: 1) виховання в дусі свободи, що веде дитину до вільного і глибокого самопізнання, комплексного розвитку внутрішніх сил, самовизначення в житті; 2) цілісність формування особистості – єдність її тілесної, душевної і духовної сторін; 3) врахування особливостей вікових циклів розвитку, добових біоритмів; 4) опори на авторитет вихователя, батьків, духовного ідеалу.

На початку ХХ ст. виникли нові системи виховання, які повинні були відповідати вимогам економічного і соціального розвитку індустріального суспільства, серед них: «Вінетка-план», «Дальтон-план», «Сна-план», Мангеймська система та інші.

Вінетка-план – одна із систем індивідуалізованої організації навчально-виховного процесу, яка виникла у США в 1919 – 1920 рр. і дістала свою назву від селища Віннетка, що поблизу Чикаго, у школах якого вона вперше була застосована. Творцем Віннетки-плану був керівник шкіл К. Уошборн. Кожен учень проходив курс навчання за індивідуальним навчальним планом своїм власним темпом.

Дальтон-план – система організації навчально-виховної роботи в школі, заснована на принципі індивідуального навчання. При цій системі учень одержував завдання від учителя, виконував його самостійно і здавав учителеві. Учням надавалася свобода як у виборі занять, черговості вивчення різних навчальних предметів, так і у використанні свого робочого часу. Учні працювали в окремих предметних кабінетах-лабораторіях (звідси й назва Дальтон-план – «лабораторний план»).

Йена-план. П. Петерсен розглядав навчання як «світ ситуацій», які створюють для дітей певні проблеми і природно спонукають до їх вирішення, тому, на його думку, турбота про забезпечення необхідного мінімуму знань («залізний склад знань») має поєднуватися із системною працею, спрямованою на загальний розвиток дитини і підготовку її до орієнтування в навколишньому середовищі.

Концепцію диференціації навчання втілила мангеймська система. Доктор Йозеф-Антон Зіккінгер (1858-1930) запровадив її в Німеччині, у м. Мангеймі.

Едвард Шпрангер побудував своєрідну теорію форм життя, виділивши типи особистості, а саме: 1) теоретична людина; 2) економічна людина; 3) естетична людина; 4) суспільна людина; 5) владна людина 6) релігійна людина. Ці типи необхідно враховувати у вихованні, бо кожному типу, на

думку, Е. Шпрангера, відповідає своєрідна структура мотивації, цінностей, сприйняття реальності, афективно-емоційної сфери тощо.

Абрахам Маслоу був одним із перших учених у галузі мотивації та психології, хто запропонував універсальну теорію ієрархії потреб (1943 р.). У своїй теорії він виокремлював п'ять основних груп потреб людини. Відповідно до цього, потреби вищого рівня (афіліації, повазі і визнанні, самореалізації, самоактуалізації) не будуть задовольнятися доти, доки не будуть задоволені потреби нижчих рівнів (фізіологічні і потреби у безпеці). Протягом тривалого часу незадоволена потреба нижчого рівня, яку переживає людина, впливає на її поведінку; коли цю потребу задоволено, виникає нова потреба й спонукає людину до її задоволення. Коли і ця потреба задоволена, тоді виникає нова (ще вищого рівня) і так далі. Тобто, А. Маслоу запропонував в основу вчень із психології управління покласти такі ідеї, які ґрунтуються на тому, що: люди постійно мають якісь потреби; люди виокремлюють певний набір нагально виражених потреб, які можна об'єднати в окремі групи; потреби, якщо вони не задовольняються, змушують людину діяти.

В. Франкл вводить власне, вистраждане уявлення про цінності – смислові універсалії, що викристалізуються в результаті узагальнення смислових ситуацій, з якими суспільству і людині довелося зітнутись в історії. Він виділяє три групи цінностей, які і можуть становити сенс життя (цінності творчості, цінності переживання, цінності ставлення). Найважливіші, з точки зору В. Франкла, є цінності ставлення. До цих цінностей людина вдається тоді, коли вона потрапляє під владу безвихідних ситуацій. Кожне страждання (хвороба) має свій сенс. Життя людини зберігає сенс до останнього її зітхання. В. Франкл запропонував методи логотерапії для тих, хто опинився у безвихідних життєвих ситуаціях, які, здається, позбавлені смислу. У пошуках сенсу життя людина діє відповідно до своєї совісті.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Риторика [Текст]// Античные риторика. – М. : Изд-во МГУ, 1978. – 352 с.
2. Аристотель. Этика. Политика. Поэтика [Текст]// Собр. соч.: в 4-х т. Т. 4.– М. : Мысль, 1984. – 830 с.
3. Аль-Фараби. Естественнонаучные трактаты [Текст]/ Аль-Фараби; пер. с араб. М.С. Барабаева, Б.Н. Тайжановой. – Алма-Ата : Наука, 1987. – 495 с.
4. Бируни Абу Райхан. Избранные произведения [Текст]/ Бируни Абу Райхан; пер. А.Б. Халидова, Ю.Н. Завадского. – Ташкент : Изд-во АН Уз. ССР, 1963. – 423 с.
5. Васюк О.В. Історія соціальної педагогіки за кордоном: навч.-метод. посіб. / О.В. Васюк. – К. : НАКККіМ, 2012. – 182 с.
6. Гельвецій К.А. Про людину, її розумові здібності та її виховання [Текст] / Гельвецій К.А.; перекл. з французької Валер'яна Підмогильного. – К. : Основи, 1994. – 416 с.
7. Гомер. Илиада [Текст] / Гомер. – М. : Просвещение, 1987. – 398 с.
8. Григорян, С.Н. Великие мыслители Арабского Востока [Текст] / Григорян С.Н. – М. : Знание, 1960. – 190 с.
9. Диоген, Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов [Текст]/ Диоген Лаэртский – М. : Мысль, 1986. – 570 с.
10. Диль, Ш. Основные проблемы византийской истории [Текст]/ Диль Ш. – М., 1947. – 183 с.
11. Демокрит. Фрагменты и свидетельства о его учении // История политических и правовых учений : хрестоматія / [сост. проф., д-р. ист. наук Г.Г. Демиденко]. – Харьков : Факт, 1999. – С. 21-23.
12. Джурицкий А.Н. История педагогики : учеб. пособ. для студентов педвузов / А.Н. Джурицкий. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 432 с.
13. Джурицкий А.Н. История педагогики / Александр Наумович Джурицкий. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 432 с.
14. Дистервег, А. Избранные педагогические сочинения [Текст]/ Дистервег А.; сост. В.А. Ротенберг; общая ред. Е.Н. Медынского. – М. : Учпедгиз, 1956. – 374 с.
15. Духавнева А.В. История зарубежной педагогики и философия образования / А. Духавнева, Л. Столяренко. – Ростов н/Д.: Феникс, 2000. – 480 с.
16. Дьюи, Дж. Школа будущего [Текст] / Дьюи Дж., Дьюи Э. – М. : Гос. Изд-во РСФСР, 1992. – 179 с.
17. Євтух М.Б. Соціальна педагогіка : підручник / М.Б. Євтух, О.П. Сердюк. – 2-ге вид., стереотип. – К. : МАУП, 2003. – 232 с.
18. Зайченко І.В. Історія педагогіки. У двох книгах. Книга І. Історія зарубіжної педагогіки: [навч. пос.] / І.В. Зайченко. – К.: Слово, 2010. – 624 с.
19. Зайченко І. В. Педагогіка : навч. посіб. для студентів вищих педагогічних навчальних закладів / Зайченко І. В. – К. : Освіта України, 2008. – 528 с.

20. Ибн-Сина Абу Али. Избранные произведения [Текст]/ Ибн-Сина Абу Али – М. : Изд-во вост. лит., 1980. – 611 с.
21. Иванов, А.В. Сократ как педагог [Текст]/ Иванов А.В. – Харьков, 1892.
22. История Древнего Рима [Текст]. – М. : Высшая школа, 1981. – 335 с.
23. История Древней Греции [Текст]. – М. : Высшая школа, 1986. – 424 с.
24. История образования и педагогической мысли за рубежом и в России / [Андреева И.Н., Буторина Т.С., Васильева З.И. и др.]; под ред. З.И.Васильевой. – [2-е изд.]. - М.: Академия, 2005. – 432 с.
25. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в. / Пискунова А.И., Вендровская Р.Б., Кларин В.М. и др.; под ред. А.И.Пискунова. – [2-е изд.]. - М.: ТЦ Сфера, 2001. - 512 с.
26. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в. : учеб. пособ. для учеб. заведений / под ред. А.И. Пискунова : 2-е изд., испр. и доп. – М. : Сфера, 2004. – 510 с.
27. История социальной педагогики : хрестоматия-учеб. : учеб. пособ. для студентов высш. учеб. заведений / под ред. М.А. Галагузовой. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 544 с.
28. История социальной педагогики: Становление и развитие зарубежной социальной педагогики/ под ред. В.И. Беляева. – М. : Гардарики, 2003. – 253 с.
29. Історія педагогіки: [за ред. Гриценка М.]. – К.: Вища школа, 1973. – 447 с.
30. Квинтилиан. Двенадцать книг риторических наставлений [Текст]/ Квинтилиан – СПб., 1834. – 483 с.
31. Кершенштейнер Г. Избранные сочинения [Текст] : пер. с нем./ Кершенштейнер Г. – М. : Тихомиров, 1915. – 322 с.
32. Килпатрик В.Х. Метод проектов. Применение целевой установки в педагогическом процессе [Текст]/ Килпатрик В.Х.; пер. с 7-го англ. издания Е.Н. Янжуй с предисл. Н.В. Чехова. – Л. : Брокгауз-Ефрон, 1925. – 43 с.
33. Коваленко Є.І. Історія зарубіжної педагогіки : хрестоматія: навч. посіб. / Є.І. Коваленко, Н.І. Белкіна. – К. : Центр навч. літ-ри, 2006. – 664 с.
34. Коджаспирова Г.М. История образования и педагогической мысли: Таблицы, схемы, опорные конспекты: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений М Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 224 с.
35. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения [Текст] : в 2 т./ Коменский Я.А. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. – 656 с.; Т. 2. – 576 с.
36. Константинов Н.А. История педагогики / Константинов Н.А., Мединский Е.Н., Шабаева М.Ф. – М.: Просвещение, 1982. – 447 с.
37. Конфуций. Жизнь и его учения // История политических и правовых учений: хрестоматія / [сост. проф., д-р. ист. наук Г. Г. Демиденко]. – Харьков: Факт, 1999. – С. 13-16.
38. Кравець В.П. Зарубіжна школа і педагогіка XX ст. [Текст] : навч. посібник для студентів пед. навч. закладів/ Кравець В.П. – Тернопіль, 1996. – 290 с.

39. Кравець В.П. Історія класичної зарубіжної педагогіки та шкільництва [Текст]: навч. посіб. для студентів пед. навч. закладів / Кравець В.П. – Тернопіль, 1996. – 436 с.
40. Лай В. Школа действия. Реформа школы сообразно требованиям природы и культуры [Текст] / Лай В.; пер. с нем. Е. Пашуканиса. – Пг., 1920. – 158с.
41. Левківський М.В. Історія педагогіки / Михайло Васильович Левківський. – К: Центр навчальної літератури, 2008. – 190 с.
42. Левківський М.В. Історія педагогіки : підруч. / М.В. Левківський. – К. : Центр навч. літ-ри, 2003. – 360 с.
43. Локк Д. Сочинения: в 3 т. Т. 1-2. – М.: Мысль, 1985. – Т. 1. – 622 с.; Т. 2. – 560 с.; Т. 3. – М.: Мысль, 1988. – 669 с.
44. Медынский К.Н. История педагогики [Текст] : учеб. для педвузов / Медынский К.Н. – М., 1947.
45. Мешко О.І. Історія зарубіжної школи і педагогіки [Текст]/ Мешко О.І., Янкович О.І., Мешко Г.М. – Тернопіль: ТДПУ, 1998 – 82 с.
46. Монро П. История педагогики [Текст] : пер. с англ. – Ч. II. Новое время/ Монро П. – 4-е изд. – М. ; Пг. : ГИЗ, 1923. – 342 с.
47. Монтень М. Опыты [Текст] : в 3-х кн. Кн. I-II/ Монтень М. – М. : Наука, 1980. – 703 с.
48. Монтессори М. Метод научной педагогики, применяемый к детскому воспитанию в домах ребенка [Текст] : пер. с итал./ Монтессори М. – 4-е изд. – М. : Задруга, 1920. – 211 с.
49. Мор Т. Утопия / Томас Мор; [перев. с лат. Ю. М. Каган] – М. : Наука, 1978. – 417 с.
50. Ніколаєнко С. М. Вища освіта – джерело соціально-економічного і культурного розвитку суспільства / С. М. Ніколаєнко. – К. : Знання, 2005. – 319 с.
51. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання Влади. / Фрідріх Ніцше. – К.: Основи; Дніпро, 1993. – 415 с.
52. Педагогические идеи Роберта Оуэна. Избранные отрывки из сочинений Роберта Оуэна [Текст] / со вступ. очерком А. Анекштейна. – М. : Учпедгиз, 1940. – 264 с.
53. Пинкевич А.П. Иоганн Генрих Песталоцци: Его жизнь, учение и влияние на русскую педагогику [Текст]/ Пинкевич А.П. Медынский Е.Н. – М. : Работник просвещения, 1927. – 116 с.
54. Пискунов А.И. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики / Алексей Иванович Пискунов. – М.: Просвещение, 1981. – 528 с.
55. Песталоцци И.Г. Избранные педагогические сочинения [Текст] : в 2-х т. / Песталоцци И.Г. ; под. ред. В.А. Ротенберг, В.М. Кларина. – М. : Педагогика, 1981. – Т. 1. – 336 с.; Т. 2. – 416 с.
56. Платон. Диалоги [Текст]/ Платон – М. : Мысль, 1986. – 605 с.
57. Платон. Избранные диалоги [Текст]/ Платон – М. : Худож. лит., 1965. – 442 с.
58. Рабле Ф. Гаргантюа и Пантагрюэль [Текст]/ Рабле Ф.; пер. с фр. Н. Любимова. – М. : Правда, 1981. – 560 с.

59. Роттердамский Э. Грубые учителя [Текст]/ Роттердамский Э. // Хрестоматия по истории педагогики: в 4 т. Т.1.: Античный мир. Средние века, начало нового времени/ сост. И.В. Сवादковский ; под общей ред. С.А. Каменева. – М. : Гос. учебно-пед. изд-во, 1935. – С. 127-128.
60. Роттердамський Е. Похвала глупоті. Домашні бесіди [Текст]/ Роттердамський Е.; перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – К. : Основи, 1993. – 319 с.
61. Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения [Текст] : в 2 т. – М. : Педагогика, 1981. – Т. 1. – 656 с.; Т. 2. – 336 с.
62. Сартр Ж. П. Экзистенциализм есть гуманизм // Сумерки богов / [сост. и общ. ред. А. А. Яковлева]. – М. : Политиздат, 1990. – С. 319–345.
63. Святе письмо Старого і Нового Завіту; [повний пер. за оригінал. євр., араб. та грец.]. – К. : Українське біблійне товариство. – 1992. – 1400 с.
64. Сенека А.А. Нравственные письма к Луцилию [Текст]/ Сенека А.А. – М.: Наука, 1977. – 383 с.
65. Успенский Ф.И. Очерки по истории византийской образованности. [Текст] / Успенский Ф.И. – СПб., 1891. – 396 с.
66. Франкл В. Человек в поисках смысла: сборник; [пер. с англ. и нем. Д.А. Леонтьева, М. П. Папуша, Е. В. Эйдмана]. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
67. Харламов И. Ф. Педагогика : учеб. пос. / И. Ф. Харламов [изд. 4-е, перероб. и доп.]. – М. : Гардарики, 2000. – 519 с.
68. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер [изд. 3-е, перероб. и доп.]. – СПб. : Питер, 2011. – 607 с. – (Серия «Мастера психологи»).

## ГЛОСАРІЙ

**Абак** – лічильна дошка у давніх греків і римлян.

**Агон** – публічне покарання різками біля алтаря Артеміди Ортії, в якому вихованці змагалися в терпінні й витривалості.

**Антропософія** (грец. *ανθρωπος* – людина і *σοφία* – мудрість) – релігійно-містичне світобачення, різновид теософії. Послідовники антропософії твердять, що в людини є особливі «надприродні якості», які дають їй можливість вступати у пряме спілкування з існуючим світом духів. Згідно з антропософією, фізичний світ є тільки часткове відображення духовного світу, який і керує всім через духовні істоти і сили.

**Арабські школи для дорослих** – мусульманські школи, де навчали читанню і поясненню Корана, літературна освіта в дусі персидської традиції.

**Аудиторіум** (від латинського «*audire*» – слухати) – вища школа, заснована у 425 р. в Константинополі за імператора Феодосія II. З IX ст. її іменували Магнавра (золота палата) за назвою одного з приміщень імператорського палацу.

**Бісмаллах** – церемонія (у середньовічному ісламському світі), яка передбачала, що досягнувши віку 4 років, 4 місяців і 4 днів, дитина повинна був вимовити молитовне «бісмаллах» і кілька віршів з Корану.

**«Будинки знань»** – освітньо-культурні комплекси періоду розквіту стародавньої Вавилонської держави (перша половина II тисячоліття), у яких провідну роль відігравали едубби при храмах і палацах, що містилися переважно в культових приміщеннях – **зіккуратах**, в яких були бібліотеки і приміщення для занять.

**Будинки мудрості** – просвітницькі гуртки, в яких видатні вчені збирались для проведення дискусій. Тут також сформувалися великі сховища рукописів.

**Будинки табличок** (шумерська назва – **едубби**) – перші навчальні заклади, в яких готували **писарів**, походить від назви табличок на глині, на яких здійснювалося клинописання. Писання здійснювалося дерев'яним різцем на сирій глиняній плитці, яка потім обпалювалася і набувала міцності.

**Вальдорфська педагогіка** – сукупність методів і прийомів виховання й навчання, яка ґрунтується на антропософській інтерпретації розвитку людини як цілісної взаємодії тілесних, душевних і духовних факторів. Принципи діяльності Вальдорфської школи передбачають: 1) виховання в дусі свободи, що веде дитину до вільного і глибокого самопізнання, комплексного розвитку внутрішніх сил, самовизначення в житті; 2) цілісність формування особистості – єдність її тілесної, душевної і духовної сторін; 3) врахування особливостей вікових циклів розвитку, добових біоритмів; 4) опори на авторитет вихователя, батьків, духовного ідеалу; 5) практикувалось викладання предметів епохами; 6) застосовувався гетеаністичний метод. Теоретичні та практичні основи Вальдорфської педагогіки були розроблені австрійським філософом та педагогом Рудольфом Штайнером. Перша Вальдорфська школа була заснована

ним разом із директором і співвласником фабрики «Вальдорф-Асторія» Емілем Мольтом у м. Штутгарт 1919 року.

**Вільне виховання** – течія в педагогіці другої половини ХІХ – початку ХХ ст., для якої характерним був крайній індивідуалізм і категоричне заперечення суворої регламентації всіх сторін життя й поведінки дитини.

**Віннетка-план** – одна із систем індивідуалізованої організації навчально-виховного процесу, яка виникла у США в 1919-1920 рр. Дістала свою назву від селища Віннетка поблизу Чикаго, у школах якого вона вперше була застосована. Творцем Віннетки-плану був керівник шкіл К.Уошборн. Кожен учень проходив курс навчання за індивідуальним навчальним планом своїм власним темпом. Для цього застосовувалися детально опрацьовані друковані «робочі матеріали». Роль вчителя зводилася в основному до нагляду за заняттями учнів.

**Гільдійські школи** – школи в середньовічній Європі, які відкривали купці, де їх діти вивчали рідну мову, рахунок, елементи геометрії й природознавство, релігію, а також граматику й елементи риторики.

**Гладіатори** (лат. gladiator, від gladius – меч) – у Стародавньому Римі раби; військовополонені та інші особи, яких примушували битися на арені цирку між собою або з дикими звірами.

**Грамотичні школи** – навчальні заклади підвищеного типу, які спочатку відкривалися грецькими вчителями і були подібними до тих, що існували в інших частинах елліністичного світу.

**Гуань сюе** – урядові школи у Китаї до поч. ХХ ст.

**Гуртки-салони** – своєрідні домашні академії, які існували у будинках заможних та іменитих візантійців. Вони групувалися навколо інтелектуалів – меценатів та авторитетних філософів. Найбільш відомі подібні гуртки – патріарха Фотія ( IX ст.) , Михайла Псла (ХІ ст.), Андроніка II Палеолога (ХІV ст.) та ін. Ці школи сучасники називали «школами усіляких чеснот й ерудиції».

**Дальтон-план** – система організації навчально-виховної роботи в школі, заснована на принципі індивідуального навчання. Назва походить від м. Долтон у США, де в одній із шкіл цю систему було вперше застосовано на початку ХХ ст. Автором методу навчання, що ліг в основу Дальтон-плану, була Хелен Паркхерст. При цій системі учень одержував завдання від учителя, виконував його самостійно і здавав учителеві. Учням надавалася свобода як у виборі занять, черговості вивчення різних навчальних предметів, так і у використанні свого робочого часу.

**Джерела історії соціального виховання** є археологічні знахідки, твори визначних філософів педагогів і державних діячів, архівні матеріали з питань освіти й педагогіки, нормативні документи (акти, декларації, закони, постанови, укази, розпорядження, рішення учительських з'їздів, конференцій, конгресів тощо).

**Дидаскал** (пайдатес) – учитель

**Едукаціонізм** – націленістю на формування особистості.

**Еллінізм** (грец. *hellen* – грек ) – період в історії Східного Середземномор'я, Передньої Азії та Причорномор'я з часу завоювань Олександра Македонського (IV ст. до н. е.) до 30х рр. н. е. Доба Еллінізму – це історія військової та мирної колонізації греками величезних територій Східного Середземномор'я, Передньої Азії, Причорномор'я та утворення ними різних за обширами і формою правління держав.

**Ефебії** – з 18-ти до 20-річного віку афінські юнаки навчалися в дворічному військовому державному закладі, в якому їх навчали військовій справі.

**Жерці** – суспільний стан чи кастова група людей, що виконували релігійні обряди. Жерці це люди, які з дитинства виховувалися в храмах, вивчали науку і магічні знання, і служили богам. Так само вони були головними носіями і хранителями культур у всіх народів.

**«Індекс розвитку людського потенціалу» (ІРЛП)** – інтегральний показник, що розраховується щорічно для міждержавного порівняння і вимірювання рівня життя, грамотності, освіченості і довголіття. При підрахунку ІРЛП враховуються 3 види показників: очікувана тривалість життя – оцінює довголіття; рівень грамотності населення країни (середня кількість років, витрачених на навчання) та очікувана тривалість навчання; рівень життя, оцінений через валовий національний дохід на душу населення за паритетом купівельної спроможності (ПКС) в доларах США.

**Ініціація** (11-15 років) – перша в історії виховання інституалізована форма соціалізації дітей, яка була системою випробувань та церемоніалу посвяти підлітків у повноправні члени суспільства. Цьому передувала тривала спеціальна підготовка, яку і можна вважати елементом соціального виховання того часу.

**Інквізиція** (буквально – розслідування) – створена католицькою церквою для боротьби із ересю (відхилення від правдивої віри і церковного вчення).

**Інструменталізм** – новий напрям теорії прагматизму, запропонований Дж. Дьюї, згідно з яким усі види діяльності тлумачилися як інструменти, створені людьми для розв'язання індивідуальних і соціальних проблем. Справжньою метою здобуття освіти проголошувалося формування уміння пристосовуватися до дійсності, досягати прикладних цілей використовувати у якості інструментів вміння і навички діяльності.

**Ірраціоналізм** (лат. *irrationalis* – несвідоме, нерозумне) – філософські течії, що проголошують верховенство нерозумного начала і роблять його основною характеристикою, як самого світу, так і світосприйняття.

**Ісихасти** – чернечий напрямок виховання (від слова «ісіхія» – розумна молитва). Ісихасти вкрай негативно ставилися до світської освіченості, античного знання, головним у становленні особистості вважали морально-релігійне виховання, трактуючи його в містичному дусі.

**Історизму принцип** – полягає у вивченні явищ і процесів, ідей, концепцій соціального виховання у їх розвитку, врахуванні досвіду розв'язання проблем навчання, виховання особистості людини провідними мислителями давнини та вченими-педагогами недавнього минулого. Як вважає З.Курлянд,

формула сучасного дослідження у вихованні має бути такою: «З минулого через сьогодні – у майбутнє».

**Історія** – це наука про минулу реальність в фокусі якої знаходиться людина і суспільство та все, що з ними пов'язано (політика, економічні відносини, культура, духовність, наука, педагогіка, соціальне виховання).

**Іяз** – вчене звання, яке отримували учні після закінчення освіти вищого рівня (у середньовічному ісламському світі)

**Йена-план.** П.Петерсен розглядав навчання як «світ ситуацій», коли створюють для дітей певні проблеми і природно спонукають до їх вивчення і вирішення. Тому, на його думку, турбота про забезпечення необхідного мінімуму знань («залізний склад знань») має поєднуватися із системною працею, спрямованою на загальний розвиток дитини і підготовку її до орієнтування в навколишньому середовищі. Навчання він вважав вторинним процесом, підкореним головній виховній ідеї шкільної громади, сукупністю «продуманих і осмислених занять, що формують свідомість, уміння і навички, які сповнені любов'ю до життя і виховним смислом».

**Кафедральні школи** (від гр. *καθέδρα* – стілець, сідалище, місце сидіння, та що на горі, на високому місці, символ учительського авторитету священнослужителя) – тип церковних шкіл в середньовічній Західній Європі, які створювались при соборах, де сидів єпископ – наглядач, керівник церковного життя.

**Кітаб** – приватні релігійні школи початкового навчання у містах і великих селищах у середньовічному ісламському світі

**Колегії для юнацтва** – виховні центри для дітей римської знаті. Вперше були утворені у Римі імператором Августом для молоді патриціанських родів з метою формування правлячої еліти, пізніше поширилися по всій імперії.

**Концепції пояснення походження виховання:** еволюційно-біологічна (виховання успадковане людиною із тваринного світу); психологічна (несвідоме прагнення дітей наслідувати дії старших); релігійна (Бог наділив людину даром виховувати); трудова (люди змушені передавати наступним поколінням знання про знаряддя праці та способи їх застосування); соціокультурна (накопичений соціальний досвід мусить бути інтеріоризований зростаючою особистістю).

**Криптії** – систематичні побиття і навіть убивства ілотів

**Культуровідповідності принцип** означає, що природовідповідне виховання треба узгоджувати ще й з конкретними соціально-історичними умовами життя дитини, з духовним життям суспільства.

**Легіон** – армійські підрозділи чисельністю 6-10 тис. осіб, у яких молодь проходила військову підготовку.

**Лісові школи** – давньоіндійські школи поблизу міст, де навколо гуру-пустельників збиралися їхні вірні учні. Спеціальних приміщень для навчальних занять не було; навчання відбувалося на відкритому повітрі, під деревами. Основною формою компенсації за навчання була допомога учнів родині вчителя по господарству.

**Лудос** – школа гладіаторів

**Магістратські школи** – початкові міські школи в Європі епохи Відродження, які утримувалися міським самоврядуванням (магістратами) та виникли внаслідок реформування цехових та гільдійських шкіл (відносилися до міського або бюргерського виховання).

**Мангеймська система** – різновид диференційованого навчання, запропонований Йозеф-Антоном Зіккінгером в Німеччині, у м. Мангеймі. Він поділив дітей на 4 групи: 1) основні класи – для дітей із середніми здібностями (50-60 %); 2) класи для учнів малоздібних, які зазвичай не закінчують школи (20-30 %); 3) допоміжні класи – для розумово відсталих дітей (2-2,5 %); 4) класи – для обдарованих (20-25 %), із них 1-2 % високообдарованих. Поділ дітей здійснювався на підставі результатів психометричних обстежень і характеристик учителів.

**Медресе** – нові приватні навчальні заклади, що з'явилися у XI-XII ст. та існували на кошти багатих меценатів. Найзнаменитішою була медресе Нізамейї у Багдаді (заснована в 1067 р.). У перших медресе вивчали граматику, право, філософію. Тут отримували не тільки релігійну освіту, але і світську.

**Монастирські школи** – тип церковних шкіл в середньовічній Західній Європі, які функціонували при монастирях.

**«Нова школа»** (напрямок реформаторської педагогіки кінця XIX – початку XX ст. на Заході) – це приватні, платні заклади, що створювалися для дітей із заможних родин. У «нових школах» готували керівників для промисловості та політичних діячів. Представники «нової школи» обстоювали загальноосвітній характер початкового навчання й спеціалізований – у старших класах відповідно до нахилів та інтересів. Завдання морального виховання вбачалось у розвитку сильної волі, уміння управляти своїми бажаннями, контролювати себе й передбачати майбутнє. Велику роль відігравав авторитет учителя, суворе дотримання установлених самими учнями правил, самоуправління, естетика.

**Об'єктивності принцип** – це нейтралітет особи, яка пізнає певний історичний період розвитку соціального виховання, дистанціювання від політичних, ідеологічних нашарувань, а також психічних станів і настроїв задля точного відтворення предмету вивчення. Об'єктивність передбачає – науковість.

**Педоном** – помічник старшого вихователя; особливі державні чиновники, які спостерігали, як діти проводять вільний час, які казки читають, у які ігри граються.

**Персидські школи** – мусульманські школи, де навчали рахуванню, читанню і письму персидською мовою.

**Піктографічне письмо** – це спосіб передачі інформації за допомогою спеціальних малюнків.

**Прагматизм** (від гр. πράγμα – діло, дія) – течія у філософії і педагогіці яка базується на практиці, як критерії істинності і смислового значення.

**Прагматична педагогіка** базується на таких філософських засадах: спонукальною силою пізнання світу людиною виступають її потреби, а

вихідною точкою всякого пізнання є людська діяльність; положення про те, що критерієм істинності тієї чи іншої ідеї є результати її практичного застосування, що підтверджуються експериментальним дослідженням; твердження, що істина, пізнання, знання та наука служать людині для подолання труднощів і проблем; знання завжди носить практичний характер; ідея про те, що розум, розумові здібності є результатом досвіду, активної діяльності; погляд на інтелект, розумові здібності як на основний інструмент, за допомогою якого людина розв'язує проблеми, що виникають у її житті, включаючи й пізнавальні та наукові; розуміння сутності моралі як результату поведінкових актів, що залежать від реальних дій індивіда; положення про те, що демократія є моральним і етичним способом життя, спільного існування, в межах якого кожна людина прагне до самореалізації, має самоцінність, внутрішню гідність.

**Практичне виховання** – виховання дітей селян і ремісників у повсякденній праці. Навички передавались від старших членів сім'ї до молодших.

**Предмет історії соціального виховання** пізнається у розвитку, динаміці, впродовж визначеного часу, яка охоплює еволюцію ідей і практики соціального виховання, від найдавніших часів і аж до сьогодення.

**Принцип толіону** (лат. talio – відплата) – «око за око, зуб за зуб»

**Природовідповідності принцип** у вихованні – необхідність здійснювати виховання у строгій відповідності до природного розвитку дитини, з урахуванням її вікових та індивідуальних особливостей.

**Приходські школи** – тип церковних шкіл в середньовічній Західній Європі, що утримувались священиками і розміщувалися в церковному приміщенні або на квартирі священнослужителя.

**«Проектів метод»** – запропонована У.Кілпатріком («від душі виконуваний задум») така система навчання, коли учні отримують знання і набувають умінь у процесі виконання завдань, що постійно ускладнюються і наперед плануються. Навчання повинно здійснюватись шляхом організації окремих спланованих актів, включаючи в себе постановку проблеми, складання плану її реалізації і оцінку її виконання. Керівництво самостійною діяльністю учнів при вирішенні цих проблем залишалось за вчителем. Використання цих проектів, на думку автора, не тільки сприяє підготовці дитини до життя після закінчення школи, але й допомагає їй організуватися вже сьогодні.

**Просвітництво** – ідейна течія, яка відображала антиабсолютистські, антифеодальні настрої освіченої частини населення (друга половина XVII – XVIII століття). Представники даної течії, вчені, філософи, письменники, вважали метою суспільства – людське щастя, шлях до якого – перебудова суспільства відповідно до принципів, продиктованих розумом. Просвітники відзначалися розвиненим світоглядом, пропагували концепцію освіченого абсолютизму, ідею цінності людини, критикували церкву, патріотизм, осуджували експлуатацію людини людиною, утвердження самосвідомості й самоцінності особи.

**Протестантизм** – загальна назва ряду течій у християнській релігії, що заперечували верховенство влади папи римського, відпущення гріхів за плату (індульгенція), спрощували церковні обряди, виступали проти пишності і убранства храмів, визнавали єдиним джерелом віри святе письмо, усували посередників між людиною і Богом (церковну організацію і священників), вводили богослужіння рідною мовою (раніше на латині), сприяли перекладенню Біблії на національні мови, заперечували провіденціалізм (наперед визначеність усього), пропагували ідею успішності і багатства, як вияву доброго відношення Бога до людини.

**Репетитор** (екрітуа) – кращі учні, які допомагали вчителю

**Реформація** – суспільний рух XV-XVI ст. у Західній і Центральній Європі, спрямований на боротьбу з римо-католицькою церквою (реформація – від того, що представники цього руху намагались реформувати католицьку церкву). Реформація намагалась доповнити божественні за своїм походженням істини індивідуалізмом людини «самістю», яка передбачає особисту відповідальність перед Богом без посередників. Відзначається прагненням перемістити в центр виховання людську особистість, послуговуючись засобами національної культури, мови, літератури – заохочувати світську освіченість.

**Риторські школи** – школи для молоді з аристократичних сімей, де учні навчалися укладати промови на задану тему і виголошувати їх. Вчителі риторського мистецтва давали одночасно знання з філософії, історії, права.

**Рицарське виховання** – передбачало формування у майбутніх рицарів кріпосницької моралі (підкоряйся сюзерену, поведься як пан із селянами), навчання манер поведінки у аристократичному товаристві, оволодіння військовим мистецтвом, необхідним для захисту існуючих порядків і країни. Середньовічне рицарство ставилось із презирством до усіх видів праці, у тому числі і розумової. Кожен рицар тіло мав віддати сюзерену, душу – Богові, серце – дамі, а честь залишити собі. Звідси впливало виховання дворянина: основи кохання, війни і релігії.

**Самодіяльності принцип** полягає у необхідності розвитку дитячої творчої активності, ініціативності, що передбачає вільне самовизначення особистості, сприяє розвитку всіх задатків дитини.

**Сетльмент-центри** (від англ. settlement – поселення) – поселення емігрантів, переселенців. Перший із сетльмент-центрів заснував Самуел Барнет в 1884 р. у Тойнбі-Хол. Це було добротинне об'єднання у якому працювали студенти університетів, які поселялись в найбільш бідних кварталах Лондона (пізніше – у міських районах по всій Великобританії), щоб на собі відчувати всі незручності бідності, і проводити соціально-педагогічну роботу. У такий спосіб вони намагались реалізувати утопічну ідею повного вирішення соціальних проблем через освіту й виховання.

**Си Сюе** – система приватних шкіл у Китаї до поч. XX ст.

**«Сім вільних мистецтв»** - сім шкільних навчальних дисциплін, які призначалися для дітей вільних громадян. Включає 2 цикли: тривіум

(граматика, риторика, діалектика) та квадривіум (арифметика, геометрія, астрономія, музика).

**«Сім рицарських чеснот»:** 1) уміння їздити верхи; 2) плавати; 3) володіти списом; 4) фехтувати; 5) полювати; 6) грати в шахи; 7) складати вірші і грати на музичних інструментах.

**Софісти** – мандрівні вчителі мудрості.

**Соціальне виховання** – це цілеспрямований, систематичний процес передачі досвіду накопиченого людством від покоління до покоління, коли використовується потенціал, як спеціально-створених державою інституцій (сім'я, навчальні заклади, мережа позашкільних виховних установ, дитячі та молодіжні організації тощо), а також тих установ, де виховання не є провідною функцією (армія, виробництво, громадські об'єднання, ЗМІ тощо), з метою підготовки людини до життя і праці в умовах соціуму. Тобто соціальне виховання це уся сума впливів на людину, її внутрішній світ і поведінку, з метою соціалізації, соціальної адаптації, інтеріоризації культурних надбань цивілізації, входження у спільноту і гармонійного співжиття у середовищі собі подібних.

**Схоластика** – середньовічна філософія, представники якої намагались представити у наукоподібній формі релігійне вчення і підкріпити його посиленням на авторитет отців церкви (патристів).

**Тай сьє** – перші вищі школи у Китаї, були столичними державними закладами конфуціанства, навчальний курс яких тривав 10 років. Основу змісту навчання складала навчальні посібники Конфуція.

**Теорія елементарної освіти** («метод» Й. Песталоці) – вихователь, розвиваючи розумові, моральні і фізичні сили дитини, повинен відштовхуватися від першочергових основ освіти, від її найпростіших елементів; у вихованні дитини необхідно йти від найпростіших елементів до складніших.

**Тривіальні школи** (*тривіальний* від латинського *trivialis*, буквально – «той, що знаходиться на перехрестку трьох доріг», «вуличний») – організовані форми соціального виховання в Римі, приватні навчальні заклади. Незважаючи на погані умови і низьку якість навчання, школи ці були масовими і забезпечували розповсюдження грамотності серед вільного населення.

**Трудова школа** – реформаторська течія в педагогіці, представники якої виступали за створення навчальних закладів, в яких би навчання, моральне, естетичне й фізичне виховання поєднувалися з виробленням у дітей трудових умінь, підготовкою їх до трудової діяльності.

**Університети перші** – добровільні об'єднання (корпорації) учнів і вчителів – у Болоньї (1158 р.), Оксфорді (1168 р.), Кембриджі (1209 р.), Парижі (1253 р.), Празі (1348 р.), Неаполі (1224 р.), Лісабоні (1290 р.). Середньовічні університети мали, як правило, 4 факультети: підготовчий (артистичний чи мистецький), богословський, юридичний, медичний.

**«Упанаяма»** – особливий ритуал посвячення в дорослі члени давньоіндійського суспільства (ініціація – для трьох вищих каст з 8-12 років).

Ті, хто не пройшов подібного ритуалу, нехтувалися суспільством; вони позбавлялися права мати подружжя з представників своєї касты, отримувати подальшу освіту.

**Фікх і калам** – просвітницькі гуртки при мечетях, які надавали освіту другого рівня. Тут вивчалось мусульманське право (шаріат) і теологія.

**Філантропізм** – любов до людини.

**Формаційний підхід** досліджує суспільство з точки зору класової боротьби і абсолютизує економічні чинники, акцентує увагу на властивих певному соціуму способах виробництва, рівневі розвитку продуктивних сил.

**Хрестові походи** – це воєнно-колонізаторські походи (1096 – 1270) до країн Близького Сходу (Сирії, Палестини, Єгипту), що здійснювалися під релігійними гаслами боротьби християн проти «невірних» (мусульман) та визволення «гробу Господнього» і «святої землі» Палестини.

**Цехові школи** – школи в середньовічній Європі, які відкривали ремісники, де їх діти вивчали рідну мову, рахунок, елементи геометрії й природознавство, релігію; навчання ремеслу здійснювалося вдома в майстерні батька.

**Цивілізаційний підхід** – (від лат. *civilis* – громадський, державний) передбачає вивчення способу життя великої спільноти людей, що посідає певну територію, сповідує свою релігію, розвиває власні культурні традиції й систему цінностей, удосконалює оригінальний комплекс суспільно-економічних відносин.

**Ціннісного підходу принцип** – коли події, явища факти знання в галузі соціального виховання висвітлюються і оцінюються з позиції домінуючих у суспільстві загальнолюдських і національних цінностей, гуманістичних підходів.

**Шаріат** – мусульманське право

**Школи Корана** – мусульманські школи, де навчали читання Святої книги, без уроків письма і рахунку.

**Школи персидської мови і Корана** – поєднання програм ринятих в школах двох перших типів.

**Яничари** – особиста гвардія турецького султана, яка рекрутувалась із числа полонених хлопчиків вихованих у дусі відданості правителю.

## ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

<i>Абдуррахман ібн Халдун</i>	98, 99, 101, 208	<i>Коменський Я. А.</i>	131-135, 212
<i>Абул Фазл Алламї</i>	102, 103, 209	<i>Конт Огюст</i>	155, 156, 159, 215
<i>Абу-Юсуф Якуб ібн – Ісхак Кінді</i>	96, 100, 208	<i>Конфуцій</i>	36-38, 203
<i>Август Октавіан</i>	66, 69, 72, 75	<i>Коперник Нікола</i>	111, 112, 122, 210
<i>Авіценна Ібн Сина</i>	87, 96-98, 208	<i>Костянтин I Великий</i>	80, 91, 95, 207
<i>Адамс Джейн</i>	184, 185, 187, 219	<i>Ксантіна</i>	235
<i>Акбар</i>	102, 103, 209	<i>Лао-цзи</i>	38, 39, 203
<i>Аквінський Фома</i>	108	<i>Левківський М.</i>	15
<i>Аль-Біруні</i>	96, 97, 101, 208	<i>Летурно Ш.</i>	15
<i>Аль-Газалї</i>	87, 98, 101, 208	<i>Локк Джон</i>	135, 136
<i>Аль-Фарабі</i>	96, 100, 208	<i>Макаренко А.</i>	12
<i>Антисфен</i>	49, 55, 82	<i>Македонський О.</i>	49, 60, 61
<i>Аристотель</i>	45, 49, 58-61, 73, 87, 108, 110, 115, 204, 205, 210	<i>Малько А. О.</i>	13
<i>Архімед</i>	64	<i>Малькова З. О.</i>	13
<i>Ашшурбаніпал</i>	26	<i>Маркс К.</i>	15, 112
<i>Баден-Поуелл Роберт</i>	177, 180, 217	<i>Маслоу Абрахам</i>	194-197, 221
<i>Базедов Йоганн Бербарн</i>	137, 142, 213	<i>Математик Лев</i>	94
<i>Бальзак Оноре</i>	11	<i>Менделєєв Д.</i>	11
<i>Барнет Самуел</i>	184, 187, 219	<i>Менцзи</i>	37-39, 203
<i>Бекон Френсіс</i>	129-131, 211, 212	<i>Міллер Джон Стюарт</i>	156, 159, 215
<i>Бех Іван</i>	15	<i>Міщук Л. І.</i>	13
<i>Блаженний Аврелій Августин</i>	106, 107, 110, 207, 209	<i>Мойсеюк Н.Є.</i>	12
<i>Богослов Григорій</i>	83, 84, 206	<i>Монро П.</i>	15
<i>Богослов Симеон Новий</i>	92, 95, 208	<i>Монтень Мішель</i>	112, 117-119, 210
<i>Бодальов О. О.</i>	13	<i>Монтессорї Марія</i>	173-177, 180, 217
<i>Боецій</i>	73	<i>Мор Томас</i>	123, 124
<i>Бруно Джордано</i>	112, 122	<i>Мухаммед ібн Сух-нун</i>	99, 101, 208
<i>Будда</i>	33-35, 203	<i>Мюнцер Томас</i>	119, 120, 123, 210
<i>Ван Аньші</i>	103	<i>Наторп Пауль</i>	14, 181-183, 218
<i>Варрон</i>	66, 72, 75, 206	<i>Ніцше Фрідріх</i>	156-158, 160, 215
<i>Василій Великий</i>	83, 84, 206	<i>Оріген</i>	81, 82, 84, 206
<i>Василькова Т. А.</i>	13	<i>Оуен Роберт</i>	167-170, 216
<i>Василькова Ю. В.</i>	13	<i>Паркхерст Хелен</i>	191, 227
<i>Вільгельм-Август Лай</i>	178, 181, 217	<i>Песталоцці Йоганн Генріх</i>	160-163, 165, 215
<i>Вітторіно де Фельтре</i>	113, 114	<i>Петерсен П.</i>	191-193, 220
<i>Волкова Н.П.</i>	12	<i>Піаже Ж.</i>	13
<i>Вольтер Франсуа Марї Аруе</i>	139-140, 142, 213	<i>Пінчук І. М.</i>	13
<i>Галагузова М. А.</i>	13	<i>Піфагор</i>	50-52, 60, 205
<i>Галілей</i>	112	<i>Платон</i>	11, 49, 56-60, 205
<i>Ганнібал Барка</i>	70-71	<i>Пліфон Георгій Гемист</i>	92, 95, 208
<i>Гегель Георг Вільгельм Фрідріх</i>	8, 152, 154, 155, 159, 215	<i>Псел Михайло</i>	92, 95, 208
<i>Гельвецій Клод Анрі</i>	138, 139, 142	<i>Птолемей XIV</i>	68

<i>Геракліт</i>	52, 53, 60, 204, 205	<i>Рабле Франсуа</i>	114-117, 119, 210
<i>Гесіод</i>	43, 44, 48, 50, 204	<i>Ратке Вольфганг</i>	130, 131, 211, 212
<i>Гете Й.</i>	8	<i>Редді Сесіл</i>	179
<i>Гомер</i>	41-43, 48, 50, 204	<i>Рескін Джон</i>	12
<i>Гумбольдт Вільгельм</i>	141-142, 213	<i>Ромул</i>	66
<i>Гус Ян</i>	119, 123, 210	<i>Роттердамський Еразм</i>	112, 113, 119, 210
<i>Д'Арк Жанна</i>	122, 123	<i>Руссо Жан-Жак</i>	117, 143-147, 153, 156, 160, 173, 213
<i>Дамаскін Іоанн</i>	92, 95, 207	<i>Сеген</i>	175
<i>Декарт Рене</i>	130, 131, 139, 211	<i>Сенека</i>	76-80, 206
<i>Демокрит</i>	53, 54, 60, 62, 204	<i>Сімпсон Дж.</i>	15
<i>Дідро Дені</i>	140-143, 213	<i>Сковорода Г.</i>	11
<i>Диоген</i>	49	<i>Сократ</i>	54-56, 60, 205
<i>Дістервег Адольф</i>	13, 165-167, 183, 216	<i>Софокл</i>	48, 79, 93
<i>Довженко О.</i>	8	<i>Спартак</i>	73, 74
<i>Дорофей Авва</i>	91, 95, 207	<i>Спенсер Герберт</i>	15, 155, 156, 159
<i>Дубасенюк О.</i>	15	<i>Сповідник Максим</i>	91, 95, 207
<i>Дьюї Джон</i>	184-187, 219, 228	<i>Сухомлинська О.</i>	15
<i>Евріпід</i>	48, 79, 93	<i>Сюньцзи</i>	37, 39, 203
<i>Езон</i>	48	<i>Тертуліан Квінт</i>	82, 83
<i>Епікур</i>	62, 63	<i>Тофлер Е.</i>	10
<i>Еспінас А.</i>	15	<i>Уошборн К.</i>	191, 192, 220, 227
<i>Есхіл</i>	48, 79, 93	<i>Фалес</i>	51
<i>Зверева І. Д.</i>	13	<i>Фенелон Франсуа</i>	138, 142, 213
<i>Зейдель Роберт</i>	178	<i>Феодосій II</i>	94
<i>Зенон</i>	62	<i>Фер'єр Адольф</i>	180
<i>Зіккінгер Йозеф-Антон</i>	192, 193, 220, 230	<i>Ферекід</i>	51
<i>Золотоустий Іоанн</i>	84	<i>Фіхте Йоганн Готліб</i>	154, 159, 215
<i>Зязюн І.</i>	15	<i>Фотій</i>	92, 95, 208
<i>Ісократ</i>	54, 60, 204, 205	<i>Франкл Віктор</i>	196, 197, 221
<i>Ітард</i>	175	<i>Фребель Фрідріх</i>	163-165, 215
<i>К'єркегор Сьорен</i>	156, 157, 159, 215	<i>Хаммурані</i>	23, 25, 27, 202
<i>Кальвін Жан</i>	119-121, 123, 210	<i>Цезар Юлій</i>	66-69
<i>Кампанелла Томазо</i>	125	<i>Цицерон Марк Туллій</i>	76
<i>Кампе Йоахім Генріх</i>	138, 142	<i>Чжу Сі</i>	103
<i>Кант Іммануїл</i>	152-154, 159, 214	<i>Шлейєрмахер Фрідріх</i>	152, 154
<i>Капська А. Й.</i>	5	<i>Шмідт К.</i>	15
<i>Катон Старший</i>	75, 80, 206	<i>Шопенгауер Артур</i>	156, 157, 159, 215
<i>Квінтіліан Марк Фабій</i>	78-80, 206	<i>Шпрангер Едвард</i>	193, 194, 197, 220
<i>Кей Еллен Кароліна Софія</i>	173, 174, 180, 217	<i>Штайнер Рудольф</i>	188, 190, 220
<i>Кершентейнер Георг</i>	178, 179	<i>Штефан Л. А.</i>	13
<i>Кіппатрік Уільям</i>	188, 190, 219, 231	<i>Юстиніан</i>	88, 89
<i>Климент Олександрійський</i>	82, 84, 206		
<i>Коваль Л. Г.</i>	13		
<i>Койт Стентон</i>	184		

Підп. до друку 28.05..2015. Формат 60x84  $\frac{1}{16}$  . Папір офсетний  
Наклад 300 прим. Ум. друк. арк. 25



## Шинкарук Василь Дмитрович

Декан гуманітарно-педагогічного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України, доктор філологічних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України, Відмінник освіти України.

Вчитель української мови та літератури у Чернівецькій середній школі № 22 (1984); заступник директора з навчальної роботи Чернівецького медичного училища (1990); начальник навчального відділу Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича (2000), начальник управління ліцензування, акредитації та нострифікації МОН України (2006); заступник Міністра освіти і науки України (2007-2009); проректор з наукової роботи та міжнародних зв'язків Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв (2012).

Автор понад 200 наукових праць.

**Сфера наукових інтересів:** функціонально-категорійна граматики; розвиток вищої освіти України в контексті Болонського процесу.

## Сопівник Руслан Васильович



Завідувач кафедри педагогіки Національного університету біоресурсів і природокористування України, доктор педагогічних наук, доцент.

Викладач історії Заліщицького державного аграрного коледжу імені Є. Храпливого (2001), заступник проректора з навчально-виховної роботи та студентських справ (2005), проректор з навчально-культурно-виховної і соціальної роботи (2009), директор навчально-наукового центру культурно-виховної і соціальної роботи (2010) Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Автор понад 100 наукових праць.

**Сфера наукових інтересів:** формування лідерських якостей, історія виховання,



## Сопівник Ірина Віталіївна

Доцент кафедри соціальної педагогіки та інформаційних технологій в освіті Національного університету біоресурсів і природокористування України, доктор педагогічних наук.

Автор понад 80 наукових праць.

**Сфера наукових інтересів:** моральне та громадянське виховання молоді.